

Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó
University of West Hungary Press
Sopron

2011/1

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM | Journal of Economy & Society

GAZDASÁG & TÁRSADALOM

Journal of Economy & Society

A TARTALOMBÓL:

Duray Miklós:
Ismerik-e egymást a szétszakított magyar nemzetrészek?
Ismerjük-e önmagunkat, mi magyarok?

Ulrich Thielemann:
Der Wettbewerb und die „Effizienz“
Vom ethischen Scheitern des Neoliberalismus

Joób Márk:
Hogyan hatástalanítható a globális pénzrendszer időzített bombája?

Varga Norbert:
Civil és vallási identitás kapcsolata

Juhász Zita:
A nonprofit szektor humán- és pénzügyi
erőforrásokkal való ellátottságának jellemzői

2011/1

Gazdaság & Társadalom

Journal of Economy & Society

– Megjelenik évente négy alkalommal –
A folyóirat kiadását a Soproni Tudós Társaság támogatja

Főszerkesztő / Editor: Dr. Székely Csaba DSc

Főszerkesztő helyettes / Deputy Editor: Dr. Kulcsár László CSc

Szerkesztőbizottság / Associate Editors: Dr. Andrassy Adél CSc, Dr. Fábíán Attila PhD, Dr. Joób Márk PhD, Dr. Kulcsár László CSc, Dr. Székely Csaba DSc

Szerkesztőségi munkatárs / Assistant: Szikra Andrea

Nemzetközi tanácsadó testület / International Advisory Board:

Prof. David L. Brown, PhD (Cornell University, USA), Dr. Csaba László DSc (Közép Európai Egyetem, Budapest), Dr. Rechnitzer János DSc (Széchenyi István Egyetem, Győr), Dr. Nigel Swain PhD (School of History, University of Liverpool, UK), Dr. Caleb Southworth PhD (Department of Sociology University of Oregon, USA), Dr. Franz Schausberger PhD (Universität Salzburg, Österreich), Dr. Szirmai Viktória DSc (MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest), Dr. Bóhm Antal DSc (MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest), Dr. Ingrid Schwab-Matkovits PhD (Fachhochschulstudiengänge Burgenland, Eisenstadt, Österreich), Dr. Bozidar Lekovic PhD (Faculty of Economics, Subotica, Serbia), Dr. Djerdji Petkovic PhD (Faculty of Economics, Subotica, Serbia).

Közlésre szánt kéziratok / Manuscripts:

Kéziratokat kizárólag e-mailen fogadunk, nem őrünk meg, s nem küldünk vissza!

A kéziratok formai és szerkezeti követelményeit illetően lásd a folyóirat hátsó belső borítóját / *We accept APA (Harvard) style only.*

A kéziratokat és a közléssel kapcsolatos kérdéseket a következő e-mail címre várjuk / *Send manuscripts and letters by e-mail only to: kulcsar.laszlo@bpk.nyme.hu*

A közlésre elfogadott kéziratok összes szerzői és egyéb joga a kiadóra száll / *Acceptance of material for publication presumes transfer of all copyrights to the Publisher.*

A kéziratokat két független anonim bíráló értékeli.

Articles are refereed by anonym reviewers before publication.

Ismertetésre szánt könyveket az alábbi címre várjuk / *Send books for review to:*

Dr. Kulcsár László egyetemi tanár
Nyugat Magyarországi Egyetem
Sopron Ferenczy J. u. 5. 9400 Hungary

Előfizetés: Intézményeknek: 2800 Ft/év; Egyéni előfizetés: 1700 Ft/év
Példányonkénti ár: 700 Ft

Nyomdai munkálatok / Printing: Scarbantia Nyomda - Palatia Kft.

H-9400 Sopron, Bem u. 3. | Tel.: 99/323-780 | E-mail: nyomda@scarbantia.hu

ISSN 0865 7823

Copyright © 2011 Nyugat – magyarországi Egyetem Kiadó

A KÉZIRATOK FORMAI ÉS SZERKEZETI KÖVETELMÉNYEI

1. Kéziratokat kizárólag elektronikus formában, e-mailen fogadunk.
2. A kéziratok Microsoft Word 2003, 2007 vagy 2010 verzióval, vagy azokkal teljesen kompatibilis szövegszerkesztővel készüljenek
3. A képek, ábrák, térképek, táblázatok a mellékletben szerepelnek, a szövegben csak jelölni kell a körülbelüli helyüket. Pl. „A 8. táblázat körülbelül ide”.
4. Az alkalmazott betűtípus és méret: Times New Roman 12. Sortávolság: 1,5.
5. Az irodalmi hivatkozásoknál a kötelezően alkalmazott stílus az APA. Lásd részletesen pl.: <http://www2.liu.edu/cwis/cwp/library/workshop/citapa.htm>
6. A közlésre szánt cikkek terjedelme táblázatokkal, ábrákkal, stb. együtt nem haladhatja meg a 20 oldalt.
7. A cikkek kötelező szerkezete:
  - a. Cím, szerző(k) – név, intézmény, beosztás, e-mail elérhetőség
  - b. Magyar nyelvű absztrakt (maximum 200 szó) és maximum 5 kulcsszó
  - c. Angol nyelvű absztrakt (maximum 200 szó) és maximum 5 kulcsszó
  - d. Bevezetés, célok
  - e. A téma felvezetése, a vonatkozó szakirodalom bemutatása, értékelése
  - f. Az alkalmazott módszerek (ha értelmezhető)
  - g. A téma tárgyalása/ Kutatási eredmények (ha értelmezhető)
  - h. Következtetések/Összefoglaló
  - i. Irodalomjegyzék. Az irodalomjegyzékben csak olyan művek szerepelhetnek, amelyekre hivatkozás történik a szövegben.
8. A könyvismertetések terjedelme nem haladhatja meg a 2000 szót. Az ismertetés címe és a szerző neve után zárójelben meg kell adni az ismertetett könyv, kiadvány teljes bibliográfiai adatait.

MANUSCRIPT STYLE REQUIREMENTS

The Journal of Economy & Society (JES) is a quarterly publication of the University of West Hungary. It is designed to provide information and fresh perspectives on issues of importance to professional economists and social scientists and to all readers interested in policies affecting economy and society.

The editors of The Journal of Economy & Society are looking for papers that inform our readers and engage them in discussion about issues of relevance to the disciplines of economics and social sciences. If you want to publish in JES you must accept the following writing style guidelines for submission.

1. Send manuscript by email to deputy editor (Mr. Laszlo Kulcsar: kulcsar.laszlo@bpk.nyme.hu) only. Email attachments are acceptable.
2. We accept papers in English, German and Hungarian.
3. Manuscripts must be sent in Microsoft Word 2003 and 2007 format, or in WordPerfect X3, X4 format.
4. Manuscripts including abstract, footnotes, references, and appendices should be one and half spaced. Papers should be thoroughly checked for misspellings and grammatical errors, and should not exceed 20 pages (including tables, pictures, maps, figures).
5. Papers must follow the next structure:
  - a. Title, completed with the name(s), host institute(s) and academic position(s) of the author(s) or authoress(es) and **an address** for further communication.
  - b. An abstract of not more than 200 words.
  - c. Introduction
  - d. Explaining the issue and relevant literature.
  - e. Methodology, data sources (if relevant)
  - f. Description, findings (if relevant)
  - g. Summary / Conclusions
  - h. References (we accept APA style only). See e. g. <http://www2.liu.edu/cwis/cwp/library/workshop/citapa.htm>
6. Brief footnotes are acceptable.
7. Required tables, pictures, maps, figures should be enclosed and on separate sheets, following all references. Notify editors of appropriate position of tables, pictures, maps and figures within the text (e.g. **Table one about here**).
8. References should be presented in alphabetical order. See APA style.
9. The editor reserves the right to edit all submissions for clarity and length.

Gazdaság & Társadalom

3.ÉVFOLYAM

2011. MÁRCIUS

1. SZÁM

TARTALOM

Table of Contents and Abstracts in English: See page 172

TANULMÁNYOK

Ismerik-e egymást a szétszakított magyar nemzetrészek? Ismerjük-e önmagunkat, mi magyarok? Duray Miklós	3
Der Wettbewerb und die „Effizienz“ Vom ethischen Scheitern des Neoliberalismus Ulrich Thielemann	26
Hogyan hatástalanítható a globális pénzrendszer időzített bombája? Joób Márk	59
Civil és vallási identitás kapcsolata Varga Norbert	74
Magyar tudományosság és közírás az albánokról a 20. század elején Márfai Molnár László	97
Tudásmenedzsment és a felsőoktatási intézmény, mint vállalat Balogh Anikó	113
A jóléti állam modelljének változása Zagyi Orsolya.....	128
A nonprofit szektor humán- és pénzügyi erőforrásokkal való ellátottságának jellemzői Juhász Zita	147

KÖNYVISMERTETÉS

Helyünk a világban: Állandóan változik vagy változatlanul állandó? [Csaba László, Jeszenszky Géza, Martonyi János: Helyünk a világban. A magyar külpolitika útja a 21. században, Éghajlat könyvkiadó 2009, 217o. ISBN 978 963 9862 15 9] Varga Norbert	164
Informális gazdaság – informális piac [Czakó Ágnes, Giczi Johanna, Sík Endre (szerk.): Piachely – KGST piac – Emberpiac. ELTE TáTK Budapest 2010. ISBN 978 963 284 139 7] Kulcsár László.....	169
Table Of Contents/Abstracts.....	172

Ismerik-e egymást a szétszakított magyar nemzetrészek? Ismerjük-e önmagunkat, mi magyarok?¹

Dr. Duray Miklós

Politikus, közíró, Pozsony – Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron

ABSZTRAKT A magyar értelmiségnek azokban a köreiből, amelyekben meghatározó szempont a nemzet ügyeinek kutatása, a nemzet jövőjének tervezése, 1920 óta a legtöbb aggodásra és vizsgálódásra az államhatárokkal szétszabdalt nemzet egyben tartásának nyomasztó feladata jelent kihívást. Ezek a magyar nemzeti gondok a huszadik és huszonegyedik században szinte azonosak a XVI.-XVIII. században megjelenő gondokkal. Ma elsősorban a kommunista pártállam nemzetellenes totalitarizmusának az öröksége, az állampárti időszakból örökölt, a társadalmat és a nemzetet tovább züllesztő jelenségek feltárása a feladat.

A kommunista időszakban a nemzet szétfejlődésének a problémájával elsősorban a Herder-díjas író Illyés Gyula, Für Lajos, Fekete Gyula foglalkoztak, de mások is publikáltak dolgozataikat ezzel kapcsolatban. Az 1970-es évek elején a legnagyobb megdöbbenést az értelmiségi körökben az váltotta ki, hogy az érettségiző diákok – egy felmérés szerint – nem tudták, hogy a székelyeknek mi az anyanyelvük, noha a székelyek önmagukat magyarabbnak tartják a magyarnál. A magyar nemzeti identitástudat kutatása egyértelműen bizonyítja, hogy a kommunista hatalom az 1956-os magyar forradalom leverését követően indított szisztematikus támadást a nemzet ellen. Ennek legfontosabb támpontja a Moszkvában megfogalmazott szocialista nemzet-konceptió volt, amit Magyarországon a nemzeti azonosságtudat gyengítésére, Magyarországgal szomszédos országokban az ott élő magyarok asszimilálására használtak. Ennek a következményei húsz évvel a kommunista hatalmi rend bukása után is élnek a közgondolkodásban és a társadalom-politikai koncepciókban mind Magyarországon, mind a szomszéd országokban.

KULCSSZAVAK: Nemzeti azonosságtudat, kommunista pártállam, nemzetellenes totalitarizmus, asszimiláció

Bevezetés

Azokban a tudományos vagy nem szakavatott értelmiségi, illetve közéleti körökben, melyek szellemi irányultságának meghatározó szempontja a nemzet ügyeinek kutatása vagy a nemzetföltés, a trianoni döntés óta a legtöbb töprengésre és vizsgálódásra a nemzet sorskérdései, a nemzet egyben tartásának nyomasztó

---

¹ A nehezen elérhető források beszerzéséért köszönettel adózom Medvigy Endrének, Szarka Lászlónak és Archimedes Sidiropulosnak.

feladata, a széthullásától való félelem, a nemzet egysége megtartásának mikéntje, a peremterületek szórványosodása, a nemzet szétfejlődéséről szóló hírek, események idegesítő, de inkább aggasztó jelenségei adnak okot. Ezek a huszadik és huszonegyedik századi félelmek szinte azonosak a XVI. és a XVII. században, valamint a XVIII. század elején élt lantosok és vándor költők, Tinódi, Balassi, majd a költő és hadvezér Zrinyi Miklós, és nem sokkal később II. Rákóczi Ferenc, de a római katolikus főpap, bíboros Pázmány Péter által is megélt, átélt nemzetféltéssel. E félelmek akkor az országnak az oszmán-török hódoltság miatt való szétdaraboltsága és annak következményei okán, a belső széthúzás, az ellenreformáció, ugyanakkor a felekezeti megosztás, a bécsi udvar gyarmatosító politikájának nyomasztó gondoljai miatt voltak napirenden. Ma – elsősorban – a nemzetnek az 1920 óta, államhatárokkal való szétszabdaltsága miatt, de a nemzeten belüli politikai megosztottság, esetenként az ádáz politikai és gazdasági érdekharcok, néhány évtizeden át a pártállam nemzetellenes totalitarizmusa majd hegemonizmusa, a rendszerváltozás után pedig a bukott rendszer országot és nemzetet pusztító és az állampárt bomlástermékeinek a társadalmat és a nemzetet tovább züllesztő maradványai miatt. Úgy érezzük, hogy ezekben a zavaros, erőszakos, sőt agymosó időszakokban elfelejtkeztünk és elfelejtkezünk a tömbtől elválasztott nemzetrészekről. Hiszen mindenkinek, egyénileg is, kiszakított vagy maradék közösségi létében annyi gondja akadt vagy akad önmagával, hogy a többiek gondoljainak nyomon követésére, gondoljaink viselésére már alig jut vagy nem is marad ideje, egy röpke együttérzésen túl.

Akire keveset gondolunk, aki eltávolodik közelünkben, aki a sarkon túli kapun vagy a szomszéd utcában közlekedik, és emiatt alig találkozunk vele, arra a feledés és a felejtés árnyéka borul.

Trianon után bizonyíthatóan szétszakadt a nemzet, mégpedig úgy, ahogyan az megterveztetett: maradék magyarokra és elcsatoltakra/elszakítottakra. Úgy, mint a hóviharkor a menedékházban melegedőkre és a kint szorultakra. A bentiek – helyszűke miatt vagy hitevesztettségükben – marják egymást, a kinn rekedteket pedig a vihar tizedeli, meg az itt-ott rájuk csapó farkashordák. Be, a többiek közé nem mehetnek, de nem csak a helyszűke miatt, lehet, hogy egyre kevésbé kíváncsiak közjüket látván fenekedésüket – meg hát, tanulják a farkasüvöltést. Sem új házat, sem hazát nem tudnak maguknak építeni.

Milyen nyelven beszélnek a székelyek?

Az 1970-es évek legelején egy rémisztő hír kavarta föl a magyar értelmiség nemzetféltő részét: a magyarországi érettségizettek – majdnem elsős egyetemisták – nem tudják, milyen nyelven beszélnek a székelyek. Ez a terjedő hír, hasonló

indulatokat kavart a nemzetileg elkötelezett – akkor nép-nemzetinek nevezett – magyar értelmiségi körökben, mint az 1790 tájékára datált herderi-jóslat árnyképének megelevenedése 1970 táján, amikor Illyés Gyula megkapta a Herder-díjat³. De míg Illyés Herder-díja a magyar nyelv, ebben az esetben a magyar nemzet megszűnésének vélt herderi jóslatát⁴ annak cáfolataként elevenítette föl. Maga Illyés is, az ennek kapcsán 1977-ben publikált terjedelmes tanulmányában ezt üzentte (Illyés 1978). Az 1970-es évek elején elterjedt hír azonban sokakban a jóslat beteljesülésének rémképét vetítette előre.

Az történt, hogy az egyik magyarországi (nem budapesti!) egyetemen egy csali kérdést tettek fel a történelem-földrajz tanári szakra jelentkező érettségizetteknek: *milyen nyelven beszélnek a székekelyek?* A válaszok miatt először Illyés Gyula engedte

---

2 A minősítés gyökere a két világháború közötti időből származik. A paraszti, népi, majd a nép-nemzeti ellentette az urbánus volt, ami az 1970-es évek vége felé úgy alakult át, hogy az urbánusok demokratikus ellenzéknek nevezték el magukat, a másikat, a nemzeti, népnemzeti oldalt pedig csak „nacik”-nak minősítették. Ez a szembenállás-szerű megkülönböztetés 1986-ban a nem hivatalos ellenzék monori találkozóján csak lappangva volt jelen, de 1987-ben a lakitelki sátorban már hangsúlyosabban, ami végül is az 1989-90-ben elkezdődött rendszerváltozást követően elvezetett a kegyetlen politikai szembenálláshoz, amelyben az egyik oldalon a nemzeti és keresztény konzervatívok, nemzeti baloldaliak, nemzeti liberálisok, a másik oldalon a nemzetköziséget (a nemzetet megtúrt rossznak) valló kommunisták valamint bolsevista jegyeket felmutató utódaik és a neoliberaisok álltak.

3 Az 1963-ban alapított díjat 1964-től adta ki a bécsi tudományegyetem a Kelet-közép európai (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia valamint Görögország) országokban élő és tevékenykedő azon szellemi alkotóknak, akik jelentős mértékben hozzájárultak a térségben élő nemzetek kulturális kapcsolatainak ápolásához és fejlődéséhez. Az 1990-es rendszerváltozást követően a díj területiségét további államokkal bővítették (Észtország, Lettország, Litvánia, Ukrajna, Fehéroroszország, – Csehszlovákia helyett – Csehország és Szlovákia – Jugoszlávia helyett – Montenegró, Horvátország, Szlovénia, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia) Albánia. Az első magyar díjazott Kodály Zoltán volt, 1964-ben.

4 Herder, Johann Gottfried von (1744-1803) „Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról” 1784-91 között írt művének egyik fő gondolata az egymással versengő erők küzdelme és ennek végkövetkezménye. Szerinte az emberi faj megjelenése előtt is az egymással ellentétes erők küzdelmében merült ki a fejlődés lényege. Ugyanez érvényesül az ember közösségi léte során is, amely küzdelemben végül is az egymással versengő erők megbékélése megy végbe – a gyengébb, öregebb elem alul marad az életerősebb, fiatalabb elemmel szemben. Ez a műve tartalmazza az ún. herderi jóslatot, ami egyes olvasatok szerint az előregedő magyar nyelv (az elfáradó nemzet) lassú kihalását vetíti előre: „A magyarok vagy madzarok, az egyetlen népe ennek a törzsnek (a finnugornak). Mely a hódítók közé bejutott. Most aztán szlávok, németek, vallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán tán már nyelvükkel is alig találkozunk”. (Az idézet Illyés Gyula: Válasz Herdernek és Adynak c. írásából való.)

szabadjára gondolatait a Népszabadság hasábjain⁵, majd Für Lajos írt erről egy terjedelmes tanulmányt (Für 1972).

Für történészként pontosan tudta, hogy ha az érettségizett diák egy ilyen kérdésre nem tud egyértelmű választ adni, emiatt elsősorban a tankönyveket (és a tanárokat) kell górcső alá venni. Az esemény után eltelt negyven év távlatából (most 2010-et írunk) nem a felvételizők szerteágazó, rossz válaszai az érdekesek, hanem maga a tény, hogy akkor – ötven évvel Trianon és huszonöt évvel a második világháború után – a történelem-földrajz tanári szakra jelentkező magyarországi diákok nem tudták milyen nyelven beszélnek a székelyek.

Für Lajos egy kérdést tesz fel címezetlenül (1972-ben) a tankönyvkiadásért felelős szervezeteknek (akkori olvasat szerint az állami tankönyvkiadónak, az oktatási és művelődési minisztériumnak, a pártközpontnak). A kérdés pontos: az elmúlt húsz évben történelemtanításunk (a Magyar Népköztársaság oktatáspolitikája) adott-e róluk (a székelyekről) olyan képet, amelyből kitűnik nemzeti mivoltuk? Für, egy nemzedék három töredékének történelem tankönyveit vizsgálta meg. Miről szól ebben a vonatkozásban az 1951-ben, az 1958-ban és az 1969-ben kiadott középiskolai történelem tankönyv?

A válasz egyszerű. A tankönyvek nem titkolják a székelyek létét és a középkori (feudális, népelnyomó!) állam közigazgatási és védelmi feladataiban való részesedését, de a tankönyvek szelleme szerint idegen (nem magyar) elemnek tűnnek. Így summázható Für Lajos megállapítása. Hozzátehetnénk: ha a hivatalosan tollba mondott szemléletet a középiskola történelemtanára nem módosítja (nem meri módosítani) és a történelem szakra jelentkező diák, ezeket az ismereti hiányosságokat saját szorgalmával nem pótolja (nem tudja pótolni), akkor elmélyül a nemzet tudatválsága. Az akkori, meglepett diákok válaszából az tűnt ki, hogy sem a tankönyveik, sem a tanáraik nem világosították fel őket arról, és ők sem törekedtek arra (vagy eszük ágában sem volt), hogy megtudják: a székely nem csak magyarul beszél, hanem néhány százalékkal magyarabbnak tartja magát a többi magyarnál. A harminc évvel korábbi, az 1941-ben kelt, erről

---

5 Illyés Gyula: A Magyar Nyelvőr ünnepére, Népszabadság (vasárnapi melléklet) 1992. január, 5. old. „Elmének tartalmának s hajlamainak megvizsgáztatására egyre gyakrabban használ a lélektan afféle beugratós kérdéseket is. Egyik vidéki egyetemünk első éves hallgatóinak kérdőívén ezek sorában ez is ott volt: milyen nyelven beszélnek a székelyek? Vannak kérdések, melyekre – ha testi vagy közösségi állapotunk jól működik – agyunknak gépiesen kell kidobnia a választ A fenti kérdésre a válaszok 23%-a ingadozó volt. De akadt, amely a székelyt külön nyelvnek, sőt olyan, amely románnak vélte. Hogy azoknak a diákgyaknak az állaga valami vetületben szellemi életünknek is mai tükre: ma már hangos panaszban is kifejeződik. Nyilván ki fog fejeződni az is, hogy szellemi életünk, így nyelvünk és közösségünk sok újkori kérdésének homályában tartásával voltaképpen annak ártott, amit renyhesége mentségül hangoztatott, a körülöttünk élő népekkel való barátságunknak.”

szóló székely vallomást a háború és az utána következő évtizedek viharai bizonyára a történelem szemetének hordalékával lepték be.⁶

Für Lajos – a kor szellemének ismeretében – érthető okból nem derít fényt arra, miért ez a nagy hallgatás és nem-tudás. A magyarországi iskolákban az 1950-es, 60-as években (de később is) a történelem órán miért nem oktatnak nemzeti történelmet? Ha az okok felderítésével foglalkozott volna, tanulmánya nem jelenhetett volna meg, őt pedig valószínűleg perbe fogták volna a Szovjetunió vezető szocialista tábor (béketábor) érdekeinek és a szocializmus békés építésének veszélyeztetése miatt. Für tanulmányából azonban világosan kiolvasható, hogy az 1951-ben az általános iskolák számára megjelent történelem tankönyv még tartalmaz olyan utalást, amiből áttételesen arra lehet következtetni, hogy a székelyek tulajdonképpen magyarok, mert azonos volt a székely és a magyar ősi írásbeliség (a rovásírás). A későbbi tankönyvekből már ennyi tájékozódást sem nyerhettek a tanulók.

A nemzet tárgyilagos szelleme, avagy a valóságnak megfelelő tárgyi tudás hiányának valódi okait a magyarországi történelemtanításban az 1989/1990-ben bekövetkezett politikai rendszerváltozásig cenzori engedéllyel megjelenő publikációkban nem lehetett vizsgálni.

Szesztay Ádám 1999-ben a Román Akadémia Jászvásárott (románul: Iași) megjelenő történelemtudományi füzetében közölt egy tanulmányt, ami többek között arra világít rá, miben különböztek az 1956 előtt minisztériumi engedéllyel kiadott magyarországi tankönyvek – elsősorban a történelem és földrajz tárgykörében – az 1956 után államilag engedélyezett tankönyvektől (Szesztay 1999). Szesztay vizsgálódását figyelembe véve, de részleteitől ezúttal eltekintve, azt állapítja meg, hogy míg 1956 előtt a magyarországi tankönyvek nyitottak némi rést az egész magyar nemzetre táruoló panoráma megpillantására, a forradalmat követő években ezek a hajszálrések is bezárultak. A kádári Magyarország hivatalos szemlélete azonban nem csak magyar szempontból vált nemzetellenessé. Minden vonatkozásban elutasította a nemzetet, a nemzeti eszmét. Ekkor kezdődött pl. a magyarországi „nemzetiségek” maradék közösségeinek államilag szervezett felszámolása, az anyanyelvükön történő tanulás lehetőségének korlátozása.

Magyarság a szovjet befolyási övezetben

A szovjet hatalmi övezetben 1953 és 1956 között három felkelés vagy lázadás tört ki a nemzeti eszme örve alatt a kommunista diktatúra és a Szovjetunió hatalmi jelenléte ellen. A kommunista hatalomnak a „fasizmus” és az osztályellenség ellen

---

6 A Székely Nagygyűlés Határozata, Marosvásárhely, 1941. január 19. „Ha mi magunkat székelyeknek mondjuk – vagy valaki csak így emleget minket –, ezzel csak arra az erkölcsi, nemzeti és népi jelentésre teszünk külön hangsúlyt, amelyet nekünk ez a szent név jelent: Magyar.”

folytatott általános és véres harcának közepette kommunista és szovjetellenes felkelés tört ki 1953-ban Berlinben⁷, Magyarországon ugyanebben az évben közjogi átalakulás történt, félreállították (a Szovjetunió pártvezetése elszólította) a magyarokat fasiszta gyűlevésznek nevező Rákosi Mátyást és Nagy Imre alakított az akkori viszonyokhoz képest reform kormányt, 1956. októberében pedig Lengyelországban robbantak ki tiltakozások, amelyeknek következtében új lengyel kormányt kellett alakítani. A lengyelországi események támogatására gyűltek össze 1956. október 22-én este a budapesti műegyetemisták és vonultak a Bem térre. Másnap pedig kitört a magyar forradalom.

Ennek a három, forradalminak mondható évnek az eseményei alapján a Szovjetunió vezetése levonta/levonhatta a tanulságot. A kommunista tábor három gyöngye pontját (a német megszállási övezetet, Lengyelországot és Magyarországot) újra kell pacifikálnia és erről a „nemzetközi munkásmozgalom” szempontjából közérdekű ügyről meg kell győznie Kínát, valamint Romániát és Jugoszláviát. Az 1950-es évek elején a szocializmus építése érdekében a pax sovietica szellemében rövid időre túlságosan engedékenyek lettek a kommunista hatalmak, és engedményeket tettek a nemzeti részérdeknek Lengyelországban, a magyaroknak elsősorban Csehszlovákiában, Romániában, de mint láttuk 1953-ban Magyarországon is. Persze nem véletlenül. Éreztetniük kellett, hogy a kommunista hatalom felszabadította őket. Tehát nem egy lankadó figyelemről volt szó, hanem tervezett beetetésről: a kommunista hatalom belátja a hibákat és tud önkritikát is gyakorolni.

Szesztay Ádám a fent idézett tanulmánya után egy évtizeddel későbbi elemzésében, Szovjetuniónak az 1956-ot követő hatalmi-politikai stratégiáját boncolgatja (Szesztay 2010). Azt a stratégiát, pontosabban ideológiai-hatalmi váltást, ami közvetlenül befolyásolta mind a kádári Magyarország hivatalos „nemzetpolitikájának” a kialakítását, mind a Magyarországgal határos országok nemzethatalmi politikáját. A kor tanúinak tapasztalataival egybehangzóan Szesztay rámutat, hogy az ún. nemzetpolitikai fordulat összefügg az 1953 és 1956 között említett szovjetellenes eseményekkel – szerinte elsősorban a magyarországi ’56-os forradalommal. Tanulmányában összegzi az 1957 novemberében a kommunista pártok Moszkvában összehívott nemzetközi értekezletének eredményét. Ami egyértelmű volt: a csatlós államok tanúsítsanak kizárólagos lojalitást a Szovjetunió iránt és ezeknek az államoknak polgárai viseltesenek kizárólagos lojalitással a csatlós államok iránt – a követelmény második része a nyugati hatalmaknak is a szájíze szerint volt megfogalmazva. Ez az értekezlet volt a nyitánya a sajátos

---

⁷ Berlini munkások 1953. június 17-én fellázdak a kommunista és szovjet elnyomás ellen. A felkelés rövidesen átterjedt az egész szovjet megszállási övezetre, ami ekkor már Kelet Németország volt, hivatalos nevén Német Demokratikus Köztársaság (NDK). A jelenlévő szovjet katonai egységekkel azonban a felkelést vérbe fojtották.

jellemvonások nélküli szocialista nemzetek kialakítására irányuló szovjet törekvésnek. A szovjet elképzelés azonban elfogadható volt az összes Közép-kelet-európai kommunista hatalmi elit számára, mert erősítette hatalmi pozíciójukat és némi idegengyűlölettel érzelmi húrokat is pengethettek. Például Csehszlovákiában ezt követően tették tönkre a ruszinok és az ukránok közoktatását. Az egész térségben szétverték a hagyományos cigány közösségeket.

Az 1957-es moszkvai nemzetközi pártértekezletnek azonban volt egy más körülmények között létrejött, de hasonló célt követő korai előzménye, az 1840-es években politikai mozgalommá átalakult pánszlávizmus⁸, ami az orosz hatalom nyugati irányú törekvéseit volt hivatott a szláv testvériség (összetartozás, a „szláv internacionalizmus”) kulturális és faji mázával álcázni. A pánszláv ideológiának azonban eredendően nem mindegyik szláv nemzet lett híve: leginkább a szlovákok, a szerbek és a bolgárok, a csehek megosztottan, legkevésbé a lengyelek, a horvátok és a szlovének – a horvátok inkább az illírismus bővületében úsztak. Egy későbbi, de bennünket nagyon is érintő összejátszása a pánszlávizmusnak és Oroszország hatalmi törekvésének a szarajevói merénylet volt, ami okán elkezdődhetett a Nagy Háború (az I. világháború). A harmadik – immár közvetlen – előzmény a második világháború lezárásához volt köthető, amiben az orosz helyett a szovjet (nagy) hatalom nyugati irányú törekvései jelentek meg. Ezeket a hatalmi törekvéseket

---

8 A pánszlávizmus a XVIII. század végén a Közép- és Kelet-európai szláv nemzeteket összefogó kulturális mozgalomként hívták életre (szellemiségének befolyása alá került Johann Gottfried von Herder német történelem filozófus is), de az 1840-es években már egyértelműen politikai mozgalomként lépett a nyilvánosság elé. Célul tűzte ki a török és a Habsburg birodalom szláv népeinek az egyesítését. A XIX. század második felében a pánszlávizmus a nagyorosz birodalmi törekvések eszközévé vált. Magyarországon elsősorban a szlovák értelmiség került a pánszláv ideológia hatása alá. Az emiatt kialakult konfliktus következménye lett a három Észak-magyarországi szlovák gimnázium bezárása és a Matica Slovenská betiltása 1874-ben. Az I. világháború előtt és alatt a pánszlávizmus Oroszország világháborús céljait szolgálta, fontos szerepet játszott a világháború kirobbantásában, a szarajevói merénylet ideológiai előkészítésében. Oroszországnak Szovjetunióvá való átalakulásával a pánszláv eszme háttérbe szorult, Kelet Közép Európában egy időre a Kis Antant vette át – immár nem szláv töltettel – a szerepét, elsősorban a Magyarországgal és a magyarokkal szembeni politikai álláspontok összehangolására. De 1935-ben mintha halottaiból támadt volna fel a pánszlávizmus, mert elemei fellelhetők a Csehszlovákia és Szovjetunió között megkötött államközi szerződésben. A II. világháború végén ismét életre kel, elsősorban a Szovjetunió Kelet Közép-európai térnyerési törekvéseinek támogatására, Csehszlovákia német és magyar ellenes követeléseinek a Szovjetunió általi támogatásában. Ideológiai és hatalmi politikai vonatkozásban a pánszlávizmus (vagy annak ruszofil változata) még az 1990-es években is itt-ott felüti a fejét. A balkáni háború idején az orosz-szerb kapcsolatokban, Oroszország Szerbia pártján áll, de a szlovák-szerb kapcsolatokban is. A szlovák politikában sajátosan a pánszláv jelenség mellett egyértelműen megjelenik a hagyományos ruszofilizmus, ami Szlovákia NATO-ellenes magatartásában öltött testet. Emiatt Szlovákia megbízhatatlanná válik a NATO és az EU számára, lévén akkor a viszonyok rendezetlenek a NATO és Oroszország között. Ezért támogatták Washington DC.-ből és Brüsszelből 1998-ban a szlovákiai kormányváltást és a kormányban a Magyar Koalíció Pártjának részvételét.

a keletről nyugat felé haladó szovjet frontvonal szállította és erősítette, ami négy vonalon nyomult előre: az oroszokkal szemben ellenséges, de szláv, ugyanakkor németellenes Lengyelországon át, valamint Románián keresztül, ami nem volt szláv, de ha kellett németellenes, oroszellenes vagy akárki ellenes volt, de leginkább az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés alapján megszerzett nyugati állásainak a megtartásában volt érdekelt (a keleti szerzeményeit ekkorra már elveszítette), Jugoszlávián át, ami szláv volt, de a Szovjetuniótól függetlenül is vívta saját harcát. A negyedik, a szovjet érdekérvényesítés szempontjából legerősebb csatorna Csehszlovákia volt, ami szláv is volt és 1935 óta érdekszövetségben állt a Szovjetunióval, amit 1943 decemberében megerősített az ún. Karácsonyi Megállapodásban.⁹ Miután az egész térség – Jugoszlávia kivételével – a második világháború után egy-két év eltéréssel Szovjetunióhoz a közvetlen hatalmi befolyása alá került, ezért az előbbi bonyolult érdekeltségi képletet egyszerűsíteni lehetett.

A Szovjetunió nyugati irányú törekvéseinek a balti-balkáni térségben kialakult szláv vonala (lengyel, csehszlovák, jugoszláv), egy nem szláv, de érdeken azonosítható román vonallal egészült ki. A szovjet(rosz) nyugati irányú terjeszkedésnek nem szláv és érdekileg ellentétes területe a magyar volt – „a magyar kérdés, vagon kérdés”, mondta Sztálin Benešnek 1945 tavaszán a csehszlovák követelményekre válaszul. A „proletár internacionalizmus” érvényesülése és az új szocialista nemzetek kialakításának szempontjából ez a képlet tovább egyszerűsödött. A Szovjetunió hatalmi érdekeit elsősorban a kemény szláv (hatalmi) érdekeltségű internacionalizmuson, a Csehszlovák érdekeken keresztül, puhábban a lengyeleken keresztül korábban Bierut majd Gomulka által, szemkacsintással pedig Jugoszlávián át lehetett érvényesíteni. Románia a magyarokkal és részben a bolgárokkal szembeni érdekérvényesítésben volt partnere Szovjetunióhoz. Így 1957-re kialakult a Szovjet hatalmi érdekérvényesítésnek

---

9 Edvard Beneš és J.V. Sztálin 1943. december 12-én mintegy megerősítéseként az 1935-ben megkötött csehszlovák-szovjet segítségnyújtási szerződésnek, aláírták a csehszlovák-szovjet kölcsönös segítségnyújtási és barátsági szerződést. A szerződés politikai háttérben egyértelműen az állt, hogy a Hitler-elleni szövetség hatalmai 1942-ben érvénytelennek, ezért semmisnek nyilvánították a Münchener Egyezményt, ami – többek között – elvezetett Csehszlovákia 1939. március 15-én bekövetkezett megszűnéséhez. A Vörös Hadsereg harctéri sikerei és a szovjet csapatok nyugati irányú előre nyomulása pedig egyértelművé tette, hogy az 1938 előtti állapotok helyreállítására a Szovjetunió hatalmi jelenlétében fog sor kerülni. A szerződés ennek a várható helyzetnek ment elébe. Politikai megegyezés született Edvard Beneš és J.V. Sztálin között arra vonatkozóan, hogy a majd megújuló Csehszlovákia keleti területének (Kárpátalja) egy részét a Szovjetunió bekebelezi, ennek fejében Beneš Sztálin támogatását kérte a magyarok és a németek kitelepítésére. Ez az 1945. augusztus 2.-án zárult Potsdami Értekezleten kapott támogatást a győztes hatalmak részéről oly módon, hogy engedélyezték a Kelet Közép-európai térség államaiban élő német lakosság teljes kitelepítését „rendezett módon”. A magyarokra vonatkozóan az értekezlet nem fogalmazott meg ilyen álláspontot.

egy viszonylag letisztázott képlete. A proletár internacionalizmus révén lehetett a Szovjetunió hatalmi törekvését közvetíteni egy szlavofil érdekek, egy román nemzeti érdekek és egy nemzetekre szabott magyarellenes érdekek álcázva. Ez a még mindig bonyolult képlet tovább egyszerűsödve úgy alakult, hogy Magyarországon az internacionalizmus a magyar nemzeti érzések és a nemzeti összetartozás tudat elnyomásává fajult (a kádári rendszer az '56-os forradalom miatt éppen a nemzeteszmétől tartott leginkább), a többi országban pedig sajátos nemzeti érdekérvényesítéssé, de ezzel párhuzamosan magyarellenessé is.

Néhány példa arra, hogy 1956 után, hogyan módosult Csehszlovákia és Románia politikája az ott élő magyarokkal szemben. Csehszlovákiában a sztálinista időszakban nagyvonalúan kezelt magyar iskolaügyben alapvető változás állt be. Ugyanis az 1948-as nullával szemben 1950-re egyszerre 608 magyar általános (1-5 és 1-8 osztályú) iskola működött. Ezeket az iskolákat 1957 után kezdték fokozatosan felszámolni, összevonni. Két évtized leforgása alatt kevesebb, mint a felére csökkent a magyar iskolák száma¹⁰. A titkos párthatározattal megadott magyar nyelvhasználati lehetőségeket ugyancsak korlátozni kezdték. Erdélyben a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem megszüntetése illetve összevonása a román Babeş Egyetemmel ugyancsak ennek a szigorodó korszaknak a következménye,¹¹ mint ahogy – az egyébként is csak képletes – Maros Magyar Autonóm Tartomány 1968-ben bekövetkezett végleges, de 1960 óta tartó felszámolása. Ezzel egy időben, arányaiban a magyarországit felülmúló megtorlást alkalmazott a román hatalom az '56-os magyar forradalommal rokonszenvezőkkel szemben – számos halálos ítéletet hoztak meg és hajtottak végre, hosszú börtönbüntetéseket róttak ki, nem csak romániai magyarokra, hanem románokra is.

A Szovjetunió pártvezetése 1957 végén tollba mondta a csatlós államok pártvezetőinek, mi alkotja a korábbi ideológia új elemét. Nem kellett rájuk

---

10 Szlovákiai jelentés, Magyar Füzetek Könyvei, 4. kötet, Párizs, 1982. A jelentés szövege a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának 9. dokumentumaként volt jegyezve. In: Kettős elnyomásban, dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978-1988, HHRE, Püski-Corvin, New York, 1989. Második, bővített (1978-1989) kiadás Madách-Posonium, Pozsony/Bratislava 1993. A témával kapcsolatban lásd: Elnyomott kisebbségből legyen társnemzet, In: Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink, tanulmánykötet, szerk.: Oriskó Norbert, Méry Ratio, Somorja 1999, pp. 113.-146.

11 A kolozsvári egyetemet 1872-ben alapították, 1881-től Ferenc József Tudományegyetem nevet viselte 1919-ig, mikor az államfordulat következtében a berendezkedő új román hatalom megszüntette, pontosabban: román egyetemmé alakította át. Észak Erdélynek a második bécsi döntéssel Magyarországhoz való visszacsatolása után ismét magyar egyetemenként működött. Az 1945-ben bekövetkezett hatalomváltással azonban nem szűnt meg, Bolyai Tudományegyetemenként működött tovább 1959-ig, amikor a kommunista román hatalom összevonta a román nyelvű Babeş Egyetemmel. Azóta a Babeş-Bolyai Egyetem nevet viseli és csak fakultatívan oktatnak magyarul. A kolozsvári magyar egyetem megszüntetése miatt követett el öngyilkosságot 1959. márciusában Szabédi László, költő, a magyar tanszék vezetője amiatt való elkeseredésében, hogy látta, az egyetem vezetése semmilyen ellenállást nem tanúsít az intézmény megszüntetésével szemben.

kényszeríteni, hiszen mindegyiknek volt saját érdeke (és magához való esze). De nézzük meg, hogyan befolyásolta ez az új szocialista államnemzeti szemlélet a magyar-magyar kapcsolatokat és a magyar nemzeti önbecsülést.

Az '56-os forradalom vérbefojtása után alig több mint egy évvel, 1958. januárjában (hat hónappal az addig a romániai Snagovban őrzött Nagy Imre kivégzése előtt) Kádár János ellátogatott Romániába, Marosvásárhelyre, a Magyar Autonóm Tartományba. Marosvásárhelyen nyilvános beszédet tartott és a több mint ezer éve magyarok által lakott, Székelyföld fővárosának tekintett területet román földnek nevezte és a hallgatóságát a román munkásosztály tagjaiként szólította meg. Ez ugyan minősíthető egy csupán sajátos kommunista retorikának is, főleg azután, hogy a nemrég levert forradalomban az „aki magyar, velünk tart” volt a mozgósító hívó szó. De több mint ötven év távlatából korszakot meghatározó szövegeknél kell tekinteni, hiszen ez a nemzetidegen látásmód uralkodott el negyven éven át a kádári Magyarországon, nyomait meghagyva máig (2010-ig).

A kádári pártvezetés 1959 végén a „burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” szóló határozatot fogadott el (Szesztay 2010). Idézem:

„<burzsoá nacionalizmus> alatt értve a hagyományos magyar nemzettudatot, amelyet véglegesen megszűnésre ítélt, míg a <szocialista hazafiság> a Szovjetunió iránti lojalitást jelentette. Az 1959-ben elfogadott határozat a burzsoá nacionalizmus ismérvei között sorolta fel a határon túli magyarság iránti érdeklődést is, egyértelmű irányt szabva a szovjet segítséggel hatalomra jutott rezsim nemzetpolitikájának: ami a nemzeti összetartozással kapcsolatos, üldözendő.”

Ettől számítható a belügyekbe való nem-beavatkozás elvének érvényesítése is a Magyarország határain kívül élő magyarokkal kapcsolatban. Azaz, az ott élő magyaroknak a helyzete a szomszédos szocialista ország belügye. Magyarország (még ha a magyar nemzet törzsállama is) ebben a kérdésben csupán a proletár nemzetköziség csatornáin át, a baráti szocialista ország érdekeinek vetületében lehet csak érintett. Ezt a merev határt, húsz évvel a kommunista hatalmi rendszer bukása után sem sikerült teljesen áttörni. Az 1995-ben megkötött magyar-szlovák alapszerződésben is ennek a szelleme kísért – hiába jelennek meg benne a véd-hatalmi elemek, nem érvényesíthetők. Noha az osztrák-olasz államszerződésben a Dél-tiroli német ajkúakra vonatkozóan már az 1960-as évek végétől létezik ilyen megoldás.

Minden társadalmi rendszer időfüggvényben változik. A Szovjetunióhoz kötődő lojalitás is lazult.

Az 1960-as évek második felében Románia felrúgta az 1957 végén nyakába varrt lojalitási kötelezvényt, melynek legkézenfekvőbb bizonyítéka, hogy vitába szállt a Szovjetunióval a második világháborús román-szovjet katonai konfliktusok okán.

Csehszlovákián 1968-ban végig szántott a prágai tavasz ugart felforgató ekéje. Ennek kapcsán – ha ráhagyták volna – talán a javulás felé indulhatott volna a

felvidéki magyarok helyzete. Romániában is és Csehszlovákiában is azonban fellángoltak a hagyományos (magyarellenes) nacionalizmus lángjai. Románia ezután elindult egy sajátos, a kommunista „nagyromán” úton, Csehszlovákia pedig visszasorakozott az internacionalista-pánszláv kerékvágásba. Magyarország azonban hű maradt az 1957-es moszkvai pártértekezlet záradékához: harcolni kell a magyar nacionalizmus ellen, semmi közünk a határon túli magyarokhoz, hacsak ügyeik nem forgatják fel a mi, „belső-magyarországi” „vidám barakk”-i békénket.

Magyarországon sem lehetett a végtelenségig változtatás nélkül tartani a Szovjetunióhoz való lojalitást. Ezért 1974-ben „módosított” az MSZMP. Az 1959 végén a „burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” szóló határozatát, erre való utalás nélkül 1974-ben egy újjal váltotta fel. A határozat címe semmitmondó: „a szocialista hazafiságról és a proletár nemzetköziségről”, amit még a vájt fülűek is csak nehezen érthettek, inkább értelmezhetek. Amolyan Aczél-elvtársi megfogalmazás volt. Ne tudja senki szembe állítani a tizenöt évvel korábban hozott határozattal. Egyébként is a magyarországi társadalom jelentős része Trabantot, Wartburgot, Polski Fiatot, Zsigulit, Skodát vásárolt. Emlékszik-e valaki a korra jellemző bugyuta viccre? A Ruhat elindul az erdőben, és amivel találkozik, mindent megesz. Egyszer csak találkozik az emberrel és megfordul a helyzet. Addig a Ruhat megevett mindent, de az emberrel való találkozása után kiderült mégsem a Ruha(t eszi) az embert.

Mi változott hát. Csak annyi, hogy a totalitarizmust hegemonizmusra cserélték? A Szovjetunióhoz való hűséget a szocialista építés jelszava váltotta fel és két kategóriára osztották Magyarország népét (lakóit)?

Szesztay 2010-ben közzétett tanulmányában ezt így jellemzi: voltak a kis-magyarországi államnemzet tagjai és voltak a hagyományos magyar nemzettudatot képviselők. Hozzá kell tenni: ez utóbbiak voltak a nem támogatók, de már nem is tiltottak, éppen csak megtűrték. Később hozzájuk sorolták a politikailag egyéb másként gondolkodókat is, logikusan. A kommunista uralom alatt minden magyar, aki nemzetben gondolkodott függetlenül attól, hogy melyik ország területén élt, másként gondolkodó volt, ellenzéki volt vagy ellenségnek minősült. Ebben a felfogásban telt el mintegy negyven év, másfél generáció.

A magyar nemzet szétfejlődése szubjektív nézőpontból

Álljon itt kordokumentumként néhány személyes, illetve saját és családomon belüli tapasztalat arra vonatkozóan, hogy a magyar nemzet szétfejlődése nem csak hatalom és politikai rendszer függő, hanem ettől sokkal bonyolultabb csatornákon át működik.

Egy nő és egy férfi, mielőtt a második világháború záró szakaszában szüleimmé lettek, 1936-ban összeházasodtak és Dalmáciában töltötték nászutukat. A történehez tartozik, hogy Magyarországon születtek, magyarok voltak, de a trianoni döntés után csehszlovák állampolgárokká váltak. Egy Spalatói panzióban töltötték mézeshetüket. A szomszéd lakosztályban szintén magyarok laktak, maradék magyarországiak. Egyik este, jövődöbeli szüleim, véletlenül áthallották szomszédjaik hangos szavait. Róluk beszéltek, de hogyan. Úgy nevezték őket: azok a csehek, a cseh házaspár. Nem ez volt a sértő, hiszem jövődöbeli apám rajongott a cseh kultúráért. De hogyan lehet egy magyart csehnek nevezni csupán azért, mert Csehszlovákiában él önszántán kívül, születési helyének okán, ami hamarabb adódott, mint ahogy Csehszlovákia létrejött. És ezt egy olyan Magyarország lakói, polgárai tették, amely országban akkor Trianon revíziója és az elcsatolt területek visszacsatolása volt az uralkodó eszme.

Visszacatolás, 1938. november 10. Losonc – szülővárosom – visszatért. Bélyegzőt készített erre az alkalomra a Magyar Királyi Posta. Aki mozgásképes volt a városban, az utcákon tolongott. Főleg a Kossuth Lajos utcán, mert arra vonultak a várost visszafoglaló honvédek, és a Kubinyi téren, mert oda érkeztek. Nincs ettől nagyobb boldogság. Virág, virágok, virágeseő, virágzivatar, virágvihar, virágfelhőszakadás, virágviharfelhőzuhanás. Aztán jöttek az „anyások”. Lecseréltek mindenkit az államigazgatásban. A magyarokat is, mert úgy minősítették őket, hogy fertőzöttek a benesi kommunistáktól és újra kell őket tanítani a magyar öntudatra. Jövődöbeli apámat a sutba vágta, később felismerték szaktudását és visszavették őt a mai APEH-nak megfelelő hivatalba.

Tíz évvel később, 1948-ban még százával tanultak felvidéki magyar fiatalok Magyarországon, hiszen Csehszlovákiában betiltották a magyar iskolákat. Ősszel a magyarországi közbiztonsági szervek hajtóvadászatot rendeztek ellenük, letartóztatták és átadták őket a csehszlovák rendőrségnek. Csak az kerülte el közülük a börtönt, aki megszökött a magyar hatóság elöl vagy Csehszlovákiában besúgóvá lett.

A csorba-tói egyezményben¹² Magyarország vállalta, hogy kárpótolja a Felvidékről a magyar-szlovák lakosságcsere keretében Magyarországra telepített (kényszerített) magyarokat a szülőföldjükön maradt ingatlan vagyonukért. A kárpótlásukra soha sem került sor – talán néhányuk esetében politikai alapon.

---

12 Az 1949 nyarán a Magas Tátrában megkötött csorba-tói csehszlovák-magyar egyezmény az 1946. február 27-én aláírt magyar szlovák lakosságcsere egyezmény lebonyolítása nyomán felmerülő, főleg anyagi jellegű problémák tisztázását célozta, például az érintettek kárpótlását. Az egyezmény teljesítését ugyan időközönként ellenőrizték, de mivel az érintettek nem ismerték (hiszen ezt az egyezmény titkos záradéka tartalmazta), nem is emelhetek panaszt a teljesítésének elmulasztása miatt.

A magyar-szlovák lakosságcsere keretében Magyarországra telepített felvidéki magyarok közül többen döntöttek úgy, hogy nyugdíjas korukban visszatelepülnek szülőföldjükre. A kérvényük beadásának napjával azonban a magyar állam lefoglalta az odatelepitésük után szerzett magyarországi ingatlanukat.

Pozsonyból Budapestre utaztam 1980 tavaszán. A vasúti kocsi fülkájében, ahová beültem, az NDK-ból hazautazó magyarországi fiatalok tartózkodtak. Beszélgetni kezdtünk. Nem sok idő múltán kiderült, hogy pozsonyi vagyok. Rám csodálkoztak. „Hol tanult meg ilyen jól magyarul?”

Budapesten, 1992 őszén a Margit hídról a Margit körút irányába haladtam autómmal. Mivel csúcsforgalom volt, úgy gondoltam egéruat nyerek, ha a Bimbó út irányába térek el Ady-liget felé. Sávot váltottam, de ugyanakkor a híd felől egy Zsiguli nagy sebességgel ugyanabba a sávba tért és fékezés nélkül (vagy rossz fékei miatt) belém rohant. Két óra várakozás után kiszálltak a helyszínelők. Azonnal megállapították, hogy a belém hajtó autó vezetője volt a vétkes. Beültünk a rendőrautóba jegyzőkönyvet felvenni. A vétkesnek tartott sofőr azonban könyörögni kezdett, hogy nagy baja lesz abból, ha megbüntetik őt és a kocsija sincs biztosítva, a külföldinek pedig semmi kellemetlensége nem lehet abból, ha Magyarországon balesetet okozott, hiszen van baleset biztosítása. A rendőr elbizonytalanodott és betelefonált a központba. Mit tegyen? A központ kikérdezte őt, majd feltette neki a lényegi kérdést: ki a baleset másik résztvevője? „Egy csehszlovákiai, azt állítja magáról, hogy magyar”. „Ő a vétkes, nem adott előnyt a Zsigulinak”. Ötszáz forintra megbüntettek.

Négy évvel később egy nyári késő estén robogtam az M0-án az M1 felől. Bemértek. Harminccal túlléptem a sebességhatárt. Teljesen mindegy, diplomata útlevelem volt.

„Igazolványt! Forgalmit!”

„Adom”

„Miklós úr, maga túllépte a sebességhatárt!

„Elnézést. Tudom, de Miklós a keresztnvem. Egyébként Duray vagyok!”

„A francba, mi ezt így mondjuk: Miklós úr.”

„De én nem Miklós vagyok, hanem Duray,”

„Nálunk ez a sorrend a szokás. Egyébként is, menjen, úgy sem tudunk mit kezdeni magával.”

Húzom fel a kocsim ablakát, hogy továbbinduljak, miközben hallom, amit kiált a kollégájának „megint egy szlovák volt, diplomata útlevéllle!”

A rendszerváltozás előtt és után

Az 1989-ben kezdődött rendszerváltozást hogyan érzékeltette egy átlagos, házigyári elemekből épített bérlakásban élő magyarországi állampolgár, akinek megvolt mindene élete alapfunkcióihoz: havi jövedelme, anyósának, apósának nyugdíja, kapta a szakszervezettől az évi kéthetes üdülési beutalót, a gyerek nyáron mehetett Zánkára az úttörőtáborba, kapott kiskertészi hétfévi telket. Nem volt a családban '56-os mártír, sem korábbi politikai üldözött. Nem voltak rokonai a Felvidéken, sem Erdélyben, és ha voltak is, ki emlékszik rájuk, törődjenek magukkal. Olvassák a híreket az újságban és nem értik, hogy tegnap, 1989. június 16-án kiket és miért temettek újra. Majd: miért kell tüntetni az erdélyi magyarokért, hiszen azok románok, mi közünk hozzájuk. Majd jön a meglepetés, október 23-án a népköztársaságot köztársasággá kiáltják ki. A nép én vagyok, miért hagynak ki belőle? Módosítják az alkotmányt. Mire jó ez? Miért kell nekem felelősséget vállalnom a határon kívüli magyarokért.¹³ Mi az a határon kívüli vagy túli magyar? Ha elmentek, elmentek. Miért nem maradtak itt? Ha nem maradtak, legyen jó nekik ott.

Folytathatnám ezt a szintén személyes tapasztalatokkal hitelesített, képzelt eszme-futtatást vagy apokrif történetet.

A rendszerváltozásnak a nemzettel összefüggő eseményeit sokan nem értették, nem érthették. Hallgatták a Kossuth Rádiót, ott meghallgathatták Pozsgay Imre nyilatkozatát '56-ról. Ezt még megértették, mert az ellenforradalmat népfelkelésnek nevezte¹⁴ Nem hallották, de nem is hallhatták ki az üzenetből, hogy a nép, ebben az esetben a nemzetet jelenti. Az Antall József által, a demokratikus választások után megfogalmazott cizellált mondatot azonban végképp nem értették, pedig egyértelmű volt, csak szokatlan: „Törvényes értelemben, a magyar közjog alapján minden magyar állampolgárnak, ennek a tízmillió országának kormányfőjeként – lélekben, érzésben 15 millió magyar miniszterelnöke kívánok lenni”.¹⁵ Ez volt az igazi rendszerváltozás, pontosabban szemléletváltozás 1944 óta. Csak hát senkivel sem volt egyeztetve. Antallnak ez a bejelentése Magyarországon nagy meglepetést, a korábbi pártállami hagyományokat követő baloldalon és neoliberais körökben megrökönyödést a szomszéd nemzetek politikusaiknak és újságíróiknak körében pedig erős ellenszenvet váltott ki. A reakciók közvetlen okát nem Trianonra vagy a II. világháborút lezáró békeszerződésre kell visszavezetni, hanem a már

13 „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását” (A Magyar Köztársaság Alkotmánya 1949. évi tv. XX. c. 6. § 3. bek.).

14 Pozsgay Imre nyilatkozata 1989. január 28-án a Magyar Rádió 168 óra c. műsorában, ahol azt mondta: “a bizottság... népfelkelésnek látja azt, ami 1956-ban történt, egy oligarchikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésnek”.

15 Az MDF III. Országos Gyűlésén, 1990. június 2-án hangozott el.

említett 1957-es moszkvai pártvezetői értekezletére. Több mint harminc éven át az ott elfogadott irányelvek uralkodtak elsősorban Magyarország hivatalos „nemzetpolitikájában” valamint Magyarország és a szomszédos országok közötti párt- és kormányközi kapcsolatokban. Antall József idézett bejelentése arra utalt, hogy a rendszerváltozás Magyarországon nem a kádári Magyarország többpárti folytatását, hanem nemzetpolitikai fordulatot is jelent.

A legnagyobb baj az volt, hogy Magyarország népének jelentős része, az országlakók nem érthették az új szellemiséget, mert nem ismerték a történelmi háttérét, és semmilyen értesülésük sem volt a korábbi évek ellenzéki munkájáról, de még az egy évvel korábbi ellenzéki kerekasztalról sem tudtak sokat. Nem tudhattak Illyés Gyula küzdelmeiről, amit a „párt” ideológusaival folytatott a nemzetért, a „nemzet a magasban” eszméjének¹⁶ jegyében. Mit tudhattak utódjának, Csoóri Sándornak konfliktusokat kiváltó küzdelmeiről? Semmit! Nem ismerhették az 1980-s évek utolsó harmadában megjelent, a rendszerváltozást elméletileg előkészítő fontos ellenzéki tanulmányokat. Ezeket ugyanis csak a vájt fülűek ismerték, jó esetben az „értelmiségi tízezer” és a Szabad Európa Rádió hallgatói (Kis et al. 1987, Bihari 1987, Tabajdi – Szokai 1988).

A fenti, apokrifnak nevezett eszmefuttatás, azonban mégsem tekinthető teljesen a fantázia szüleményének, mégsem csupán személyes tapasztalatok sűrítménye. Fekete Gyula 1986-ban a Magyarországi Református Keresztyén Egyház presbiteri konferenciáján elmondott előadásában (Fekete 1986) felvázolta azt a társadalmi tudati állapotot – akkor még nem tudva, hogy három évvel később megbukik a hivatalban lévő politikai rendszer – ami, szerinte háttérét fogja alkotni minden szellemi vagy közerkölcsi változásnak. Tehát csak ezzel a tudati háttérrel történhet meg egy nemzetpolitikai fordulat is, ami természetesen ennek a háttérnek a társadalmi tudati minőségét fogja tükrözni. A nemzetpolitika kifejezést 1986-ban azonban még senki sem használta és nem ismerte, noha szókincsünk része volt,

---

16 A „nemzet a magasban” az eszményi nemzet, ami a hatalmi törekvésektől, a politikai érdekektől és az ideológiáktól mentes. Illyés szerint a nemzetnek ez a fennköltége a nemzet összetartó ereje, a szellemi nemzet. Ez az eszme a nemzet kulturális összetartozását helyezte előtérbe, de háttérbe szorította a történelmiséget és figyelmen kívül hagyta a nemzet társadalmi-szervezeti szempontjából legfontosabb célt, a nemzet tagjainak közös jövőképét. Illyés nemzeteszmeje az 1960-as 1970-es években egyetlen kiút volt a nemzeteszme-vesztésből.

csak fel kellett fedezni. Fekete Gyula egy, érettségi előtt álló korcsoport körében az 1970-es 80-as évek fordulóján végzett felmérésből idéz példákat.¹⁷

A felmérés egyik kérdése arra vonatkozott, hogy hol élnek a világon magyarok. „A megkérdezetteknek mindössze negyed része tudta, hogy a határainkon túl jelentős magyar tömbök élnek, közösségek és diaszpórák. Azt, hogy minden harmadik magyar a határainkon kívül él, a megkérdezett diákoknak mindössze 4 százaléka tudta. És ennyinek volt halvány fogalma, vagy megközelítő fogalma arról, hogy a szomszédos országokban hányan élnek magyarok”. A megkérdezettek nagy hányada szerint „a szomszédos országokban élő magyarok... kivándoroltak innen, mert a szomszédos országok társadalma a magyarnál demokratikusabb volt”.

Arra a kérdésre, hogy a határon túl élő magyarokkal kell-e kapcsolatot tartani, a megkérdezetteknek „a 62 százaléka úgy vélekedett, hogy egyáltalán nem tartozik rájuk”. A megkérdezett 276 magyarországi negyedikes gimnazista közül csupán heten válaszoltak úgy „hogy az egész hazai társadalom a felelős a külföldön élő magyarok sorsáért, jövőjéért.”

A nyugati magyarságról – Fekete Gyula szerint – még rosszabb képet ad a felmérés. „A megkérdezetteknek majdnem a fele – 41 százaléka – úgy vélte, hogy magyarok csak itthon élnek, határainkon belül, aki nem itt él, az nem magyar, mindenkori olyan nemzetiségű, amilyen országhoz tartozik.”

Az egyre sötétebbé váló képet lehet árnyaltabbá tenni és csupán az összkép miatt idézem tovább Fekete Gyula intő összefoglalóját, hogy lássuk a sötétség árnyékosabb oldalát is, azt az oldalt, ami egyértelműen Magyarországról szól. A „napos oldalt” az előző három rövid bekezdés jellemezte.

Azért fontos újra szembesülni ezekkel az adatokkal, mert most már tudjuk, hogy az akkor megkérdezett korcsoport az 1990-es évek elején, tehát a rendszerváltozás kezdetén kb. 28 éves volt, 2010-ben pedig kb. 48 éves. A legproduktívabb, leginkább érvényesülésre vágyó, családalapító és gyermeknevelő életkorukat a rendszerváltozástól eltel húsz évben élték le.

Lássuk hát a sötétség árnyoldalát.

Kire volt büszke a kérdésfeltevés idején a magyarországi 17-18 éves fiatal? „A magyar fiatalok 52 százaléka úgy vélte, hogy nincs olyan személyiség és nincs olyan esemény, nincs olyan kulturális teljesítmény a magyar történelemben és a jelenkorban, amire büszke lehetne... A szegyenindexben viszont buzgólkodtak a magyar diákok... Mindenekelőtt azt szégyellték, hogy <fasiszták voltunk> és hogy <méltán bűnhődött> a magyarság.”

---

¹⁷ Ez egy összehasonlító, illetve párhuzamosan franciaországi és magyarországi azonos korcsoportú fiatalok körében elvégzett felmérés volt. A felmérés párhuzamossága azért érdekes, mert diametrálisan eltértek egymástól a magyarországi és a franciaországi válaszok. Példaként három kérdésre adott választ idézek szabadon. A francia diákok – ellentétben a magyarokkal – 93 %-a tudta, hol élnek a nagyvilágban franciák. A francia fiatalok 97%-a büszke volt arra, hogy francia, a magyar fiatalok egyike sem volt büszke magyarságára. Lesz-e Franciaország 2500-ban? – a megkérdezettek 100%-a igennel válaszolt.

A vizsgálat tortájának a habja: Lesz-e Magyarország 2500-ban?

Az akkori válaszok olyan szempontból is érdekesek, hogy a megkérdezett korosztály tagjai közül kerültek ki az Európai Unióhoz való csatlakozásunkat előkészítő szakpolitikusok, közülük származnak az Európai Unió szakértői, ők készítik a 2020-ig 2050-ig nyúló terveket, elvárásokat. Az akkor megkérdezettek Fekete Gyula összegzésében „kiterő formában válaszoltak, hogy <hát az a szocializmus fejlődésétől függ>, és a többieknek az volt a véleménye, hogy nem lesz már Magyarország, mert az integráció nem ismer alternatívát.”

Köteles Pál (1981), aki először foglalta össze publicisztikai írásban ezt a nem közismert felmérést, azt a véleményét írja le, hogy ez a szomorú tudati kép a történelem és a nemzettudat hiányából következik. Az ifjúság nem érez felelősséget saját népe sorsáért, a magyarságot csak állapotnak tekinti. Fekete Gyula ettől megengedőbb, és igaza van. Szerinte az ifjúság tudati állapotáért a család, az iskola, a sajtó, a tömegtájékoztató, a nézet és tudatformáló eszközök a felelősek.

A rendszerváltozás kezdetén egy sajátos helyzet alakult ki Magyarországon. Az előtte lévő évtizedekben a kommunista politikai elit által, párthatározatokkal megalkotott „szocialista” nemzeteszme és jövőkép, valamint az állampolgároknak kialakuló nemzetkép és jövőkép egyre inkább közeledett egymáshoz. Túlsúlyba került a nemzetet az állampolgárral, országlakóval azonosító nemzeteszme. A nemzetpolitikát a párthatalom politikájává silányító törekvés a megélhetés materiális céljában találkozott az országlakók többségének akarataival. A nemzetben való gondolkodás értelmiségi műhelymunka keretei közé szorult. A rendszerváltozással azonban az új politikai elit jóvoltából – főleg az Antall-kormány és kormánykoalíciójának pártpolitikusai, valamint a hozzájuk közelálló részéről – egyszerre más, a korábbitól merőben eltérő nemzeteszme és jövőeszmény jelent meg.

A magyarországi polgárok egy piros-fehér-zöldebb állampolitikát elfogadtak/volna, hiszen ez az önbecsülést erősítette/volna. De a túlsó parton – az államhatáron túl – ott állt a nemzet egyharmada, aki egy emberöltőn keresztül kikerült a látószögéből. Ezért a rendszerváltozás kezdeti hónapjaiban, első éveiben a magyarországi állampolgároknak egy jelentős része főleg a „határon túli magyarokkal” nem tudott mit kezdeni.

Az Antall-kormány ellenzéke – elsősorban az ellenzéknek az a része, amelyik korábban szintén a nem hivatalos ellenzéknek alkotta és nem tudott beletörődni, hogy az 1990. évi parlamenti képviselőválasztás után nem lett kormányalkotó erővé – ezzel az új nemzetszemlélettel kapcsolatban azt közvetítette, mintegy visszakapcsolva a rendszerváltozás előtti korszak nemzeteszmejére, hogy miatta romlik Magyarország és a szomszédos államok viszonya. Aminek a következménye az ország lakosai számára az lesz, hogy a rendszerváltozás előtti időkhöz képest hanyatlásnak indul a gazdaság és a korábbi viszonylagos létbiztonságot a létbizonytalanság váltja fel. Ehhez az érveléshez csatlakozott az Országgyűlésbe éppen bejutott állampárti utódpart, az MSZP. Az 1990 és 1994 közötti belpolitikai

harcoknak, az akkori kormánypártok és az akkori ellenzéki pártok közötti küzdelmeknek egyik vezérfonalát ez a kérdés alkotta. Ebben az ügyben a két oldal közötti feszültség később sem csitult. Például 2001-2002-ben, amikor a kormány majd a parlament elé került az ún. státustörvény, azaz „A szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény” (2001. évi LXII. tv.), az Orbán-kormány ellenzéke azzal érvelt a törvényjavaslattal szemben, hogy a törvény hatálybalépése után 23 millió román munkavállaló fogja elárasztani Magyarországot és kiszorítja a magyarországi munkavállalókat a munkaerőpiacról. Majd 2004-ben, a magyar állampolgárságkönnyített megadásáról rendezendő népszavazás előtt kéthónapban pedig az akkori Gyurcsány-kormány és a kormánypártok azzal kampányoltak a népszavazási kérdés ellen, hogy a határon túli magyarok, ha anélkül kapnák meg a magyar állampolgárságot, hogy életvitelszerűen éljenek Magyarországon, akkor ez kiüríti a magyar nyugdíjpénztárat, mert az így állampolgársághoz jutott határon túli magyarok állampolgári jogon fognak magyarországi nyugdíjat igényelni.

Nem dolgunk rávilágítani arra, hogy a határon túli magyarokkal kapcsolatos ellenségkép alkotás mennyire épült valótlan érvrendszerre. Az viszont tény és való, hogy a határon túli magyarok Magyarországgal kapcsolatos véleménye és érzelmi világa, az összmagyarságba vetett hite vagy a magárahagyatottság érzése a magyarországi kormányváltások függvényévé vált.

A Balázs Ferenc Intézet¹⁸ az 1990-es évek második felében több éven át vizsgálta a határon túli magyarok és magyarországi megkérdezettek körében az egyes magyarországi kormányoknak a határon túli magyarok irányában megvalósuló kisebbségvédelmi politikájával való elégedettséget. Az összes vizsgálati eredmény azt mutatta ki, „hogy a határon túli megkérdezettek az Antall- és Orbán-időszak intézkedéseit nagyságrendekkel pozitívabban értékelték a rendszerváltást megelőző korszak, valamint a Horn-kormány kisebbségvédelmi teljesítményénél”. Az intézet 2001. évi januári, munkapéldányként kezelt jelentésében közzétett 2000. évi januári adatok ugyancsak ezt a véleményt igazolják. A *Kádár-korszak* értékelése a határon túliaknál alig éri el a 10-os elégedettséget, a magyarországiak elégedettsége 20%-os. Az *Antall-kormány* politikájával való elégedettség a határon túliaknál 50%-os, míg a magyarországiak megítélése szerint 30% alatt marad. A *Horn-kormány*nal való elégedettsége a határon túliaknak alig 20%-os, a magyarországiaknál viszont egyharmaddal jobb, eléri a 30%-ot. Az *Orbán-kormány* esetében is marad az eddigi tendencia, azzal az eltéréssel, hogy különbségek jelentkeznek a határon túli régiókban. A legelégedettebbek az erdélyiek (70,6%), utánuk következnek

---

18 Balázs Ferenc Intézet (BFI), Dobos Ferenc kutatásvezető irányításával, 1993-tól 201-ig végzett státuszvizsgálatokat a határon túli magyarok körében valamint összehasonlító szociológiai kutatásokat határon túli és magyarországi mintákon. A magyar kormányok kisebbségvédelmi politikájának általános megítélésére vonatkozóan a határon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati politikáról a határon túli magyarok körében kialakult véleményeket is vizsgálta. Az idézett adatok a 2000-ben készült vizsgálat eredményét mutatják

a felvidékiek (68,7%), a kárpátaljaiak (56,9%) majd a vajdaságiak, akiknek az elégedettsége csupán 42,2%-os. A magyarországiak elégedettsége 35 %. Ami külön figyelemre méltó, a magyarországiak véleménye minden esetben ellentétes vagy lényegesen eltérő a határon túli magyarok véleményétől (Dobos 2001).

A Balázs Ferenc Intézet által végzett összehasonlító szociológiai kutatások sok más esetben is kimutatták, hogy a határon túli magyarokra vonatkozó kérdéseket a magyarországi megkérdezettek az érintettektől eltérően látják, pl. kevésbé veszélyesnek ítélik meg az asszimilációjukat mint az érintettek. Az intézet (BFI) által készített felméréseknek a magyarországi véleményekre vonatkozó adataiból azonban egyértelműen kitűnik, hogy a nemzet ügyei és a Trianonban a szomszédos országokhoz csatolt magyarok iránt sokkal kisebb mértékű az elutasítás és sokkal több ismerettel rendelkeznek a magyarországiak a határon túli magyarokról, mint a korábbi harminc-negyven évben.

Az tény, hogy a rendszerváltozás után senki sem vizsgált olyan magyarságismereti kérdéseket, mint a Für Lajos vagy Fekete Gyula és Köteles Pál által ismertetett és taglalt kérdések, azonban a rendszerváltozás kezdete utáni vizsgálódások arra utalnak, hogy a nemzetről már szabadon lehetett eszmét cserélni, ezért a vélemények is a változás útjára léptek. Egyébként, hogyan tudott volna véleményt alakítani egy magyarországi megkérdezett arról, pl., hogy támogatja-e a státustörvényt vagy sem? – azaz a határon túli magyarokról rendelkező törvényt. A magyarországi megkérdezetteknek 2000-ben a 60%-a, 2001-ben az 50%-a támogatta a törvény elfogadását. Ezúttal a támogatottsági arány csökkenése az elgondolkodtató.

Nézzük az egyes pártokkal rokonszenvezők válaszainak az átalakulását a státustörvénnyel kapcsolatban. A BFI kutatási jelentése 2001 év vége felé a 2000. évben mért adatokhoz viszonyítva megállapítja: „a státustörvény elfogadása/elutasítása kapcsán mért országos részarányok a vizsgált időszakban leginkább az egyes pártok szimpatizánsainak függvényében változtak. Mindez elsősorban az SZDSZ választóinak gyökeres értékrend változását jellemzi, akiknek körében egy évvel ezelőtt még több mint 40%-kal voltak többségben a státustörvényt támogatók”. Az SZDSZ-t támogatók elutasítási aránya 2001-ben csak 20%-kal haladta meg az országos átlagot. Az MSZP támogatóinak körében mérsékeltebb a szemléletváltás, továbbra is mérsékelten azok vannak többségben, akik támogatják a státustörvényt, noha a csoporton belül mintegy 15%-kal csökkent az arányuk, de az elutasítók aránya csupán 1-2%-kal növekedett. A többi párt esetében a változások nem jellemezhetők. Az viszont mérvadó a politikai térképen való tájékozódás szempontjából, hogy a FIDESZ, MDF, MIÉP választói körében a törvénytervezet 65-80 %-os támogatottságnak örvend, míg az MSZP és az SZDSZ választói között csak 35-45 %-os támogatottságot élvez.

A 2002-ben bekövetkezett magyarországi kormányváltás szempontjából fontosnak tartom megállapítani, hogy a 2001-ben hivatalban lévő Orbán-kormány kormánypártjaival rokonszenvezők csak 15-20%-ban utasították el

a státustörvényt. Az akkori ellenzéki pártok szimpatizánsainak kevesebb min 50%-a utasította el a törvényt, noha pártjaik kategorikusan szembe helyezkedtek vele. Ez lényeges és a nemzeti egyetértés kialakíthatósága szempontjából ígéretes változás.

Ennek ellenére a 2002-ben bekövetkezett kormányváltás után az új kormány rövidesen átalakította a státustörvényt, kiiktatva belőle az egységes magyar nemzetre vonatkozó utalást, majd 2004-ben, az őszi kormányátalakítás után szembehelyezkedtek az ún. kettős állampolgárságról szóló népszavazással, noha a politikai eszközök helyett inkább a törvény adta eszközöket kellett volna kihasználni a napirendről való levételére. Majd feloszlatták a Magyar Állandó Értekezletet, 2006-ban pedig a választások után felálló új kormány felszámolta a Határon Túli Magyarok Hivatalát. Az egész Kárpát-medencei magyarságra vonatkozó felmérés a 2002-ben megváltozott magyarországi belpolitikai viszonyok miatt 2001-ben készült utoljára.

Új évezred – régi problémák

A magyar nemzeten belüli kapcsolatokról és a nemzet egyes csoportjainak egymás minősítéséről 2002 és 2010 között tehát nem készült felmérés, vagy ha készült, nem hozták nyilvánosságra. Ezért ebben az időszakban egyetlen támpontot a 2004. december 5-én a magyar állampolgárság könnyített megszerezhetőségéről megrendezett népszavazás nyújt.¹⁹

Anélkül, hogy minősítenénk a népszavazást, valószínűsíthető annak a feltételezésnek a helyes volta, hogy néplélektani és szakmai-politikai szempontból hiba volt kezdeményezni a „határon túli” magyarok számára, könnyített eljárásban megadható magyar állampolgárságról a népszavazást. A magyarországi belpolitikai viszonyok ugyanis erre kedvezőtlenek voltak.

A hivatalban lévő magyarországi kormány és a határon túli magyar szervezetek között feszült viszony uralkodott, a népszavazást kezdeményező Magyarok Világszövetsége és a magyarországi kormány között nem volt rendezett viszony,

---

19 A népszavazást két kérdésre vonatkozóan tették fel. Sorrendben a második kérdés szolt az állampolgárságról: „Akarja-e, hogy az Országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással – kérelmére – magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetiségét a 2001. évi LXII. tv. 19. § szerint „Magyar Igazolvánnyal” vagy a megalkotandó törvényben meghatározott módon igazolja?” Magyarországon az adott időben 8 048 739 szavazásra jogosult személy élt. Közülük a szavazáson megjelent 3 017 739 fő (37,49%), a szavazástól távol maradt 5 031 000 fő (62,51%). A feltett kérdésre érvényesen szavazott az érvényes szavazólapot leadott választópolgárok 97,97%-a (2 949 849 fő). IGEN választ adott az érvényesen szavazó választópolgárok 51,57%-a (1 521 271 fő). NEM választ adott az érvényesen szavazó választópolgárok 48,43%-a (1 428 578 fő). Az összes szavazásra jogosultnak 18,90%-a szavazott IGEN válasszal, 17,75%-a szavazott NEM válasszal.

de az akkor még működő Magyar Állandó Értekezlet tagszervezetei sem ápoltak jó kapcsolatot a Magyarok Világszövetségével. Várható volt, hogy az erről a kérdésről tartandó népszavazás vihart vált ki. Ez akkor következett be, amikor a két kormánypárt elnöke először találkozott hivatalosan, 2004. októberének elején és azt a nyilatkozatot adták közzé, hogy kampányt indít a két párt (értelemszerűen a kormány is) az állampolgárságról szóló népszavazás ellen. A magyar Országgyűlés arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezt a kérdést nem kívánja felügyelni, döntsön a nép. Az alkotmánybíróság, ami a legszakavatottabb testület alapjogi ügyekben, ugyancsak csődöt mondott. Az állampolgárság ügye az ENSZ Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya szerint ugyanis alapjognak tekinthető, ugyanakkor az adott időben érvényes magyar alkotmány szerint a személyekre lebontható jogokról sem volt tartható népszavazás.

A népszavazás eredményét azonban ebben az egyetlen kérdésben akár (egy nagyon drága) közvélemény kutatásnak is lehet tekinteni.

Az eredményből az világlik ki, hogy a magyarországi választóknak valamivel több mint 62%-a számára – abban az időben – közömbös volt ez a kérdés, vagy nem akartak ebben állást foglalni. A politika nyelvére lefordítva ez annyit jelent, hogy a magyarországi választásra jogosultak elfogadják a trianoni békeszerződéssel elszakított magyaroknak a magyar állampolgárságtól való megfosztását – tehát elfogadnak egy nyolcvanöt éve tartó állapotot. Ez ugyanakkor nem azt jelenti, hogy akik igennel szavaztak a népszavazáson, azok a történelem kerekének a visszaforgatásán törik a fejüket. A természet törvényei szerint a két véglet között mindig létezik egy harmadik lehetőség is.

Az akkori (2004) magyarországi belpolitikai állapotok szerint azonban a magyarországi választásra jogosultak nagymértékű passzivitása mégsem azt jelentette, hogy ismét elfogadták a Trianonban kialakult helyzetnek az állampolgárságra vonatkozó záradékát. A választásra jogosultak ugyanis többfajta befolyás alatt álltak, amik időszerűen és átmenetileg befolyásolták őket. Az alapállást a rendszerváltozás előtti múlt határozta meg, amikor a nemzeti összetartozás érzése, megvallása üldözendő véleménynek, magatartásnak minősült. Ehhez párosult a hivatalban lévő kormány propagandája, ami a népszavazásnak ebben a kérdésében az elutasításra buzdított (távolmaradásra vagy a NEM válaszra), vele szemben állt az akkori parlamenti ellenzék és egyéb civil szervezetek, amelyek a résztvétel és az IGEN választ népszerűsítették.

Az eredménytelen és érvénytelen végeredményt, de az IGEN válaszok némi túlsúlyát adó népszavazást végül is egy szociológiai felmérés szempontjából úgy lehet értékelni, hogy a határozott válaszadók között enyhe többségbe kerültek az IGEN-nel szavazók, de toronymagas volt a NEMTUDOM-mal szavazók aránya.

Az igen-nem-nem tudom megoszlásban a pártok szerinti megoszlást csak találgatni lehet. A témával kapcsolatos korábbi pártálláspontok és a politikai kampány szelleme alapján feltételezhető, hogy az IGEN választ adók között

elhanyagolható arányban voltak jelen az akkori kormánypártok (MSZP, SZDSZ) támogatói. A NEM választ adók között pedig túlsúlyban voltak a kormánypártokkal rokonszenvezők. De kikből álltak a bizonytalanok, a „nem tudom-ok”? Egy biztos. A határozott véleményt nyilvánítók között némi fölényt szereztek azok, akik támogatták az elszakított magyarok számára az állampolgárságnak a könnyített feltételek szerinti megadását (Duray 2005). Közöttük is voltak olyanok, akik annak ellenére szavaztak igennel, hogy a pártjuk ezt ellenezte. Szili Katalin ezt nem sokkal a népszavazás után 2004. december 11-én nyíltan bevallotta Kassán, Márai Sándor szobrának avatóján. A kassai magyarok ugyanis jelenlétét, a népszavazás ellen állást foglaló MSZP-t képviselő személyként minősítették, emiatt füttykoncerttel tiltakoztak ellen. Szili sírva tiltakozott: én megszavaztam!

Összefoglalás

Az ún. kettős állampolgárságról szóló népszavazás jelképes mérőföldkő az 1989. évi nagy alkotmány-módosítás és a 1990. évi országgyűlési képviselő választás utáni nemzetpolitikában. Ekkor érkezett a szovjet-típusú nemzetpolitika a rendszerváltozás utáni delelőjére, de ugyanakkor egész pályafutását tekintve a nyugvópontjára (zenitjére) is. Ekkor szűnt meg az 1957 őszén a Szovjetunió által és 1974-ben az MSZMP KB által meghatározott nemzetpolitikai irányvonal tömegbázisa. Mondhatnánk azt is: eddig tartott a hatásuk, annak ellenére, hogy 1990-ben Antall József egy új nemzetpolitikát hirdetett meg. A népszavazás azért perdöntő ebben a kérdésben, mert a hivatalban lévő kormány határozott véleménye ellenére december 5.-én többen válaszoltak igen válasszal a feltett kérdésre, mint nem válasszal. Ha Antall Józsefnek 1990. június 12.-én tett bejelentését a nemzetpolitika új korszaka kezdetének tekintjük, akkor a 2004. év december 5.-i népszavazást a magyar állampolgárság könnyített megadásáról a rendszerváltoztatás előtti szovjet-típusú nemzetpolitika végének kell tekinteni. Ha más miatt nem, az arányok miatt. De erre már utaltak a 2001-ben lezajlott, státus törvénnyel kapcsolatos vizsgálódások is. A státustörvényt elutasító illetve keményen bíráló pártok támogatóinak jelentős része támogatta a határon túli magyarok magyarországi státusát rendező törvényt. A bizonytalanok tábora azonban még mindig nagy – összességében nagyobb, mint az elfogadók vagy az elutasítók aránya. Ez arra utal, hogy a nemzetpolitikával kapcsolatban még nem alakult ki a társadalmi egyensúly.

A magyar nemzetpolitikában 2010-ben sincs bizonyítható társadalmi, vagy pártokon átívelő megegyezés, noha a Magyar Országgyűlésben 2010. május 26-án 98%-os támogatottsággal elfogadott módosítása az állampolgársági törvénynek, ami révén könnyített eljárásban kaphatnak magyar állampolgárságot a határon túli magyarok, azt jelzi, mintha csillanna remény a pártokon átívelő nemzetpolitika

megalkotására. Szilárd nemzetpolitikai közmegegyezést – ne idézzem a kádári időszakból a társadalmi szerződést – azonban csak egyeztetéssel lehet létrehozni. Ennek hátterét elméleti munkák sora, politikai cselekedetek és társadalmi kapcsolatok teremthetik meg.

Irodalom

- Bihari Mihály (1987, 1990): Reform és demokrácia. Válság és kibontakozás. Budapest. Eötvös Kiadó, 252 p.
- Dobos Ferenc (2001): Összehasonlító szociológiai kutatások a határon túli magyarok helyzetéről. Reprezentatív mintákon regisztrált határon túli és magyarországi vélemények a különleges státus iránti igényekről. Balázs Ferenc Intézet, Budapest
- Duray Miklós (1999): Önrendelkezési kísérleteink, tanulmánykötet, szerk.: Oriskó Norbert, Méry Ratio, Somorja pp. 113.-146.
- Duray Miklós (2005): Ne félj, csak higgy, Szabad Tér, Budapest, pp. 319.
- Fekete Gyula (1986): Nemzet- és magyarságtudatunk ma. Confessio, 2, 15.-24. old.
- Für Lajos (1972): Milyen nyelven beszélnek a székelyek?, Tiszatáj, 2/8, 57-66. old.
- Illyés Gyula (1978): Válasz Herdernek és Adynak. In. Illyés Gyula: Szellem és erőszak. Magvető Kiadó (Gyorsuló Idő c. sorozat), Budapest, 231-263. old, pp. 276.
- Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottília (1987): "Társadalmi szerződés". Beszélő június, különszám.
- Köteles Pál (1981): Fordított optika, Mozgó Világ, 2. szám.
- Szesztay Ádám (1999): Minority-question in the school-books of the socialist Hungary. In: Studii istorice româno-ungare, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, Iași, pp. 361-372.
- Szesztay Ádám (2010): Nemzetpolitikai tájkép az 1956-ot követő évtizedek után. In: Kőrösi Csoma Sándor és az út. Tanulmánykötet. Szerk.: Gazda József, Szabó Etelka. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna, pp. 185-192.
- Tabajdi Csaba, Szokai Imre (1988): „Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés”. Magyar Nemzet január.

Der Wettbewerb und die „Effizienz“ Vom ethischen Scheitern des Neoliberalismus²⁰

Ulrich Thielemann,

*Direktor des MeM - Berliner Denkfabrik für Wirtschaftsethik und Gastprofessor für
Wirtschaftsethik an der Universität Wien*

ABSZTRAKT A piac mint morális alapelv etikai szempontból nem állja meg a helyét, mert az erősebb jogát hirdető felfogáshoz vezet. Úgy tűnhet azonban, hogy a piac morális alapelveként való igazolása, vagyis az ökonomizmus mégsem kudarcra ítélt, ha a cserefolyamat és a pusztá önérdek helyett a verseny kerül a középpontba. Ebben az esetben nem áll fenn a morál nélküli etika veszélye sem, hiszen kötelességként jelenik meg a piac versenyszerű működtetése.

A piac számos jó tulajdonsága között kiemelkedő helye van a hatékonyságnak. A szerző a hatékonyságra hivatkozó érvelésnek két változatát vizsgálja: az utilitarizmust és az általános jólét téziséét. E két megközelítés hiányosságaira a „kreatív rombolás“, a „piacon kívüli értékek“ és a kényszerből lett „vállalkozó“ koncepciója világít rá. A szerző arra a normatív következtetésre jut, hogy a versenyt nem folyamatosan növelni, hanem ellenben korlátozni kell, méghozzá nem csak a gazdaság területén, de az egész társadalomban.

KULCSSZAVAK: verseny, etika, hatékonyság, utilitarizmus, ökonomizmus

Einführung

Der Wettbewerb markiert, neben dem Tausch, die zweite Zentralkategorie der ökonomischen Theorie. „Stripped of competition, economics would consist largely of the maximizing calculus of an isolated Robinson Crusoe economy.”²¹ (Wobei dieser allenfalls mit Freitag Tauschgeschäfte einginge.) Allerdings darf die „Tauschvorteilsökonomie“²² als ethisch gescheitert gelten. Sie mündet in eine ‚Ethik‘ des Rechts des Stärkeren, von ihren denknotwendig metaphysischen Wurzeln als einer Ethik ohne Moral ganz zu schweigen.²³

---

20 Der vorliegenden Text wurde für die Tagung „Gutes Wirtschaften“ verfasst, die von der European Business School (EBS) am 31.10. – 01.11.2009 durchgeführt wurde. Es handelt es sich um kondensierte Passagen der Habilitationsschrift „Wettbewerb als Gerechtigkeitskonzept. Kritik des Neoliberalismus“, die im Dezember 2010 im Metropolis Verlag (Marburg) erschienen ist.

21 Demsetz (1982a: 1).

22 Buchanan (1990: 134).

23 Vgl. Thielemann (1996), (2000), (2008c), Thielemann/Weiber (2007), Ulrich (2008: 112 ff., 141 ff.)

Der Wettbewerb ist ein Epiphänomen des Vorteilstausches. Erst er verbindet die disparaten Tauschhandlungen der *mehr oder minder* radikal nach ihrem Vorteil strebenden Marktteilnehmer zu einem System, das einer eigenen Logik folgt; erst der Wettbewerb macht aus dem Markt den Marktprozess (oder eben den Wettbewerbsprozess). Was genau ‚Wettbewerb‘ ist, dies ist allerdings auch unter Ökonomen nach wie vor umstritten bzw. unklar, was auch gelegentlich eingestanden wird.²⁴ Wobei sich natürlich auch (und vor allem) die Frage stellt, *unter welchen Gesichtspunkten* – und d.h. stets: unter welchen *normativen* Gesichtspunkten – mehr Klarheit über das eigenartige soziale Phänomen ‚Wettbewerb‘ zu gewinnen ist.

Diese Notwendigkeit ergibt sich vor allem auch darum, weil dem Wettbewerb ein ganzes Arsenal an ethisch ‚positiven‘ Eigenschaften zugesprochen wird.

Wettbewerb soll „Diskriminierungen“ vermeiden oder jedenfalls unwahrscheinlicher machen: „Competition in markets with free competition undermines discrimination.”²⁵ Der Wettbewerb verhilft aus dieser Sicht also elementaren Grundrechtsnormen zum Durchbruch.

Wettbewerb soll „übermäßige private Wirtschaftsmacht“ einschränken.²⁶ „Wettbewerb ist das großartigste und genialste Entmachtungsinstrument der Geschichte. Man brauch es nur zu beschwören, alle weitere Arbeit leistet es von allein.“²⁷

Dem Wettbewerb werden auch epistemologische Eigenschaften zugesprochen. Er sei als ein „Entdeckungsverfahren“ zu verstehen.²⁸ Dabei besteht die „Erkenntnisfunktion des Wettbewerbs“²⁹ nicht lediglich darin herauszufinden, was im je eigenen Vorteil durchsetzbar ist, sondern damit zugleich, was ein (ethisch) *richtiges* Handeln ist: „Die Funktion der [wettbewerblich bestimmten] Preise ist die, den Menschen zu sagen, was sie tun *sollen*.“³⁰

Unter den zahlreichen ethisch ‚positiven‘ Eigenschaften, die dem Wettbewerb zugeschrieben werden, kommt dem ‚Wohlstand‘ und seiner dauernden Steige-

---

24 „Bei näherem Zusehen erweist sich die Frage nach dem Wesen und nach dem Zweck des Wettbewerbs als hochkomplex und noch keineswegs befriedigend gelöst.“ Shepherd (1985: 13). Vgl. auch Mantzavinos (1994: 94), Preuske (1984: 20), Woll (1996: 291), Weizsäcker (2005: 43), Schmidtchen (2005: 29).

25 Cooter (1994: 139), in Anlehnung an Becker (1971).

26 Eekhoff/Roth (2005: 349).

27 Böhm (1960: 20).

28 Hayek (1981b: 97-134), (1983: 249-265).

29 Kerber (1989: 481).

30 Hayek (1996: 272), Hvh.d.V.

zung, die als Steigerung ‚der Effizienz‘ gefasst wird, die wohl zentrale Bedeutung zu. Eine Beschränkung des Wettbewerbs, etwa durch „Kartelle“, entspricht aus dieser Sicht einem „Betrug am Abnehmer, am Wettbewerber, am Konsumenten“, ja „an der Volkswirtschaft insgesamt“.³¹

Wettbewerb wird offenbar als ein Gerechtigkeitskonzept begriffen oder gilt gar als Inbegriff gerechter (ethisch richtiger) Verhältnisse. Wettbewerb zu installieren und zu sichern wird also zu einer Pflicht der Politik und eines jeden Bürgers. Diese Position lässt sich als Neoliberalismus fassen.³² Entsprechend gelte es, „dem Prinzip Wettbewerb überall zum Durchbruch zu verhelfen“.³³ Und wer, wie etwa die OECD für den Fiskalbereich, von „schädlichem Steuerwettbewerb“ spricht, der habe offenbar noch nicht verstanden, dass „Wettbewerb per se ..., und das ist mittlerweile auch empirisch erhärtet, nicht schädlich sein“ kann.³⁴

Im Folgenden soll der Anspruch einer solchen Wettbewerbsethik (im Sinne einer wettbewerbsapologetischen Ethik, die praktisch ausnahmslos als eine bloß „implizite Ethik“³⁵ auftritt) hinterfragt werden, und zwar allein mit Blick auf die These, der Wettbewerb diene ‚dem Wohlstand‘ bzw. er fördere ‚die Effizienz‘. Dabei wird der Begriff der ‚Effizienz‘, der sich auch als Nützlichkeit oder Vorteilhaftigkeit fassen lässt, in der Regel unindexiert verwendet, d.h. ohne die ethisch entscheidende Frage zu stellen: effizient, vorteilhaft, nützlich usw. *für wen?*³⁶ Klar ist lediglich, dass die hier anvisierte Norm nicht, jedenfalls nicht nur, die Nützlichkeit für einen betrachteten Akteur markieren soll, sondern eine übergeordnete Nützlichkeit.

Für die Bestimmung des genaueren Sinns der ‚Für-wen‘-Frage bestehen im Prinzip drei Möglichkeiten:

- ‚Effizienz‘ kann utilitaristisch als das „größte Glück der größten Zahl“,³⁷
- heuristisch als „Wohlstand für alle“ (Ludwig Erhard) oder
- paretianisch als der durchsetzbare Vorteil eines jeden einzelnen verstanden werden.

---

31 Böge (2004: 27).

32 Hier wird der Begriffskonzeption Ulrichs (2008: 371) gefolgt, der „Neoliberalismus“ idealtypisch durch die politische Maxime definiert: „Es soll unbegrenzter Wettbewerb herrschen.“

33 Koch (2004).

34 Brenner (2000).

35 Brodbeck (2002: 12 ff.).

36 Vgl. zum systematischen Stellenwert dieser Frage Ulrich (2008: 113, 129 ff.).

37 Hutcheson (1726: 71).

Die paretianische Variante scheidet hier aus. Denn Pareto-Effizienz – definitionsgemäß die Veränderung eines Interaktionsgefüges, bei der niemand schlechter gestellt, aber mindestens einer besser gestellt wird, folglich das Kriterium der Besserstellung aller – benennt ein Beurteilungskriterium und die praktische Maßgabe seiner Erfüllung in einem: Es ist das Vorteilsstreben der betrachteten Akteure, welches die Vorteile eben dieser Akteure generiert. Dies bedeutet, dass *nach konventionellen Maßstäben* bestehende Nachteile in der Logik der Pareto-Effizienz als Vorteile beurteilt werden, solange alle Beteiligten vorteilsorientiert (d.h. nach Maßgabe der Handlungsrationalität des Homo oeconomicus) agieren (und sie sollen vorteilsorientiert agieren). Man hat sich dann vielleicht darin geirrt, worin die Ausgangssituation besteht (der ‚Status quo‘ als des wahren Machtgefüges bzw. des Gefüges tatsächlicher sozialer Constraints), von der aus Vorteile allein bestimmbar sind. Dies wurde an anderer Stelle gezeigt.³⁸

Die Pareto-Ökonomik vertritt eine Ethik ohne Moral (bzw. ohne Moralität oder Integrität) und stellt den Versuch dar der Rechtfertigung strikt eigeninteressierten Handelns. Da der Homo oeconomicus nur an der Durchsetzbarkeit seiner willkürlich gewählten ‚Präferenzen‘ interessiert ist, ist er gegenüber seinen Interaktionspartnern „fertig“.³⁹ Andere interessieren somit nur noch in ihren Wirkungseigenschaften bzw. ihrer Macht. Darum korrespondiert der Pareto-Ökonomik eine Ethik des Rechts des Stärkeren.

Utilitaristische Rechtfertigungstheorien

Das Problem utilitaristischer Rechtfertigungstheorien für Wettbewerb liegt weniger, jedenfalls nicht nur, darin, dass hier ein richtiges Kriterium angelegt wird, der Wettbewerb aber falsch dargestellt wird. Vielmehr ist das utilitaristische Kriterium selbst von vorn herein verfehlt. Seine Bedeutung im Zusammenhang des Wettbewerbs liegt vor allem darin, dass der Utilitarismus die implizite Ethik des überwiegenden Teils der ökonomischen Standard- und Lehrbuchliteratur bildet.

---

38 Vgl. Thielemann (1996: 201 ff.). Um ein beinahe notwendigerweise unrealistisches (da einfaches), aber hoffentlich illustratives Beispiel zu wählen (aus dem Felde positiver Macht): Wenn der Bankräuber die Kassiererin mit einer Waffe bedroht und die Herausgabe des Tresorinhalts verlangt, dann ist die Herausgabe des Geldes Pareto-superior (oder Pareto-effizient), also für Bankräuber *und* Kassiererin vorteilhaft, *wenn* die Pistole denn tatsächlich geladen ist (und der Bankräuber seine Drohung im Grenzfall wahr machen würde). Beide Seiten stellen sich besser relativ zur Ausgangslage, dem tatsächlich bestehenden Machtgefüge.

39 Hegel (1986: 64 f.).

Weltnutzenmaximierung und ‚Effizienz‘

Ein utilitaristisches Verständnis von ‚Effizienz‘ (als normatives Kriterium, nicht zugleich als Handlungsmotiv) findet sich etwa dann, wenn davon die Rede ist, dass eine Maßnahme oder Handlungsweise (hier: der Verzicht auf den „Import eines Produktes“) „der Gesamtwirtschaft mehr Schaden als Nutzen bringt“;⁴⁰ wenn die Abkehr vom Pfad der Tugend des Wettbewerbs (hier: die „Monopolpreisbildung“) zu unspezifischen „Wohlfahrtsverlusten“ an sich führt;⁴¹ wenn der Wettbewerb „der gesamtwirtschaftlichen Wohlfahrt per Saldo“ dienlich ist,⁴² zu „größeren Effizienzgewinnen“ führt, die der Gesellschaft als ganzer zugute kommen.“⁴³ Ob dies nun tatsächlich Eigenschaften des Marktwettbewerbs sind, das ist hier zunächst zweitrangig. Hier geht es zunächst um das Kriterium seiner Beurteilung. Aus utilitaristischer Sicht gilt es, den „Netto Nutzen [net value]“⁴⁴ oder die „Gesamtwohlfahrt [total wealth]“⁴⁵ zu steigern, was dasselbe ist, wie „die Produktionsfaktoren ihrer produktivsten Verwendung“ zuzuführen.⁴⁶

Hier wird ein eigentümlich subjektloses Rechtssubjekt im Großformat vorgestellt. Die Antwort auf die Für-wen-Frage lässt uns etwas ratlos zurück. Denn es sind nicht benennbare Individuen, denen „die Vorteile des Wettbewerbs“⁴⁷ die unpersönlich durch ein Nutzenuniversum zu schwirren scheinen, zu Gute kommen sollen. Es sind auch nicht alle Individuen. Es ist vielmehr ihre Gesamtheit. Der Nutznießer dieses unpersönlichen Nutzens ist „*die Welt*“:

„*Die Welt insgesamt* gewinnt aus freiem internationalem Handel.“⁴⁸

Dies ist durchaus wörtlich zu verstehen. Bereits John Stuart Mill hatte das utilitaristische Prinzip als „das größte Glück *insgesamt*“ gefasst; richtig ist ein Handeln aus utilitaristischer Sicht dann, wenn „*die Welt insgesamt* ... gewinnt.“⁴⁹ Nicht Individuen haben in dieser Sicht moralische Rechte bzw. legitime Ansprüche.

---

40 Gundlach/Klodt/Langhammer/Soltwedel (1996: 52).

41 Fees (1997: 331).

42 Becker (1998: 8)

43 Bork (1978: 112).

44 Shepherd (1985: 32).

45 Bork (1978: 111).

46 Fehn/Thode (1997: 397).

47 Hayek (1981a: 97 ff.).

48 Siebert (1997: 173), Hvh.d.V.; vgl. auch ders. (2000: 171, 178).

49 Mill (1992: 91).

Vielmehr *repräsentieren* sie bloß Nutzenanteile an einem überpersönlich gedachten Gesamtkörper ‚Welt‘, den sie (zusammen mit anderen Nutzenträgern) bilden. Genuine moralische Rechte hat hier nur *ein* ‚Subjekt‘ – ‚die Welt‘ als die „Summe der Interessen der verschiedenen Glieder ... der Gemeinschaft“ als einem „fiktiven Körper“.⁵⁰

Dies erklärt die eigenartige Unpersönlichkeit und personale Ortlosigkeit utilitaristischer Argumentation, die von Vorteilen oder auch Nachteilen spricht, die personal nicht indexiert sind. Da wird für „den effizienten Einsatz von Ressourcen“ *an sich* plädiert,⁵¹ d.h. vollkommen unabhängig davon, wem dieser Einsatz zugute kommen könnte. Sogenannte „Verschwendung“ ist zu vermeiden.⁵² Mit dem Begriff – etwa wenn Bork von „sozialer Verschwendung [social waste]“ spricht, die das „Monopol“ charakterisiere⁵³ – ist allerdings nicht, wie wohl im verbreiteten umgangssprachlichen Sinne, der Konsum angesprochen (man denke an weggeworfene Nahrungsmittel), sondern (und gewissermaßen im Gegenteil) die Produktion. „Verschwendung“ bedeutet hier, dass „Ressourcen ungenutzt bleiben [lie idle]“.⁵⁴ Es hätte ja *mehr* produziert werden können. Damit aber tritt „allokative Ineffizienz“ ein, d.h. „die Verschwendung bestehender Nutzungsmöglichkeiten“.⁵⁵ Wir haben es also hier mit einem Opportunitätsschaden zu tun. Nur, wer erleidet ihn? Dies ist aus utilitaristischer Sicht unerheblich.

Darin besteht das Ethos des Utilitarismus. Denn auch (oder gerade) wenn wir Individuen selbst streng genommen keine Rechte haben – nur das Abstraktum ‚Welt‘ hat im Utilitarismus Rechte –, so haben wir doch Pflichten. Der Utilitarismus ist entgegen verbreiteter Auffassung selbstverständlich eine deontologische Ethik, und zwar eine solche mit Moral. Und dieses Ethos besagt: ‚Müßiggang ist aller Laster Anfang.‘

---

50 Bentham (1992: 57), Hvh.d.V.

51 Vgl. exemplarisch Friedman (1962: 133).

52 Vgl. exemplarisch Shepherd (1985: 22).

53 Bork (1978: 101).

54 Ebd.

55 Baumberger (1994: 189).

Was tun mit den Wettbewerbsverlierern? Die utilitaristische Aufrechnungslogik

Wettbewerb ist ein Prozess „schöpferischer Zerstörung“.⁵⁶ Es handelt sich dabei um zwei Seiten einer Medaille, so dass sich auch von ‚zerstörerischer Schöpfung‘ sprechen ließe. Die Seite der ‚Schöpfung‘ benennt dabei die Tauschvorteile, das ‚Win-Win‘ – etwa die ‚geschaffenen Arbeitsplätze‘. Ob die Tauschvorteile (die Wertschöpfung) und die damit verbundenen Lasten dabei fair verteilt sind, steht auf einem anderen Blatt. Jedenfalls ist der Markttausch definitionsgemäß für beiden Seiten vorteilhaft – „or else it would not take place“.⁵⁷

Nun ist es aber nicht möglich, neue Tauschvertragsbeziehungen aufzunehmen, ohne die Einkommensposition anderer Marktteilnehmer zu ‚zerstören‘. Der Einkommensstrom wird einfach umgeleitet.⁵⁸ Die ‚Schaffung‘ von Arbeitsplätzen ist daher unausweichlich verbunden mit der ‚Zerstörung‘ von Arbeitsplätzen (bzw. Einkommenspositionen) an anderen Orten. In dieser ‚Zerstörung‘ von Einkommenspositionen besteht der Wettbewerb. Der Wettbewerb, der aus dem Nutzen- bzw. Gewinn- und Einkommenssteigerungstreben der Marktteilnehmer (bzw. mindestens eines Marktteilnehmers) resultiert, schafft unausweichlich Gewinner und Verlierer.

Dieser Umstand wird im Utilitarismus zuweilen durchaus erkannt, bzw. er liegt verborgen im Hinweis auf die ‚per Saldo‘ oder „*netto* wohlfahrtssteigernde“⁵⁹ Wirkung des Wettbewerbs. Dieser Summenzuwachs bzw. die Existenz eines „Positivsummenspiels“ bedeutet allerdings nicht unbedingt, dass der Wettbewerb „für alle Beteiligten positive Wirkungen“ hat.⁶⁰ Dies zeigt sich insbesondere dann, wenn als die utilitaristische Betrachtungsebene nicht ‚die Welt‘, sondern, was häufig geschieht, ein ‚Land‘ gewählt wird. So seien die „Nachteile“, die Arbeitnehmer erfahren, deren „Löhne unter Druck geraten“, „kein volkswirtschaftlicher Nachteil“, denn der Wettbewerb auf den (internationalen) Arbeitsmärkten werde „*Deutschland im Ganzen*“ „Vorteile“ bringen.⁶¹

Die Hartnäckigkeit, mit der die Mehrheit der Ökonomen den Utilitarismus nach wie vor vertreten – und zwar zumeist ohne sich auch nur ansatzweise über die eigene ethisch-normative Position, die im Ansinnen einer ‚Effizienzsteigerung‘

---

56 Schumpeter (1993: 134 ff.).

57 Buchanan/Tullock (1965: 270).

58 „Jeder neue Artikel schafft sich seinen Absatz ganz oder zum großen Teil zunächst durch das Abziehen des Publikums vom Verbrauch anderer Artikel.“ Mises (1940: 263).

59 Gundlach/Klodt/Langhammer/Soltwedel (1996: 54), Hvh.d.V.

60 So aber Rürup/Ranscht (2007: 10).

61 Sinn (2005a), Hvh.d.V.

an sich steckt, Rechenschaft abzugeben –, mag damit zusammenhängen, dass man diese Position in ihrer Problematik nicht voll versteht. Dies gilt vor allem für die *interpersonale Verlustaufrechnung*, die in der Logik der Weltnutzenmaximierung steckt. Da wird tatsächlich angenommen, dass der (vergleichsweise kleinere) Verlust des einen durch den (vergleichsweise höheren) Gewinn des anderen – wie immer dies zu messen ist – „mehr als wettgemacht“ werde;⁶² dass der Umstand, dass es, wie en passant dann doch eingestanden wird, auch „Verlierer‘ aus Außenhandel“ gibt, unerheblich sei, da deren Verluste durch die „dynamischen Wohlfahrtsgewinne, ... die sich im Verlaufe der Zeit einstellen“, *überkompensiert* werden,⁶³ und damit, so wird offenbar angenommen, *gerechtfertigt* seien. Denn „eine Öffnung der Wirtschaft“ bringe ja doch „*insgesamt* Vorteile“, wenn es „bei diesem Prozess auch Verlierer“ gebe.⁶⁴ Und auch wenn der eine oder andere „im Wettbewerb den kürzeren zieht,“ so bestehe doch „am gesamtwirtschaftlichen Vorteil“ und an den „positiven Wohlstandswirkungen“ eines „verschärften Wettbewerbs ... kein Zweifel“.⁶⁵

Die praktisch-normativen Konsequenzen aus dieser spezifisch utilitaristisch auf das Marktgeschehen fokussierten Art zu denken und zu urteilen, die *natürlich* auf eine Rechtfertigung des Wachstums des Bruttoinlandproduktes bzw. letztlich des Weltsozialproduktes hinausläuft, zieht beispielsweise die von der Australischen Regierung eingesetzte „Productivity Commission“:

“It is inevitable that reforms designed to remove sources of inefficiency in the economy will create some losers as well as winners... But the costs experienced by some individuals or communities are not sufficient reason to forego reforms that are of substantial net benefit to the community as a whole.”⁶⁶

---

62 Piper (1996).

63 Vgl. Siebert (1997: 178 f.)

64 Weiss (1990: XVI), Hvh.d.V.

65 Deregulierungskommission (1991: 12). Weitere Hinweise auf dieses Denken finden sich in Boatright (1999: 154), Demsetz (1982a: 12 f.), Bhagwati (1996c: 171, 198 f., 204); Fehn/Thode (1997: 397) – und natürlich in jedem volkswirtschaftlichen Standardlehrbuch, das von personal nicht indexierter ‚Effizienz‘ spricht, die natürlich zu steigern ist. Dabei wird übrigens häufig von ‚Pareto-Effizienz‘ gesprochen, obwohl utilitaristische Weltnutzenmaximierung gemeint ist, etwa indem behauptet wird, „Freihandel“ sei „für ein Land als Ganzes optimal“, was als Ausdruck von „Pareto-Optimalität“ gefasst wird. Vgl. etwa Frey (1985: 18 f.).

66 Productivity Commission: Review of National Competition Policy Reforms. Discussion Draft, October 2004, S. 79, zit. nach Jones (2004).

Die utilitaristische Botschaft lautet also: Egal wie viele „Verlierer“ der Wettbewerb produziert – so dies überhaupt zugestanden wird⁶⁷ – und egal wie gravierend die Verluste sind, solange die Gesamtsumme steigt, zumeist schlicht gemessen als die Summe der Tauschleistungen zu (inflationbereinigten) Marktpreisen, ist dies richtig und darf nicht ver- oder behindert werden. Demgegenüber ist zunächst festzuhalten, dass es unzulässig ist, Rechtssubjekte im Großformat zu bilden, die dann ‚Vorteile haben‘ – etwa „Länder“, die „beide Tauschvorteile [gains from trade] aus der Spezialisierung ziehen“, so dass „beide Länder gewinnen“, weshalb generell gilt, dass „Handel vorteilhaft ist“.⁶⁸ Nur Individuen haben (moralische) Rechte, nicht „Länder“, nicht ‚die Welt‘. So aber werden die möglicherweise verletzten oder zumindest übergangenen moralischen Rechte derjenigen, die diese „Länder“ bilden und die eingestandenermaßen gerade dadurch verlieren, dass andere Personen aus diesen „Ländern“ gewinnen, unterschlagen oder für unbeachtlich erklärt.

Fazit: Die Sinnlosigkeit der Weltnutzenmaximierung

Wenn Ökonomen von ‚Effizienz‘ bzw. ‚Effizienzsteigerung‘ sprechen, dann meinen sie damit zumeist die Steigerung eines unpersönlichen Gesamtnutzens oder eben des Weltnutzens. Und dieser Weltnutzen werde vor allem durch Wettbewerb gesteigert. Darin liege „die ökonomische Vorteilhaftigkeit“ und damit „die Wünschbarkeit“ des Wettbewerbs (hier: auch des „Standortwettbewerbs“); dessen „positive Effizienzeigenschaften“ kämen dem (von wem aufgestellten?) „wirtschaftspolitischen Ziel Wohlfahrtsmaximierung“ in „erfreulicher“ Weise entgegen.⁶⁹ ‚Erfreut‘ zeigt sich wohl (neben den Wettbewerbsgewinnern) ‚die Welt‘, die hier wie *ein Mann* (oder natürlich wie eine Frau) vorgestellt wird, der *seinen* Nutzen maximiert und sich dabei der Marktteilnehmer bedient, indem er deren Verluste und Gewinne zu einem, zu *seinem* Gesamtgewinn aufrechnet, ganz so wie ein Unternehmen in seiner Gewinn- und Verlustrechnung. Und weniger erfreut zeigt er sich, wenn ‚Monopole‘ herrschen bzw. wenn der Wettbewerb

---

67 Vgl. mit aller Deutlichkeit etwa Kirchgässner (2004: 18), der die Behauptung, dass es durch eine „Öffnung der Märkte“ „langfristig allen besser“ gehe, als „falsch und/oder zynisch“ klassiert. „Eine solche Behauptung ist falsch, weil es eindeutig benennbare Verlierer gibt, die auch auf die Länge ihres noch verbleibenden Lebens nicht mehr kompensiert werden, und zynisch, wenn sie darauf abstellt, dass diejenigen, denen es zunächst – und zwar zum Teil deutlich – schlechter geht, langfristig gestorben sein werden.“ Besonders bedenklich seien solche Behauptungen, wenn sie als ‚wertfreie‘ Aussagen „aus ökonomischer Perspektive“ formuliert würden.

68 Vgl. Krugman/Obstfeld (1994: 18, 22).

69 Müller (2002a: 133).

weniger intensiv abläuft, als er ablaufen könnte, denn dann ergeben sich „soziale Wohlfahrtsverluste [social welfare costs]“, da der „Gesamtüberschuss [total surplus]“ durch den sog. „dead-weight loss“, also offenbar vollkommen unnötige, ‚verschwenderische‘ Opportunitätsverluste, tiefer ausfällt, als er ausfallen könnte, wobei die Opportunitätsverluste ‚der Konsumenten‘ und ‚der Produzenten‘ in einen großen Topf geworfen und addiert werden.⁷⁰ Aus dieser Sicht, die als „Standpunkt der ökonomischen Theorie“ – offenbar *jeder* ökonomischen Theorie – ausgegeben wird, ist es „unstrittig“, dass „die Gesamtwohlfahrt“ bei einer Abkehr vom Pfad der Tugend des Wettbewerbs, etwa im Falle von „Kartellabsprachen“, „geringer“ ausfällt, als es „bei wettbewerblichem Verhalten“ der Fall ist.⁷¹ Demsetz fasst diese Standardauffassung prägnant zusammen:

“Competition in a private property system is expected to guide resources to those uses that maximize the value of production secured from them.”⁷²

Dass dies der Fall ist, mag ja „unstrittig“ (Feess) sein.⁷³ *Vorgängig* strittig ist aber das Kriterium selbst, welches hier, als sei dies vollkommen selbstverständlich, als sinnvolles und, da wir es hier offenkundig mit Interaktionsbeziehungen zu tun haben, auch deontologisch-ethisch richtiges Kriterium vorausgesetzt wird. *Bestenfalls* ist die Maximierung eines wie auch immer genau gefassten ‚Gesamtnutzens‘ sinnlos. Tatsächlich aber wird das Leid der einen gegen die Freud der anderen verrechnet, was unter elementarsten deontologisch-ethischen Gesichtspunkten (der Fairness), die alle Schulen der Ethik (bis auf den Utilitarismus) teilen, unzulässig ist.

Auch das Kompensationsprinzip (sog. Kaldor-Hicks Kriterium) – als buchstäbliche Kompensation des beibehaltenen utilitaristischen *Prinzips* (also als real vollzogene, nicht bloß als ‚mögliche‘ Kompensation verstanden) – hilft nur beschränkt weiter. Aus dieser Sicht ist es „immer besser, Handel [und damit Wettbewerb, A.d.V.] zu erlauben und diejenigen, die durch ihn verlieren, zu kompensieren, als den Handel [etwa gänzlich?, A.d.V.] zu beschränken“.⁷⁴ Die Kompensationstheorie muss eine Gespaltenheit in der Motivationslage der Wettbewerbsgewinner voraussetzen, ohne sich dies freilich vor Augen zu führen.

---

70 Vgl. exemplarisch für diese in praktisch jeden volkswirtschaftlichen Lehrbuch vertretene Sicht Tirole (1994: 67).

71 Feess (1997: 481).

72 Demsetz (1982a: 22).

73 Vgl. Schumpeter (1993: 172) war allerdings der Meinung, dass der „Sturm schöpferischer Zerstörung“, so er völlig ungebremst bläst, mit Blick aufs BIP zu „sinnlosen Katastrophen“ führe.

74 Krugman/Obstfeld (1994: 57).

Denn „der Pool“ bzw. „das Gesamtprodukt [ist] nur deshalb überhaupt vorhanden“ bzw. nur deshalb gewachsen, „weil die Einkommen für die verschiedenen Anstrengungen vom Markt mit wenig Rücksicht auf Wünsche oder Bedürfnisse geboten werden“,⁷⁵ mit anderen Worten: weil die Akteure eben gerade darauf verzichtet haben, eine Leistung zu geben, ohne die *bestmögliche* Gegenleistung zu erhalten, womit sie unvermeidlich zur wettbewerblichen ‚Zerstörung‘ beitragen, sei es unmittelbar durch die ‚Entlassung‘ ihrer bisherigen Tauschpartner oder mittelbar durch Abzug von Kaufkraft von anderen Anbietern.

Das Problem lässt sich vielleicht dadurch lösen oder zumindest entschärfen, dass die Wettbewerbsgewinner ja nicht unbedingt *alles* daran gesetzt haben müssen, ihre ökonomischen Eigeninteressen zu verfolgen (womit sie ihre ehemaligen Tauschpartner auf die Verliererstraße gesetzt haben), sondern lediglich *vermehrt* nach Vorteilen gestrebt haben.⁷⁶ Doch ergeben sich auch unterhalb der Schwelle „unbändigen Vorteilsstrebens“ (Homann) bzw. unterhalb der Schwelle der *Maximierung* des Eigennutzes, die selbstverständlich ethisch nicht rechtfertigungsfähig ist,⁷⁷ Wettbewerbswirkungen. Wenn die Wettbewerbsgewinner aber nicht zwingend *Homines oeconomici* sind, dann besteht die Chance, dass sie einsehen, dass es nur fair ist, die Verlierer des ‚Wettbewerbsspiels‘ zu unterstützen (ob dauerhaft oder temporär steht hier nicht zur Debatte), etwa in dem sie eine entsprechende Sozialpolitik fördern oder jedenfalls nicht obstruieren, ihre Gewinne nicht in Steueroasen transferieren usw.

Dann muss allerdings vorausgesetzt werden, dass die Verluste, die die Wettbewerbsverlierer erleiden, sich monetär kompensieren lassen. Offenbar unterliegt die Kompensationstheorie einer ‚Nutzenfiktion‘, d.h. der Annahme, alle „Lebenswerte“ ließen sich auf „marktmäßige Tauschwerte“ reduzieren bzw. in diese transformieren.⁷⁸ Das Problem soll hier zunächst nur angedeutet werden.

---

75 Hayek (1996: 189).

76 Wie wahrscheinlich dies ist, steht auf einem anderen Blatt. Paul Samuelson (2008) glaubte (zur Zeit des Interviews) jedenfalls „nicht einen Moment lang, dass George W. Bush oder die Republikaner dazu bereit wären, von den Reichen zu nehmen, um damit die Verlierer der Globalisierung zu entschädigen“.

77 Gewinn- bzw. allgemeiner: Nutzenmaximierung heißt, *alles* daran zu setzen, dass die Gewinne bzw. dass der Nutzen so hoch wie möglich ist und ist daher a priori illegitim. Denn dann würde sich ein Partikularinteresse anmaßen, an die Stelle des Moralprinzips zu treten. Die Folge ist die oben bereits erwähnte Ethik des Rechts des Stärkeren. Gewinn- und Nutzenstreben ist selbstverständlich legitim, nicht aber Gewinn- bzw. Nutzen*maximierung*. Gewinn bzw. Nutzen ist ein *Gegenstand* des ethischen Urteils, kann aber nicht die *Maßgabe* des Handelns bilden, so es als legitim soll gelten können. Vgl. Thielemann/Weibler (2007: 185), Ulrich (2008: 450).

78 Vgl. Ulrich (1993: 195 ff.).

„Diese Prozesse [des Ausnutzens globaler Kostenvorteile, A.d.V.] sind für Deutschland vorteilhaft, aber sie erfordern ungeheuren Anpassungen der einzelnen Unternehmen und Arbeitnehmer.“⁷⁹

Auch wenn die Autoren keine Kompensationen vorsehen – etwa für die, die trotz dieser „ungeheuren Anstrengungen“ zu Verlierern werden und ihr Einkommen gesenkt sehen –, so ließe sich die Kompensationsforderung leicht anschließen. Dann aber wäre zu fragen: Was, wenn zumindest einige der „Unternehmen und Arbeitnehmer“ lieber ein Leben führen wollen, welches geringere als „ungeheure Anpassungen“ „erfordert“? Was, wenn sie zur Auffassung gelangen, dass der Stress der Anpassung an zügellose Wettbewerbszwänge durch noch so hohe monetäre Kompensationen oder jedenfalls durch für die Gewinner zumutbarere Kompensationen irgendwann nicht mehr aufgewogen werden kann? Dies sind Fragen der Abwägung zwischen individuellen Wertdimensionen, die keine Wissenschaft als Wissenschaft vornehmen kann. Darum ist die generelle Aussage von Krugman und Obstfeld, es sei „immer“ richtig, dem Wettbewerb freien Lauf zu lassen, eine ‚Anmaßung von Wissen‘ – wobei hervorzuheben ist, dass sie immerhin die Kompensation als einen notwendig zu erwägenden normativen Gesichtspunkt – nämlich der Fairness, nicht bloß der Solidarität – herausstellen.

‚Wohlstand für alle‘ durch Wettbewerb?

Das Effizienzargument muss allerdings nicht utilitaristisch (oder paretianisch) verstanden werden. Es kann auch ohne Aufrechnung des größeren Vorteils des einen durch den kleineren Nachteil des anderen vertreten werden, nämlich als „allgemeiner Wohlstand, der sich durch all die verschiedenen Ränge der Gesellschaft verbreitet“,⁸⁰ also als „Wohlstand für alle“ (Ludwig Erhard). Der ‚Wohlstand‘, der zu steigern sei, ist hier kein streng formaler, sondern ein heuristischer Begriff, mit dem bestimmte Inhalte verbunden sind: Vielleicht Autos statt Fahrräder, jährliche Urlaubsreisen, ein Haus im Grünen, die neuesten Spielkonsolen, oder was immer die Leute sich an Güterfülle wünschen, die sie sich mit ihrem Einkommen leisten wollen und können. Natürlich lässt sich diese Güterfülle messen – nämlich ihr monetärer Niederschlag im Bruttoinlandprodukt, das nach wie vor wächst, wenn auch in den entwickelten Volkswirtschaften deutlich schwächer als ehemals. Allerdings sagt diese Kennzahl bekanntlich nichts über die Verteilung aus; und sie könnte daher der Norm eines ‚Wohlstands für alle‘ auch widersprechen. Da auch kaum ein für alle identischer Wohlstand (d.h. ein identisches Einkommen) gemeint

---

79 Eekhoff/Roth (2005: 347).

80 Smith (1976: 15).

sein kann (was elementarsten Normen der Leistungsgerechtigkeit widersprechen würde), muss es sich um einen *fairen* ‚Wohlstand für alle‘ handeln, ohne dass hierfür genaue Angaben nötig wären, um das Argument ins Spiel zu bringen. Es handelt sich also, im Unterschied zur utilitaristisch (oder auch paretianisch) verstandenen ‚Effizienz‘-These, um eine durchaus prüfungswerte These. Diese hat Erhard selbst so formuliert:

„Wohlstand für alle‘ und ‚Wohlstand durch Wettbewerb‘ gehören untrennbar zusammen; das erste Postulat kennzeichnet das Ziel, das zweite den Weg, der zu diesem Ziel führt.“⁸¹

Karl Homann hat diese Rechtfertigung des Wettbewerbs auf die prägnante Formel gebracht:

„Wettbewerb ist solidarischer als Teilen.“⁸²

Abgesehen davon, dass es unklar ist, warum die einzige Alternative zum – ungezügelten – „Wettbewerb“ das „Teilen“ (von was?) sein sollte (statt einfach: ein weniger intensiver Wettbewerb), so ergibt sich die Begründung hier aus der Gleichsetzung „der Konsumenten“ mit „der Allgemeinheit“:

„Marktwirtschaft und Wettbewerb sind eine ... Veranstaltung zum Wohl der Allgemeinheit, der Konsumenten.“⁸³

Dies könnte plausibel klingen, denn wir sind ja schließlich alle Konsumenten. Und folglich profitieren wir alle von der „ununterbrochenen Verbesserung der Bedarfsdeckung“ ebenso wie vom „Absinken der Preise auf die Produktionskosten“, die nur der Wettbewerb bewirken kann; es ist „die Allgemeinheit“, der nicht nur ständig neue, auf ‚Innovation‘ beruhende Leistungsangebote offeriert werden, sondern der durch den Wettbewerb auch die bestehenden Leistungsangebote „zu den jeweils niedrigstmöglichen Preisen zugänglich gemacht“ werden.⁸⁴

Allerdings sind wir, „die Allgemeinheit“ sind nicht nur Konsumenten, sondern *notwendigerweise* auch Produzenten – ansonsten verfügen wir nämlich (von Transferzahlungen abgesehen) nicht über die nötige Kaufkraft, um im ‚Marktspiel‘ mitzuspielen zu können. Und wir unterliegen damit dem Wettbewerbsdruck, der

---

81 Erhard (1964: 9).

82 Homann/Blome-Drees (1992: 26).

83 Ebd.

84 Arndt (1975: 257 f.).

doch andererseits allen zum Vorteil gereichen soll. *Als Konsumenten* mögen wir von tieferen Preisen profitieren. Dies jedoch nur dann, wenn uns *als Produzenten* nicht unsere Einkommensquelle abhanden kommt oder wir Einkommenseinbußen zu gewärtigen haben, so dass unsere Kaufkraft sinkt. Das Argument *beruht* also auf einer Verkürzung, nämlich der, uns *allein* in unserer Rolle als Konsumenten zu betrachten und unsere damit *notwendig verknüpfte* Rolle als Produzenten auszublenden.

Dieser Verkürzung, die ansonsten offenbar unbemerkt geblieben ist, bedient sich etwa auch Hans-Werner Sinn. „Die Polen“, die bereit seien, zu tieferen Löhnen als innerhalb des Wirtschaftsraums Deutschland bislang üblich zu arbeiten, arbeiten damit ja „billig für ... die deutschen Kunden“, die damit „den Vorteil“ haben. „Handwerksleistungen, der Service in Gaststätten und viele andere Güter und Dienstleistungen werden billiger. Das Realeinkommen der Deutschen steigt.“⁸⁵ Einige der „deutschen Kunden“, nämlich diejenigen, die vorher *als Produzenten* bzw. als Anbieter von Arbeitsleistungen die „Handwerksleistungen“ erbracht, zum „Service in Gaststätten“ beigetragen und „viele andere Güter und Dienstleistungen“ hergestellt bzw. erbracht haben, erfahren durch diesen Wettbewerb allerdings keinen „Vorteil“, sondern einen Nachteil, da ihnen die Einkommensquelle abhanden kommt. Und dabei fällt dieser Verlust (der im Falle von Entlassungen oder Insolvenzen als Totalverlust der Einkommensquelle bis hinunter auf das sog. ‚Reservationseinkommen‘ anfällt, so es sozialpolitisch gewährt wird) sicher höher aus als die Einsparungen, die ihnen die verbilligten Leistungsangebote (in anderen als ihrem eigenen Einkommensfeld) verschaffen könnten. Zwar gesteht Sinn auch ein, dass „die einheimischen Arbeitskräfte, die direkt mit den Polen konkurrieren, ... natürlich ... einen Nachteil [haben], weil ihre Löhne unter Druck kommen“, aber er erkennt nicht, dass sein Argument, das nicht so genau zwischen einem utilitaristischen Gesamtnutzen („Vorteile“ für „Deutschland im Ganzen“) und dem ‚Wohlstand für alle‘, jedenfalls für alle „deutsche Kunden“, unterscheidet, sich damit verflüchtigt. Es ist, jedenfalls auf Basis der Gesichtspunkte, die Sinn hier ins Spiel bringt, einfach falsch, pauschal zu formulieren, dass „die Deutschen“ von diesem Wettbewerb profitierten.

Kosten sind Einkommen für andere. Wenn Kosten sinken (was nur durch Wettbewerb möglich oder selbst wettbewerblich ist), mag dies den einen zum Vorteil gereichen, für andere stellt es einen Nachteil dar. ‚Die Konsumenten‘ und ‚die Produzenten‘ bilden nicht zwei getrennte Personenkreise – wobei ‚die Produzenten‘ im Wohlstandsargument allerdings aus der Gruppe „aller“ (Erhardt) bzw. „der Allgemeinheit“ (Homann) ausgeschlossen wären. Vielmehr benennen die Begriffe lediglich verschiedene Rollen, die systematisch *allen* Marktteilnehmern zukommen.

Der Wettbewerb dient nicht einfach ‚den Konsumenten‘, und die ‚Konsumenten‘ sind auch nicht einfach ‚souverän‘. Sie sind nur ‚souverän‘, wenn sie und soweit sie als Produzenten erfolgreich sind, wenn sie wettbewerbsfähig sind, wenn und soweit sie es verhindern konnten, vom Wettbewerb ‚ausgelesen‘ zu werden und auf die wettbewerbliche Verliererstraße zu geraten; wenn und soweit es ihnen gelingt, „die eigenen Möglichkeiten des Zahlens wieder aufzufrischen“.⁸⁶ Der Wettbewerb dient also nicht einfach ‚den Konsumenten‘, er dient vielmehr den wettbewerbsfähigen und wettbewerbswilligen Marktteilnehmern (und dem Kapital, welches als leistungsfreies Einkommen selbst dem Wettbewerb nicht unterliegt, diesen aber wesentlich beschleunigt).

Das (undifferenzierte) Wohlstandsargument erscheint nur darum plausibel, weil man die ‚Kosten‘, die die Marktbehauptungsanstrengungen mit sich bringen, ausklammert; weil man die Situation betrachtet, *nachdem* die Wettbewerbsschlacht um die Einkommenserzielung bereits geschlagen wurde und die Marktteilnehmer nun (wieder) über ein (mehr oder minder hohes) Einkommen verfügen.

Die ‚Kosten‘ des Wettbewerbs und der Zwang zum Unternehmertum

Warum wächst die Wirtschaft – gemessen in marktinternen Werten, dem BIP? (Der Hintergrund der Frage: Welche marktexternen ‚Kosten‘ sind damit verbunden, und wer bürgt sie wem auf?) Hans-Werner Sinn kann darauf keine Antwort geben. Denn der „Nachteil“, den die im Wettbewerb verdrängten „einheimischen Arbeitskräfte“ zu gewärtigen haben, entspricht auf der Basis der von ihm angestellten Überlegungen in der Tat „ein bis auf den letzten Cent identischer Vorteil der Kunden und Arbeitgeber der einheimischen Arbeitskräfte [die diese entlassen haben, A.d.V.]“. Der Wettbewerb ist demnach also ein Nullsummen-, nicht auf ein Positivsummenspiel. Wie kann Sinn dann behaupten, dass „die Wirtschaft wächst“ bzw. „das Realeinkommen der Deutschen steigt“?⁸⁷ Woher soll das Extra an Wohlstand stammen? Irgendwie scheint es damit zusammenzuhängen, dass „viele Arbeiten, die sonst [das heißt, ohne den Wettbewerbsdruck] unterblieben wären“, nun „realisiert werden können“? Sie „konnten“ auch schon vorher „realisiert“ werden. Aber die Beschäftigten (die nun entlassen wurden) wollten es offenbar nicht. Nun müssen sie es.

Die zugrunde liegende Logik ist einfach: Die Entlassenen müssen eine neue Einkommensquelle erschließen, sei es als selbstständig und unselbstständig Beschäftigte. Dies lässt sich auch am Beispiel der Umsatzsteigerung durchspielen: Es ist nicht möglich, ein zusätzliches Einkommen zu erzielen („Schöpfung“ im Tausch), ohne Einkommen aus anderen Verwendungen abzuziehen („Zerstörung“ qua Wettbewerb). Aus der Sicht der Käufer: „Mehrauslagen“ in einem Bereich sind *ceteris paribus* nur möglich „durch Einsparungen bei

---

86 Luhmann (1988: 56).

87 Sinn (2005).

der Befriedigung anderer Bedürfnisse“.⁸⁸ Bis hierin ist der Marktprozess ein Nullsummenspiel (selbstverständlich nur gemessen in marktinternen Werten: Geld und was man sich dafür kaufen kann): Der wettbewerbsfähigere Anbieter macht dem wettbewerbschwächeren Anbieter die Kundschaft abspenstig, die nun ihre Kaufkraft vom einen abzieht, um sie dem anderen zuzuführen. Die Wettbewerbsschwächeren verlieren an Einkommen. Sie wollen und können dies aber nicht hinnehmen. Dies zwingt sie zu *zusätzlichen* produktiven Anstrengungen. Nur so können sie „ihre Zahlungsfähigkeit wieder auffrischen“ (Luhmann). Soweit zugleich die Geldmenge erhöht wird, wächst die Wirtschaft – und setzt den Prozess ‚schöpferischer Zerstörung‘ (Schumpeter) weiter in Gang.

Die ‚Kosten‘ der Wiedererlangung bzw. überhaupt nur schon der Erhaltung der Wettbewerbsfähigkeit werden in der ökonomischen Theorie (soweit ich sehe: aller Schulen) jedoch vernachlässigt bzw. wegdefiniert. Dass die „zwangsläufigen Härten“ bzw. Verluste, die der Wettbewerb verursacht, so diese überhaupt zugestanden werden, nur „kurzfristiger“ Natur seien,⁸⁹ und etwa Arbeitslosigkeit ein nur „vorübergehendes Phänomen“ sei,⁹⁰ ist ein verbreitetes Topos der ökonomischen Theoriebildung.

„In the short run some may suffer disadvantages.”⁹¹

Genauer: ‚Nur kurzfristig‘ mag es da den einen oder anderen Verlierer (in terms messbarer Einkommensminderungen) geben. ‚Langfristig‘ aber werden alle zu Gewinnern.

“Permanent unemployment is not a feature of free capitalism.”⁹²

Ja, es gibt „Verlierer einer Öffnung der Märkte“ bzw. der damit verbundenen Verschärfung des Wettbewerbs – aber nur „zunächst und unmittelbar“.⁹³ Ja, der Wettbewerb ist ein Prozess „schöpferischer Zerstörung“, was bedeutet, „dass es von Tag zu Tag Gewinner, aber auch Verlierer gibt ... Doch auf Dauer können alle gewinnen“.⁹⁴ Denn selbstverständlich nehmen die Verlierer des

---

88 Vgl. Mises (1940: 348).

89 Arndt (1996: 93).

90 Böhm (1980: 470).

91 Mises (1966: 296), Hvh.d.V.

92 Mises (1981: 286).

93 Schaffner (2004).

94 Neumann (2000: 4).

Wettbewerbsprozesses diese Verluste nicht einfach hin. *Sie tun etwas* – es bleibt ihnen ja gar nichts anderes übrig, je tiefer der (durch soziale Sicherungssysteme definierte) sog. ‚Reservationslohn‘ ist, desto mehr. Sie werden nämlich *unternehmerisch* aktiv. Sie ‚*müssen*‘ also gar nicht auf der Verliererstraße enden, sie ‚*können*‘ vielmehr im Spiel bleiben. (Darin besteht die logische Rolle des Unternehmertums, weshalb die Konzentration auf äußerlich messbare Missstände wettbewerbsethisch zu kurz greift.) Die damit verbundenen ‚Kosten‘ dürften darum weitgehend unberücksichtigt bleiben, weil sie genauso ‚unsichtbar‘ anfallen, wie der Zwangsmechanismus – die ‚unsichtbare Hand‘ des Wettbewerbs –, der sie aufbürdet, abläuft. Weil der Wettbewerbszwang personal in der Regel nicht identifizierbar ist, wandert er – als ‚Selbstverantwortung‘ – ins Innere des Individuums.

Wettbewerb ist Zwang. Aber nicht Zwang zur Hinnahme bestimmter Zustände (wie Arbeitslosigkeit oder Einkommensarmut) – Zustände, die sich dann als Missstände feststellen ließen. Wettbewerb ist vielmehr Zwang zu einem spezifischen *Handeln*. In der Ökonomik hat sich hierfür der Begriff des ‚Unternehmertums‘ eingebürgert. Damit sind nicht ‚Unternehmer‘ im landläufigen Sinne gemeint, also Leute, die ihr eigenes Unternehmen selbst führen (statt ein Management einzusetzen). Vielmehr ist damit eine bestimmte Lebenseinstellung gemeint, nämlich die „der Eigenart des Kapitalismus“ am besten „angepasste Art der Lebensführung“.⁹⁵ Worin bestehen diese ‚Kosten‘ und wer bürdet sie auf?

Die teleologische Dimension: Welche Werte setzt der Wettbewerb aufs Spiel?

Wettbewerb verändert das individuelle und gesellschaftliche Leben andauernd bis hinein in seine feinsten Verästelungen. Oberflächlich – darum aber nicht bedeutungslos – ist der Zwang zur Arbeit, zum Tätigwerden (allerdings: in ganz bestimmter Weise). Die Selbstbehauptung im Wettbewerb ‚kostet‘ „Arbeitsmühe“⁹⁶ das Erdulden von „Arbeitsplage“⁹⁷ sie erfordert „Tüchtigkeit“⁹⁸ und dies ist *anstrengend*. Damit ist gleichsam die energetisch-quantitative Dimension der marktlichen Selbstbehauptung angesprochen. Und selbstverständlich ist es nicht nur legitim, sondern in gewisser Weise auch ökonomisch rational, die Frage zu stellen, ob die körperlichen und geistigen Anstrengungen die (letztlich konsumtiven) Belohnungen noch aufwiegen.

---

95 Weber (1988: 37).

96 Woll (1996: 54).

97 Böhm-Bawerk (1975: 23).

98 Hayek (1996: 188).

In jüngerer Zeit wird diese (nur haushaltsökonomisch, nicht marktökonomisch fassbare) Aufwands- und -Ertragsrechnung für viele zunehmend fraglich. Die WHO hat die neue „Volkskrankheit“ Stress zu einer der größten Gesundheitsgefahren des 21. Jahrhunderts erklärt.⁹⁹ Die Europäische Agentur für Sicherheit und Gesundheitsschutz am Arbeitsplatz hält fest:

„Stress ist das zweithäufigste arbeitsbedingte Gesundheitsproblem und betraf im Jahr 2005 22 Prozent aller Arbeitnehmer der EU-27. Die Anzahl der Arbeitnehmer, die unter arbeitsbedingtem Stress oder solchem, der durch die Arbeitsbedingungen verschlimmert wird, leiden, wird wahrscheinlich weiter steigen. Die Veränderungen der Arbeitswelt stellen erhöhte Anforderungen an die Arbeitnehmer. Stellenabbau und Auslagerungen fordern eine größere Flexibilität hinsichtlich der Funktionen und Fähigkeiten, was zu einem vermehrten Einsatz von zeitlich befristeten Verträgen, zu höherer Arbeitsplatzunsicherheit und Arbeitsintensivierung (mit einer höheren Arbeitslast und mehr Druck) sowie einer schlechten Ausgewogenheit zwischen Arbeits- und Privatleben führt.“¹⁰⁰

Diese Symptome, die sich erst heute zeigen, deuten auf eine *zu hohe* Intensität des Wettbewerbs hin – zu hoch nicht unbedingt mit Blick auf den (Konsum-) Wohlstand für alle, sondern mit Blick auf das Wohlergehen, dessen Quelle, im Guten wie im Schlechten, eben auch und wohl vor allem das Arbeits- und Berufsleben bildet. Arbeiten bzw. ‚Investieren‘ ist, da es sich in der Zeit abspielt, in der sich das individuelle und gesellschaftliche Leben vollzieht, elementarökonomisch betrachtet eben immer auch ‚Konsumieren‘ – aber vielleicht ‚schmeckt‘ das ‚Gut‘ nicht bzw. nicht mehr.

Allerdings bestehen die ‚Kosten‘ des Wettbewerbs und des Konsumwohlstands nicht bloß in solchen äußeren Belastungen, die man vielleicht als ‚lästig‘ bezeichnen könnte. Vielmehr greift der Wettbewerb tief in die lebensweltliche Konstitution des Individuums ein. Nach Helmut Arndt funktioniert der Wettbewerbsprozess qua „Auslese“ als eine Art Erziehungsanstalt:

„Der Wettbewerb ist ... ein Prozess der Erziehung, der den Menschen ... antreibt, dem rationalen Menschen – und damit dem ‚homo oeconomicus‘ – ähnlich zu werden.“¹⁰¹

---

99 Vgl. Ruess/Mai (2007).

100 Europäische Agentur für Sicherheit und Gesundheitsschutz am Arbeitsplatz (2008).

101 Arndt (1975: 257). Wir sehen davon ab, dass Arndt den Begriff ‚Rationalität‘ ökonomisch-imperialistisch gebraucht, indem er, wie in der Ökonomik (aller Schulen) üblich, Rationalität kurzerhand in instrumentelle Rationalität aufgehen lässt.

Der „flexible Mensch“¹⁰² muss, allein schon um seine Einkommensposition zu halten, in ganz bestimmter Hinsicht „flexibel“ sein, d.h. seine Lebensgewohnheiten ändern, und zwar permanent. Er muss nämlich seine gesamte Lebens- und Handlungsorientierung auf Wettbewerbsfähigkeit umstellen. Das Denken, das Sinnen und Trachten insgesamt wird auf „die Suche nach und das Ausnützen von Gewinnmöglichkeiten“¹⁰³ bzw. allgemeiner: von Einkommensgelegenheiten umgestellt.

„It is mental acts, the mind of the entrepreneur, from which profits ultimately originate.“¹⁰⁴

Mit dem Wettbewerb einher geht eine *kalkulatorische Einstellung* dem Leben gegenüber – dem eigenen wie dem anderer. Es bedarf der ständigen Bereitschaft zum „mentalen Experimentieren“, d.h. zur Benutzung unserer „mentalen Instrumente“ zur „Entdeckung gewinnbringender Gelegenheiten“.¹⁰⁵ Dafür bedarf es der rechten Einstellung, einer bestimmten „psychologischen Konstitution“,¹⁰⁶ nämlich des Willens, alle Lebensumstände auf ihre Profitabilität hin abzuklopfen und vor allem: nach solchen Feldern aktiv zu suchen, in denen dies bislang unterlassen wurde.

Dies ist etwa das Geschäftsmodell von sog. Private Equity Unternehmen, deren „Stärke ... im Aufspüren von in sich betrachtet guten, soliden Unternehmen“ [liegt], deren Eigentümer [aber] zu wenig dafür tun, das volle Potenzial zu erschließen“.¹⁰⁷ Hier wurde offenbar nicht *alles* daran gesetzt, dass die Gewinne so hoch wie möglich sind. Dies erledigt dann das neu eingesetzte Management, welches das Unternehmen durch „radikale Veränderungen“ hindurchführt, wodurch „erheblicher Mehrwert [für die Aktionäre, A.d.V.] geschaffen werden“ könne.¹⁰⁸ Es gelte „Wertgenerierung [d.h. Gewinnsteigerung, A.d.V.] als Leitziel aller Managementanstrengungen“ konsequent zu etablieren, wozu zähle, „völlig unbefangen“ auf die Unternehmen zu blicken und „radikale Schnitte“ zu setzen, wofür es „gerade in Deutschland noch viel Potenzial“ gebe.¹⁰⁹ Solche

---

102 Sennett (1998).

103 So definiert Preuske (1984: 32) „unternehmerisches Handeln“.

104 Mises (1951: 21).

105 Choi (1999: 254 f.).

106 Baumol (1991: 21).

107 Pinkerton/Joy (2004).

108 Ebd.

109 Ihring/Kerschbaumer (2001). Vgl. auch Thielemann (2005b), (2009: 72 ff.).

„Potenziale“ lassen sich nicht nur in Deutschland ‚entdecken‘, sondern prinzipiell in jeder Volkswirtschaft, in der marktfremde Wertgesichtspunkte im Handeln und Unterlassen der Akteure präsent sind, was vollständig unvermeidlich ist. Ansonsten könnte es ja auch keine Gewinn*maximierung*, keine Forcierung des Gewinnstrebens geben.¹¹⁰ Wenn Gewinnsteigerung *jetzt erst* zum „Leitziel aller Managementanstrengungen“ *gemacht* wird, stellt sich ja die Frage: Was war vorher? Offenbar hat das Unternehmen durchaus Überschüsse erzielt. Aber es könnten (noch) mehr sein.

Unternehmertum ist eine Lebenseinstellung, nämlich diejenige, die Welt (die natürliche, soziale und die personale) in all ihren Dimensionen unter dem Gesichtspunkt des Markterfolgs zu begreifen und zu handhaben, sie in ‚Chancen‘ und ‚Risiken‘ für den Markterfolg einzuteilen und d.h. stets: alle markt- bzw. rentabilitätsfremden Gesichtspunkte aufzuspüren bzw. zu ‚entdecken‘ (Hayek), um sie ‚schöpferisch‘ zu ‚zerstören‘ (Schumpeter) bzw. zu ‚eliminieren‘¹¹¹. Wer diesem Handlungsmuster folgt, zählt zu den Wettbewerbsgewinnern, wer sich verweigert, wird zum Wettbewerbsverlierer.

Die deontologische Dimension: Wer zwingt zum Unternehmertum?

Wenn dem Wettbewerb der Zwang zum Unternehmertum inhärent ist, stellt sich aus deontologischer Sicht die Frage: Wer zwingt? Und ist der Zwang legitim? Trotz des offenkundig sozialen (statt naturalen) Charakters des Wettbewerbs, bleiben die Verantwortlichen der Zwangsausübung üblicherweise im Dunkeln, selbst wenn der Zwang zum Unternehmertum erkannt wird. So sei es „*die Konkurrenz*“, die „den einzelnen der Kontrolle des Marktes unterwirft, ihn weitgehend entmachtet, zur Leistungssteigerung zwingt, zu dauernden Anpassungen nötigt“.¹¹² So würden die Marktteilnehmer „*durch den Wettbewerb ...* gezwungen, ihre Leistung zu steigern, um zum Zuge zu kommen“¹¹³ – nicht nur das: um überhaupt weiterhin am „Marktspiel“ (Hayek) teilnehmen zu können. Denn der Wettbewerb, als ein ‚dynamischer‘ Prozess, zerstört vor allem *bestehende* Einkommenspositionen, d.h. er macht die Marktteilnehmer selbst dann zu Verlierern (bzw. zwingt sie zu *weiteren* Anstrengungen der marktlichen Selbstbehauptung), wenn sie

---

110 Assheuer (2002) meint, dass „erst dort, wo nichts Altes, nichts Außerökonomisches mehr auffindbar ist, ... die Ökonomie zur vollen Blüte“ käme. Was auch immer mit „Blüte“ genau gemeint ist, jedenfalls käme „die Ökonomie“ bzw. die wettbewerbliche Eigendynamik dann im Gegenteil zu ihrem Stillstand, da es nichts mehr zu ‚entdecken‘ (Hayek) gäbe.

111 Vgl. Gutenberg (1929: 42).

112 Eucken (1990: 237), Hvh.d.V.

113 Hoppmann (1975: 231), Hvh.d.V.

selbst in ihrer Leistungsbereitschaft nicht nachgelassen haben. Bereits die „bloße Aufrechterhaltung des bestehenden Einkommensniveaus“ erfordert „Anpassungen“ – d.h. unternehmerische Anstrengungen der Neuausrichtung –, obwohl die Betroffenen „in keiner Weise für die [drohende oder bereits erfolgte, A.d.V.] Reduktion [ihres Einkommens, A.d.V.] verantwortlich sind“.¹¹⁴

Dieser Umstand ist deontologisch-ethisch von allergrößter Bedeutung. Denn dass der Wettbewerb es (Einkommens-)Verlierer schafft bzw. die Akteure zum Unternehmertum zwingt, ist damit nicht bloß eine Frage der Solidarität (des Beistandes gegenüber Unbeteiligten, für deren Los man nicht selbst kausal verantwortlich oder mitverantwortlich ist), sondern der *Fairness* gegenüber Mitwirkenden bzw. Interaktionspartnern. Fragen des fairen Umgangs in bestehenden Interaktionsbeziehungen oder -gefügen sind zwar der positiven Gerechtigkeit zuzuordnen, nicht bloß der negativen der Nichteinmischung. Gleichwohl handelt es sich, so wird hier behauptet, um „unnachlässliche Pflichten“, nicht bloß, wie im Fall der Solidarität, um „verdienstliche Pflichten“.¹¹⁵ Es geht bei der Fairness um Fragen der Verteilung der Wertschöpfung und der dabei aufzuwendenden Lasten unter all denjenigen, die zu ihr beigetragen haben.¹¹⁶

Aber *wer* hat hier eine Pflicht gegenüber wem? Wer hat hier wen in möglicherweise unfairer Weise unter Druck gesetzt? Es gehört zu den erstaunlichsten Eigenschaften des Wettbewerbszusammenhangs, dass die Individuen, jedenfalls in der Regel, mehr noch: systematisch, einen verantwortlichen Verursacher für den Wettbewerbsdruck nicht zu erkennen vermögen. Verantwortung im Wettbewerb schrumpft so zur ‚Eigenverantwortung‘.

Instruktiv ist diesbezüglich die Ratgeberliteratur. Typische Titel lauten: „Kein Job? Selbst schuld!“,¹¹⁷ oder „Die Entscheidung liegt bei dir!“¹¹⁸. Arbeitslosigkeit ist aus dieser – offenbar für viele plausiblen – Sicht Ausdruck eines „Einsichts-Defizits“.¹¹⁹ Und die Einsicht besteht darin, dass „Glück ... auf Dauer nur noch der Tüchtige“ hat. Um zu vermeiden, auf die Seite der Verlierer zu geraten, gilt es

114 Hayek (1978: 186 f.).

115 Vgl. zur Unterscheidung Kant (1968: 55 f.), (1977: 520 f., 524, 584, 603).

116 Vgl. Thielemann (2006: 20 f.), (2009: 113 f.). Die Unterscheidung zwischen Solidarität und Fairness entspricht im Wesentlichen der elementaren Unterscheidung Aristoteles‘ zwischen ‚austeilender‘ bzw. ‚zuteilender‘ Gerechtigkeit (zumeist fälschlicherweise einfach ‚Verteilungsgerechtigkeit‘ genannt, präziser wäre ‚Umverteilungsgerechtigkeit‘) und ‚ausgleichender‘ bzw. ‚Tauschgerechtigkeit‘. Vgl. Aristoteles (1972: 158 [1130b]). Damit sind allerdings lediglich zwei Typen von ethischen Fragestellungen bzw. Gesichtspunkten benannt, nicht bereits Antworten darauf.

117 Berg (1997).

118 Sprenger (1997).

119 Vgl. auch für das Folgende Berg (1997: 7 f., 24 f.).

der Maxime zu folgen: „Selbst ist der Mann/die Frau!“ Denn „wir sind doch alle immer auch selbst schuld, wenn wir keinen Job haben.“ „Lebenslanges Lernen“ – gemeint ist die Ausbildung marktgängiger Fähigkeiten zur Erhaltung der chronisch gefährdeten persönlichen Wettbewerbsfähigkeit und die Bildung der Persönlichkeit zum ‚selbstverantwortlichen‘ Lebensunternehmer – „beherrscht“ darum „die zukünftige Lebensperspektive aller“.

„Nur wer mehr über seine Stellung im sozialen Netzwerk erfährt und gleichzeitig die großen globalen Wirtschaftszusammenhänge erkennen kann (akzeptieren muss er sie sowieso!) [*keine* Hvh.d.V.], der wird auch fähig sein, sein Arbeitsleben und seine Zukunft verantwortlicher und erfolgreicher in die eigene Hand zu nehmen.“

Im gleichen Sinne argumentiert die Kommission für Zukunftsfragen der Freistaaten Bayern und Sachsen.¹²⁰ Wenn vermieden werden soll, dass „wachsende Teile der Erwerbsbevölkerung“ zu „Verlierern der *sich* ändernden Produktionsverhältnisse“ werden, „müssen möglichst viele Erwerbspersonen mehr Eigenverantwortung für ihre Erwerbsarbeit und Daseinsvorsorge übernehmen“.

„Das Leitbild der Zukunft ist das Individuum als Unternehmer seiner Arbeitskraft und Daseinsvorsorge. Diese Einsicht muss geweckt, Eigeninitiative und Selbstverantwortung, also das Unternehmerische in der Gesellschaft, müssen stärker entfaltet werden.“

Dieses „Mehr an unternehmerischer Betätigung und Verantwortung“ ‚passt‘ eben besonders gut „auf die neue Wirklichkeit“, ein Weniger entspricht ihr „schlecht“. Schließlich gelte es sich vor Augen zu führen, dass es „nicht der internationale Strukturwandel“ sei, „der für Schwierigkeiten verantwortlich zu machen ist, sondern das *eigene* ... Versagen“.¹²¹

Unternehmertum und ‚Selbst-‘ bzw. ‚Eigenverantwortung‘ sind begriffliche Geschwister, denn es bedeutet ja gerade, *selbst* unternehmerisch aktiv zu werden, und zwar allein schon, um nicht zurückzufallen. „Man muss sich selbst bewegen, um der Bewegung Herr zu werden.“¹²² Doch Verlierer zu werden und zurückzufallen, bedeutet eben in der Regel, eine *bestehende* Einkommensposition zu verlieren; und es ist nicht die Natur, die einen zu ‚unternehmerischen‘

---

120 Vgl. auch für das Folgende Kommission für Zukunftsfragen (1997: 7, 2, 36, 38 f.), Hvh.d.V.

121 Wirtschaftswissenschaftliche Forschungsinstitute e.V. (1996), S. 64, zit. nach Kommission für Zukunftsfragen (1997: 116).

122 Böhm (1981: 140).

Anstrengung der Investition ins eigene ‚Humankapital‘ zwingen, um dem Verlust – möglichst vorausschauend – zu begegnen. *Wer* also löst diese „Bewegung“ aus? *Wer* ist für die ‚sich verändernde‘ ‚Wirklichkeit‘ (Kommission für Zukunftsfragen) verantwortlich, an die man sich, um ‚zukunftsfähig‘ (also wettbewerbsfähig) zu bleiben, anpassen muss?

Man arbeitet „bis zum Umfallen“, aber „keiner ist verantwortlich“ dafür, dass der Stress zunimmt.¹²³ Offenbar gibt es da einen Druck. Doch wird dieser nicht als Zwang empfunden, der von anderen ausgeht, sondern die Anpassung an ihn als Ausdruck des freien Willens. Diese Reaktion wäre einer naturalen Quelle des Drucks gegenüber angemessen. Es würden sich allein – immerhin – Fragen der Solidarität stellen.¹²⁴ Doch selbstverständlich ist der Wettbewerbszwang, entgegen der Unterstellung vieler Ökonomen, *kein* „in natürlichen Umständen begründeter Zwang“.¹²⁵ Nur schwimmen offenkundig die verantwortlichen Akteure – und es sind Akteure – hinter der ‚unsichtbaren Hand‘ des instanzlos ablaufenden Wettbewerbsprozesses. Und so bleibt aus der subjektiven Sicht der Betroffenen allein die ‚Eigenverantwortung‘ übrig. „Einem solchen Zwang unterworfenen Unternehmen“ (bzw. allgemeiner: Marktteilnehmer) „handeln“ nicht etwa „freiwillig“, wie Schmidtchen meint, ihnen *erscheint* diese fortwährende Anpassungsleistung nur als Ausdruck ihrer ‚Freiheit‘. Und sie würden jede Form einer personal identifizierbaren Behinderungen dieser (klugerweise natürlich stets: vorausschauenden) Anpassung an die Zwänge des Wettbewerbs als Freiheitsverlust wahrnehmen.

Dies allerdings ist *in jedem Fall* – d.h. wie immer die Abwägung zwischen dem Maß an ‚Eigenverantwortung‘, das wir anderen zumuten, und unserer Pflicht, den anderen nicht allein nach Maßgabe seiner Erfolgsdienlichkeit (für uns) zu behandeln, im Einzelnen auszusehen hätte – eine ethisch verkürzte Sicht, da der Druck offenkundig sozialen (statt naturalen) Ursprungs ist. Nur „schieben“ sich, um an eine Formulierung Max Webers anzuknüpfen, „zwischen die beteiligten Menschen unpersönliche Instanzen“.¹²⁶ Dies zeigt sich etwa daran, dass die Tauschpartner, die die Marktteilnehmer unmittelbar und ‚sichtbar‘ unter Druck setzen (etwa der sog. ‚Arbeitgeber‘, der Löhne senkt, Entlassungen ausspricht, die Arbeit verdichtet usw.), mit einiger Plausibilität darauf verweisen können, dass

---

123 Vgl. Fischer (2008). Vgl. auch die entpersonalisierten Erklärungen die die Europäische Agentur für Sicherheit und Gesundheitsschutz am Arbeitsplatz (2008, op.zit.) für die Zunahme des Stresses anführt. Klar ist lediglich, dass hierfür nicht der eigene Entschluss, sondern fremde Kräfte verantwortlich sind.

124 Auch diese setzt einer unbeschränkten ‚Eigenverantwortung‘ selbstverständlich ethische Grenzen.

125 So aber tatsächlich Schmidtchen (1979: 286).

126 Weber (1972: 709).

sie ebenfalls unter Wettbewerbsdruck stehen – und etwa ansonsten Insolvenz anmelden müssten. In der Regel können sie die *Unzumutbarkeit* des Verzichts auf die Ausübung von Druck auf ihre Tauschpartner (hier: Arbeitnehmer) ins Feld führen.¹²⁷ Somit verlieren sich die Verantwortlichkeiten für die Ausübung des Wettbewerbsdrucks in der Regel im Dunkel der Anonymität globalisierter Märkte.

“Die Marktgemeinschaft ... kennt direkten Zwang kraft persönlicher Autorität formal ... nicht. Sie gebiert an seiner Stelle aus sich heraus eine Zwangslage – und zwar dies prinzipiell unterschiedslos gegen Arbeiter wie Unternehmer, Produzenten wie Konsumenten – in der ganz unpersönlichen Form der Unvermeidlichkeit, sich den rein ökonomischen ‚Gesetzen‘ des Marktkampfes anzupassen.”¹²⁸

Die Begrenzung des Wettbewerbs als Option

Der Wettbewerb ist ein Epiphänomen des Tausches bzw. des ökonomischen Vorteilsstrebens durch Tausch. Handlungstheoretisch gesehen gibt es keinen Wettbewerb, sondern nur Tausch – das Eingehen von Tauschgeschäften und das Auflösen von Tauschgeschäften. Daraus erwächst der Wettbewerb als eine sozusagen dritte Kraft. Sie wirkt auf die Tauschgeschäfte zurück, gibt ihnen allererst eine Struktur, die wir ‚den Markt‘ nennen, der heute der Weltmarkt ist, und sie gewinnt damit eine Eigendynamik, die *alle* Lebensbereiche umfasst und alle Lebensdimensionen in ihren Bann schlägt.

Dies hat eine historisch beispiellose Wohlstandsmaschinerie in Gang gesetzt – wobei der von dieser Maschinerie erzeugte Wohlstand von allein sicher kein ‚Wohlstand für alle‘ ist, von der fairen Verteilung der Lasten bei seiner Erzeugung ganz abgesehen. Zugleich jedoch hat ‚der Wettbewerb‘, der tatsächlich *wie* ein autonomes Handlungssubjekt wirkt uns zu Gefangenen seiner selbst gemacht. Oder es sind die ‚Pionierunternehmer‘, die in besonderen Maße Wettbewerbswilligen und darum Wettbewerbsfähigen, die ‚Lebens-‘ und Vollzeitunternehmer – und das Kapital – welche alle übrigen in eine eigenartige Gefangenschaft nehmen, die, da sie ohne alle Gewalt auskommt, als das „einfache und einsichtige System der natürlichen Freiheit“ (Adam Smith) bloß *erscheint*.

---

127 Der Begriff der Unzumutbarkeit verweist auf die Rechte, die selbstverständlich auch dem in Frage stehenden moralischen Subjekt zustehen.

128 Weber (1972: 440).

Und dabei macht der ‚eigendynamische‘ Marktwettbewerb vor keinem Handlungsbereich halt – auch und gerade nicht vor der Politik.¹²⁹ Diese hat in jüngerer Zeit einen präzedenzlosen Souveränitätsverlust erlitten, der erstaunlich unbemerkt geblieben ist – offenbar, da der zu beobachtende Aktivismus politische Autonomie (‚Volkssouveränität‘) immerhin vortäuscht.¹³⁰ Formal mag „alle Staatsgewalt“ noch „vom Volke“ ausgehen. Doch steht diese „Staatsgewalt“ bzw. steht die Politik unter einer bestimmten Direktive, nämlich derjenigen der Sicherung der ‚Attraktivität‘ der jeweiligen Länder als ‚Standorte‘ für das global zirkulierende Kapital. Dieses gelte es zu „hofieren“, „weil nur dadurch Innovationen, Wachstum und Arbeitsplätze gewährleistet“ seien.¹³¹

Zwar sind die ‚ökonomischen‘ Argumente zugunsten des Wettbewerbs durchaus vielfältig, und sie sind ethisch ernst zu nehmen (bzw. sie *wären* innerhalb der ökonomischen Disziplin ethisch-methodisch zu erörtern). Doch vermögen sie nicht zu überzeugen, da ihnen eines gemein ist: Sie zielen allesamt, ob indirekt oder direkt, auf das ‚Prinzip Wettbewerb‘. Es sind Argumente für stets immer *mehr* Wettbewerb, niemals für *weniger* Wettbewerb bzw. für ein ‚gesundes‘ Maß an Wettbewerb.

Der Wettbewerb taugt nicht zum Prinzip der guten und gerechten Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft.¹³² Eine Wirtschaftsethik, die sich ihrer eigenen praktisch-politischen Grenzen bewusst ist¹³³ und sich folglich auf transzendente Kritik (Aufzeigen der Verletzung des Moralprinzips) und Werterhellung (statt Wertentscheidung) beschränkt,¹³⁴ bringt daher die Option einer *Begrenzung* des Wettbewerbs ins Spiel. Die Gründe, diese Option praktisch-politisch nicht aus-, sondern einzuschließen, sind vielfältig.

- Da ist zunächst (und wohl auch zuletzt) der Freiheitsverlust, der darin besteht, ein zunehmend ‚unternehmerisches‘ Leben führen zu müssen. Unter der Ägide

---

129 Vgl. Thielemann (2005a).

130 Vgl. aus wettbewerbstranszendentaler Sicht (‚Wettbewerb als Entdeckungsverfahren‘) Schwarz (1997): Die „Kritik am Wettbewerb der Standorte“ übersieht, „dass der Standortwettbewerb die Handlungsmöglichkeiten nicht generell einschränkt, sondern lediglich eine schlechte Wirtschaftspolitik erschwert.“

131 Sinn (2005b).

132 Es kommt darauf an, „dass wir den Wettbewerb nicht zum beherrschenden Prinzip machen.“ Röpke (1966: 191).

133 Die Ökonomik als einer bloß „impliziten Ethik“ (Brodbeck) bzw. einer sich ‚wertfrei‘ wählenden Theorie votiert demgegenüber in ethisch undisziplinierter Weise (sozusagen wild) für ihre normativen Vorstellungen bzw., im Speziellen, für das Prinzip Wettbewerb, was als wissenschaftlich unredlich gelten darf.

134 Vgl. Thielemann (2003).

ungebremsten Wettbewerbs ist der Zwang zum ‚Lebensunternehmertum‘ vollständig unausweichlich. Dies ist unter dem normativen Gesichtspunkt einer *liberalen* und *pluralistischen* Gesellschaft *nur* dann unproblematisch, wenn die dem Wettbewerb Unterworfenen ein ‚unternehmerisches‘ Leben marktlicher Selbstbehauptung *unbedingt* führen wollen, *und* wenn man einem kruden Freiheitsbegriff anhängt, der mit ‚Freiheit‘ nicht reale Freiheit meint, sondern bloß die Abwesenheit von Gewalt, so dass ‚die Freiheit‘ bereits und nur dann als verwirklicht angesehen wird, wenn auf die Ausübung positiver Macht, gleich ob rechtsstaatlicher oder privater Natur, verzichtet wird, alle Fragen der Fairness also als irrelevant ausgeschlossen werden.

- Eine Begrenzung des Wettbewerbs ist auch dann unausweichlich, wenn marktfremde Gesichtspunkte auch *in* den Markt- und Geschäftsbeziehungen eine Rolle spielen sollen – und es für die Akteure *zumutbar* sein soll, dass sie sich als ‚Professionals‘ an der sachlichen Qualität ihrer Aufgabenerfüllung orientieren können oder als Leistungsanbieter ihre Tauschpartner und Stakeholder ‚anständig‘ bzw. fair zu behandeln.¹³⁵ Sie ist mit anderen Worten unausweichlich, wenn die wachsende Ökonomisierung der Lebensverhältnisse – einschließlich des Wirtschaftens als einem *Lebensbereich* – vermieden werden soll. Ein „gemäßigter“ Kapitalismus“ und damit ein begrenzter Wettbewerb ist notwendig, wenn man der Ansicht ist, dass eine „vollständige Marktgesellschaft kein Ort ist, an dem sich reflektierte Menschen gerne aufhalten“.¹³⁶
- Das Prinzip Wettbewerb mag eine andere Begründungsstruktur aufweisen als das Prinzip Markt (nämlicher einer Ethik mit Moral statt einer Ethik ohne Moral entsprechen), und es mag weniger extensiv sein (nämlich sich nur auf marktinterne Werte erstrecken), doch läuft es, ebenso wie dieses (wenn auch ‚nur‘ für den Bereich des Marktes, d.h. den Bereich geldvermittelten Tausches) auf eine Ethik des Rechts des Stärkeren bzw. der relativ Marktmächtigeren (Zahlungsfähigere und Wettbewerbsfähigeren) hinaus. Und *selbstverständlich* ist eine solche Ethik, die an die Stelle der Fairness die Vorteilhaftigkeit und an die Stelle der Legitimität die Marktmacht setzt, nicht rechtfertigungsfähig, selbst wenn hier niemandem ein Haar gekrümmt wird (also auf positive Macht verzichtet wird). Ihr aber korrespondiert der Wettbewerb – je ‚reiner‘ und ‚vollständiger‘ er abläuft umso mehr.

---

135 Vgl. zur Idee der „Wettbewerbsbegrenzung“ in diesem Sinne auch Ulrich (2008: 173): „Ordnungspolitik soll ... *Sachzwangbegrenzungspolitik* sein: *Nur wenn der Wettbewerbsdruck begrenzt ist, ist individuelle Selbstbegrenzung zumutbar.*“

136 Hodgson (2004: 281, 296).

Der ‚gute‘ Wettbewerb ist eine Frage des Maßes, eine Frage der Güterabwägung, allerdings nicht „unter den Bedingungen“ (Homann) des Wettbewerbs, sondern auch *des* Wettbewerbs selbst. Die Güterabwägung selbst ist eine Sache von Praxis und Politik.

Die schlichteste Form der Wettbewerbsbegrenzung besteht darin, nicht alles auszunutzen, was sich zum eigenen Vorteil ausnutzen lässt, wodurch weniger Wettbewerbsdruck auf andere ausgeübt wird, als an sich ‚möglich‘ (durchsetzbar) wäre. Damit wird marktfremden Gesichtspunkten Raum gegeben und dem Marktprozess die Chance der ‚Einbettung‘ (Polanyi) in vielfältige und hoffentlich verantwortungsvolle Wertbezüge.

Das Problem des Wettbewerbs besteht allerdings gerade darin, dass der individualethische Weg versperrt ist, da ‚unter den Bedingungen‘ des Wettbewerbs eine Berücksichtigung marktfremder Gesichtspunkte rasch unzumutbar wird. Um die „richtige Mischung aus Schutz und Wettbewerb“¹³⁷ zu erreichen, gilt es folglich dort anzusetzen, wo die Wettbewerbszwänge letztlich entstehen, nämlich auf der Ebene des Weltmarktes. So, und nur so, ließe sich der sozusagen ‚selbstreferentielle‘ (aber alles andere als selbstgenügsame, sondern im Gegenteil ‚einverleibende‘) Zirkel durchbrechen, durch den Wettbewerb stillschweigend als Problem und seine weitere Verschärfung zugleich als Lösung erscheint. Nur so ließe sich eine Politik bewerkstelligen, die sich nicht bloß „unter den Bedingungen des Systemwettbewerbs“ vollzieht,¹³⁸ sondern diese „Bedingungen“ in einen *Gegenstand* politischer Gestaltung transformiert, statt sich von ihnen Vorschriften machen zu lassen. Man fragt dann nicht mehr – scheinbar oder tatsächlich – naiv, „ob“ diese oder jene Maßnahme „ökonomisch vorteilhaft ist mit Blick auf die ‚erhöhte Wettbewerbsfähigkeit“; sondern man stellt (zumindest auch) die „viel wichtigere Frage: Ist die Steigerung der Wettbewerbsfähigkeit“; ganz generell und prinzipiell, „der Gesellschaft überhaupt dienlich?“¹³⁹ – Selbstverständlich darf dabei nicht aus den Augen verloren gehen, dass der Zwang zum Unternehmertum, der dem instanzlos ablaufenden Wettbewerb entspringt, die Quelle der Güterfülle ist. Wettbewerbsbegrenzung heißt nicht: Abschaffung des (Markt-)Wettbewerbs – wie man sich dies auch immer vorstellen sollte – sondern Entthronung des Wettbewerbs als Gesellschaftsprinzip.

---

137 Steingart (2006: 350).

138 Vgl. kritisch Scharpf (1988: 62 ff.).

139 Ayres (1996: 126).

Literatur

- Aristoteles: Die Nikomachische Ethik, übersetzt und herausgegeben von Olof Gigon, München 1972.
- Arndt, H.: Arbeitslosigkeit und Wirtschaftsentwicklung. Fragen zur Erhaltung der sozialen Marktwirtschaft, Opladen 1996.
- Arndt, H.: Wettbewerb der Nachahmer und schöpferischer Wettbewerb, in: Herdzina, K. (Hrsg.), Wettbewerbstheorie, Köln 1975, S. 246-274.
- Assheuer, Th.: Wer hat Angst vor der Utopie?, in: DIE ZEIT, Nr. 50, 2002, S. 43.
- Baumberger, J.-P.: Competition, „Ordnungspolitik“, and Spontaneous Order, in: Frei, Ch./ Nef, R. (Hrsg.), Contending with Hayek, Bern u.a. 1994, S. 185-197.
- Baumol, W.J.: Perfect Marketes and Easy Virtue. Business Ethics and the Invisible Hand, Cambridge 1991.
- Becker, G.S.: The Economics of Discrimination, 2. Aufl., Chicago 1971.
- Becker, H.: Ist die deutsche Automobilindustrie wettbewerbsfeindlich?, in: Orientierungen zur Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik (hrsg. von der Ludwig-Erhard-Stiftung), Dezember 1998, S. 8-13.
- Bentham, J.: Eine Einführung in die Prinzipien der Moral und der Gesetzgebung, in: Höffe, O. (Hrsg.), Einführung in die utilitaristische Ethik, 2. Aufl., Tübingen 1992, S. 55-83.
- Berg, W.: Kein Job? Selbst schuld!, Bonn 1997.
- Bhagwati, J.: Trade and the Environment: Does Environmental Diversity Detract from the Case for Free Trade, in: ders./Hudec (1996: 159-223), (1996c).
- Boatright, J.R.: Ethics in Finance, Oxford 1999.
- Böge, U.: Ethik und Wettbewerb, in: Brink, A./Karitzki O. (Hrsg.), Unternehmensethik in turbulenten Zeiten, Bern/Stuttgart/Wien 2004, S. 23-34.
- Böhm, F.: Demokratie und ökonomische Macht, in: Institut für ausländisches und internationales Wirtschaftsrecht (Hrsg.), Kartelle und Monopole im modernen Recht, Bd. 1, Frankfurt a.M. 1960, S. 3-24.
- Böhm, F.: Freiheit und Ordnung in der Marktwirtschaft, Baden-Baden 1980.
- Böhm, F.: Die außerstaatliche („natürliche“) Gesetzmäßigkeit des wettbewerblichen Wirtschaftsprozesses, in: Stützel, W./ u.a. (Hrsg.), Grundtexte der sozialen Marktwirtschaft, Stuttgart/ New York 1981, S. 135-142.
- Böhm-Bawerk, E. von: Macht oder ökonomisches Gesetz?, Darmstadt 1975 (Erstausgabe 1914).
- Bork, R.H.: The Antitrust Paradox, New York, 1978.

- Brenner, B.: Die List mit den Listen, in: Neue Zürcher Zeitung, 1. Juli 2000, S. 21.
- Brodbeck, K.-H.: Beiträge zu Ethik und Wirtschaft, 3. Aufl., Gröbenzell 2002, www.fh-wuerzburg.de/professoren/bwl/brodbeck/wiethik.pdf.
- Buchanan, J.M.: Politische Ökonomie als Verfassungstheorie, Privatdruck der Bank Hofmann AG Zürich, Zürich 1990.
- Buchanan, J.M./Tullock, G.: The Calculus of Consent, Ann Arbor 1965.
- Choi, Y. B.: On the Rich Getting Richer and the Poor Getting Poorer, in: *Kyklos*, Vol. 52, H. 2, 1999, S. 239-258.
- Cooter, R.: Market Affirmative Action, in: *San Diego Law Review*, Vol. 31, 1994, S. 133-168.
- Demsetz, H.: Economic, Legal, And Political Dimensions of Competition, Amsterdam/New York/Oxford 1982 (1982a).
- Deregulierungskommission: Marktöffnung und Wettbewerb, Stuttgart 1991.
- Eekhoff, J./Roth, St. J.: Kapitalismuskritik. Verheißung einer besseren Wirtschaftsordnung?, in: *Wirtschaftsdienst*, Nr. 6, 2005, S. 347-351.
- Erhard, L.: Wohlstand für alle, 8. Aufl., Düsseldorf 1964.
- Eucken, W.: Grundsätze der Wirtschaftspolitik, 6. Aufl., Tübingen 1990.
- Europäische Agentur für Sicherheit und Gesundheitsschutz am Arbeitsplatz: Stress und psychosoziale Risiken, <http://osha.europa.eu/de/topics/stress>, gesehen am 28. September 2008.
- Feess, E.: Mikroökonomie, Marburg 1997.
- Fehn, R. / Thode, R.: Globalisierung der Märkte - Verarmen die gering qualifizierten Arbeitnehmer?, in: *WiSt*, 1997, S. 397-404.
- Fischer, A.: Arbeiten bis zum Umfallen, und keiner ist verantwortlich, in: *Tages-Anzeiger*, 22. September 2008.
- Frey, B. S.: Internationale Politische Ökonomie, München 1985.
- Friedman, M.: Capitalism and Freedom, Chicago/London 1962.
- Gundlach, E./Klodt, H./Langhammer, R.J./Soltwedel, R.: Fairness im Standortwettbewerb? Auf dem Weg zur internationalen Ordnungspolitik, in: Bertelsmann Stiftung/Heinz Nixdorf Stiftung/Ludwig-Erhard-Stiftung (Hrsg.), Fairness im Standortwettbewerb. Leitlinien für eine internationale Wettbewerbsordnung, Gütersloh 1996, S. 17-86.
- Gutenberg, E.: Die Unternehmung als Gegenstand betriebswirtschaftlicher Theorie, Berlin 1929.
- Hayek, F.A. von: New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas, Chicago 1978.

- Hayek, F.A. von: Recht, Gesetzgebung und Freiheit, Landsberg am Lech 1981, Bd.2 (1981a), Bd.1 (1981b).
- Hayek, F.A. von: Die Verfassung der Freiheit, 2. Aufl., Tübingen 1983.
- Hayek, F.A. von: Die Anmaßung von Wissen. Neue Freiburger Studien, Tübingen 1996.
- Hegel, G.W.F.: Phänomenologie des Geistes, Werke Bd. 3, Frankfurt a.M. 1986.
- Hodgson, B.: On Economic Men Bearing Gifts and Playing Fair, in: ders. (Hrsg.), *The Invisible Hand and the Common Good*, Berlin 2004, S. 270-298.
- Homann, K./Blome-Drees, F.: *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen 1992.
- Hoppmann, E.: Wettbewerb als Norm der Wettbewerbspolitik, in: Herdzina (1975: 230-243).
- Hutcheson, F.: Über den Ursprung unserer Ideen von Schönheit und Tugend, Hamburg 1986 (1726).
- Ihring, J./Kerschbaumer, G.: Erfolgreich umstrukturieren mit Private Equity, Dezember 2001, www.mckinsey.de/_downloads/kompetenz/cig/CIG_uebergreifend/2001/a22_Private_Equity.pdf.
- Jones, Ch.: Good outweighs bad in competition reform, in: *The Courier-Mail*, 27. Oktober 2004.
- Kant, I.: *Grundlegung der Metaphysik der Sitten. Kritik der praktischen Vernunft*, Werkausgabe Bd. VII, Frankfurt a.M. 1968.
- Kant, I.: *Die Metaphysik der Sitten*, Werkausgabe Bd. VIII, Frankfurt a.M. 1977.
- Kerber, W.: *Evolutionäre Marktprozesse und Nachfragemacht*, Baden-Baden 1989.
- Kirchgässner, G.: Wertfreiheit und Objektivität in den Wirtschaftswissenschaften: Mythos oder Realität?, Universität St. Gallen, Department of Economics, Diskussionspapier Nr. 2004-15, St. Gallen 2004.
- Koch, W.: Viele Hürden für den Wettbewerb, in: *Stuttgarter Zeitung*, 7. Juni 2005.
- Kommission für Zukunftsfragen der Freistaaten Bayern und Sachsen: *Erwerbstätigkeit und Arbeitslosigkeit in Deutschland. Entwicklung, Ursachen und Maßnahmen, Teil III: Maßnahmen zur Verbesserung der Beschäftigungslage*, Bonn 1997, www.bayern.de/Anla-ge4500338/BerichtderKommissionfuerZukunftsfragenderFreistaatenBayernundSachsen-Teil3.pdf.
- Krugman, P./Obstfeld, M.: *International Economics*, 3. Aufl., New York 1994.
- Luhmann, N.: *Die Wirtschaft der Gesellschaft*, Frankfurt a.M. 1988.
- Mantzavinos, Ch.: *Wettbewerbstheorie. Eine kritische Auseinandersetzung*, Berlin 1994.
- Mill, J.S.: Utilitarismus, in: Höffe, O. (Hrsg.), *Einführung in die utilitaristische Ethik*, 2. Aufl., Tübingen 1992, S. 84-97.
- Mises, L. von: *Nationalökonomie. Theorie des Handelns und Wirtschaftens*, Genf 1940.

- Mises, L. von: Profit and Loss, South Holland 1951.
- Mises, L. von: Human Action, 3. rev. Aufl., San Francisco 1966.
- Mises, L. von: Socialism, Indianapolis 1981.
- Müller, W.: Die europäische Politik gegen den ‚schädlichen Steuerwettbewerb‘ – Aktuelle Entwicklungen, Chancen und Risiken, in: Britzelmaier, B./u.a., (Hrsg.), Regulierung oder Deregulierung der Finanzmärkte, Heidelberg 2002, S. 133-146, (2002a).
- Neumann, M.: Wettbewerbspolitik. Geschichte, Theorie und Praxis, Wiesbaden 2000.
- Pinkerton, D./Joy, A.: „Private equity ist effizienter als der öffentliche Aktienmarkt“, Interview, in: Finanz und Wirtschaft, 5. Mai 2004, S. 23.
- Piper, N.: Angstfaktor Weltmarkt, in: Die Zeit, 5. April 1996, S. 17 f.
- Preuske, D.: Preismisbrauchskonzept und Marktsystem, Baden-Baden 1984.
- Röpke, W.: Jenseits von Angebot und Nachfrage, 4. Aufl., Erlenbach-Zürich 1966.
- Ruess, A./Mai, J.: Stress – und kein Ende, in: Handelsblatt, 28. März 2007, www.handelsblatt.com/unternehmen/karriere/stress-und-kein-ende;1245757;0.
- Rürup, B./Ranscht, A.: Die Globalisierung als Ursache der Massenarbeitslosigkeit in Deutschland?, in: Industrie Management, Nr. 1, 2007, 9-13.
- Samuelson, P.A.: „Heute sind alle ständig nervös“ (Interview), in: Die Zeit, Nr. 29, 10. Juli 2008, S. 21.
- Schaffner, E.V.: Falsche Angst vor der Personenfreizügigkeit, in: Neue Zürcher Zeitung, 23. Oktober 2004.
- Schmidtchen, D.: Ausbeutung aufgrund einer Wettbewerbsbeschränkung durch Zustand? Kritische Analyse der theoretischen Grundlagen einer freiheitsgefährdenden Wettbewerbspolitik, Ordo, 1979, S. 273-294.
- Schmidtchen, D.: Effizienz als Leitbild der Wettbewerbspolitik: Für einen „more economic approach“, in: Oberender, P. (Hrsg.), Effizienz und Wettbewerb, Berlin 2005.
- Schumpeter, J.A.: Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie, 7. Aufl., Tübingen 1993.
- Schwarz, G.: Die Globalisierung auf der Anklagebank, in: Neue Zürcher Zeitung, 6./7. September 1997, S. 21.
- Sennett, R.: Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus, 3. Aufl., Berlin 1998.
- Shepherd, W. G.: The Economics of Industrial Organization, 2. Aufl., Englewood Cliffs 1985; 3. Aufl. 1990.
- Siebert, H.: Weltwirtschaft, Stuttgart 1997.
- Siebert, H.: Außenwirtschaft, 5. Aufl., Stuttgart 1991, 7. Aufl., Stuttgart 2000.

- Sinn, H.-W.: Warum Mindestlöhne Deutschland schaden, ifo Standpunkt Nr. 64, München, 14. April 2005, www.cesifo-group.de (2005a).
- Sinn, H.-W.: Im Gespräch mit Prof. Hans-Werner Sinn, in: WSM Nachrichten, 30. Oktober 2005, S. 11, www.ifo.de/portal/page/portal/ifoHome/B-politik/20echointerv/_echointerv?item_link=ifointerview-wsm-30-11-05.htm (2005b).
- Smith, A.: *The Wealth of Nations*, Cannan Edition, Chicago 1976.
- Sprenger, R.K.: *Die Entscheidung liegt bei dir!*, 2. Aufl., Frankfurt a.M. 1997.
- Thielemann, U.: *Das Prinzip Markt. Kritik der ökonomischen Tauschlogik*, Bern/Stuttgart/Wien 1996.
- Thielemann, U.: A Brief Theory of the Market – Ethically Focused, in: *International Journal of Social Economics*, Nr. 1, 2000, S. 6-31.
- Thielemann, U.: Integrative Wirtschaftsethik als kritische Theorie des Wirtschaftens. Die Unmöglichkeit der Wertfreiheit der Ökonomie als Ausgangspunkt der Wirtschaftsethik, in: Breuer, M./Brink, A./ Schumann O.J. (Hrsg.), *Wirtschaftsethik als kritische Sozialwissenschaft*, Bern/Stuttgart/Wien 2003, S. 89-115.
- Thielemann, U.: Freiheit unter den Bedingungen des Marktes. Oder doch gegenüber der Marktlogik? Vom verfehlten Umgang mit Sachzwängen, in: Schmidinger, H. (Hrsg.), *Der Mensch – ein freies Wesen? Autonomie – Personalität – Verantwortung*, Darmstadt 2005, S. 261-287 (2005a).
- Thielemann, U.: Das Ende des Neoliberalismus?, in: *Wirtschaftsdienst. Zeitschrift für Wirtschaftspolitik*, Juni 2005, S. 358-364 (2005b).
- Thielemann, U.: Zwischen Neidargument und Dschungeltheorie. Millionenbezüge für Manager. Was ist fair und fördert die gute Unternehmensentwicklung?, in: *Personalführung*, 7/2006, S. 18-25.
- Thielemann, U.: Ethik als Erfolgsfaktor? The Case against the business case und die Idee verdienter Reputation, in: Scherer, A.G./Patzner, M. (Hrsg.), *Betriebswirtschaftslehre und Unternehmensethik*, Wiesbaden 2008, S. 231-255
- Thielemann, U.: *System Error. Warum der freie Markt zur Unfreiheit führt*, Frankfurt a.M. 2009.
- Thielemann, U.: *Wettbewerb als Gerechtigkeitskonzept. Kritik des Neoliberalismus*, Marburg 2010.
- Thielemann, U./Weibler, J.: Betriebswirtschaftslehre ohne Unternehmensethik? Vom Scheitern einer Ethik ohne Moral, in: *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 2/2007, S. 179-194.
- Tirole, J.: *The Theory of Industrial Organization*, 7. Aufl., Cambridge/London 1994.
- Ulrich, P.: *Integrative Wirtschaftsethik. Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*, 4. Aufl., Bern/Stuttgart/Wien 2008.

Ulrich, P.: Transformation der ökonomischen Vernunft. Fortschrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft, 3. revid. Aufl., Bern/Stuttgart/Wien 1993.

Weber, M.: Gesammelte Aufsätze zur Religionsphilosophie, Tübingen 1988.

Weber, M.: Wirtschaft und Gesellschaft, 5. rev. Aufl., Tübingen 1972.

Weiss, F.D.: Einleitung, in: Bhagwati (1990: IX-XIX).

Weizsäcker, C.C. von: Marktzutrittsschranken, in: Oberender, P. (Hrsg.), Effizienz und Wettbewerb, Berlin 2005, S. 43-61.

Woll, A.: Allgemeine Volkswirtschaftslehre, 12. Aufl., München 1996.

Hogyan hatástalanítható a globális pénzrendszer időzített bombája?

Dr. Joób Márk PhD¹⁴⁰

*Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar
Universitat Zürich, Ethik-Zentrum*

ABSZTRAKT Jelenlegi globális pénzrendszerünk azért tekinthető időzített bombának, mert belátható időn belül pénzügyi és gazdasági összeomláshoz vezet. Penzrendszerunkbol fakad tudniillik a gazdasági növekedés kenySZere. A modern gazdaságot a pénz keringése tartja életben. A pénz túlnyomó része pedig hitelpénz, hiszen hitelezés útján jön létre. Hitelt azonban csak kamatra adnak. Ezért már ahhoz is, hogy csak egyensúlyban legyen a gazdaság, olyan mértékű novekedésre van szükség, amelyből a hitelpénz kamatai fedezhetők, másképpen összeomlik a rendszer. A forgalomban lévő pénz mennyiségét legalább a gazdasági növekedés ütemében növelni kell ahhoz, hogy ne következzen be benito hatású defláció. A megnövekedett pénzmennyiség viszont további kamatfizetést és további gazdasági növekedést tesz szükségessé. Ig y pénzrendszerünk a benne rejlő, önmagát tápláló novekedeskenySZer miatt piramisjateknak mondható, amely előbb-utóbb elkerülhetetlenül bedől, hiszen Földünk erőforrásai végesek.

A megoldás elsődleges feltétele a felvázolt probléma megertese. Az is nyilvánvaló, hogy tartós megoldást csakis pénzügyi-gazdasági rendszerünk alapvető átalakítása jelenthet. Megfontolásra méltó javaslat az ún. köz-pénzrendszer kialakítása.

KULCSSZAVAK: pénzrendszer, hitel, növekedés, fenntarthatóság

Bevezetés

Globalis pénzrendszerünk időzített bomba, vagyis pontosabban: piramisjáték. Ezt nemcsak elméleti megfontolások, de gyakorlati tapasztalatok is igazolják. A pénzrendszer időzített bombához való hasonlítása arra hívja fel a figyelmet, hogy összeomlása előrelátható és nagy pusztítással jár. A hasonlat annyiban sántít, hogy a pénzrendszer összeomlása nem egyetlen nagy robbanással következik majd be valamikor a jövőben, hanem egy hosszabb ideje tartó, fokozatos összeomlásról van szó, amely már jelenleg is súlyos károkat okoz.

A pénzrendszer piramisjatekkent való jellemzese pedig annak alapvető struktúráját írja le. A rendszer tudniillik csak folyamatos növekedés esetében marad működőképes, mert kamattal és nyereséggel növelt kifizetésekre épül. Földünk véges erőforrásai azonban határt szabnak a növekedésnek nemcsak a

reálgazdaság, de a pénzügy területén is, hiszen a reálgazdasági alapot nélkülöző pénzügyi növekedés nem más, mint infláció vagy spekulációs buborék.

A pénzszaporítás rendszere

Az emberiség történetét a mai napig végigkísérik az abból adódó válságok, hogy az érintettek nem tudtak és tudnak ellenállni a túlzott pénzszaporítás csábításának.

Már a Római Birodalomban alkalmazták a pénzszaporítás gyors haszonnal kecsegtető eljárását: csökkentették az arany- és ezüstérmék nemesfém tartalmát, hogy több pénzt állíthassanak elő. Ez viszont hamarosan áremelkedéshez és a pénz elértéktelenedéséhez vezetett. A Római Birodalom bukásának egyik fő oka, hogy a termelést meghaladó fogyasztás – tehát negatív külkereskedelmi mérleg – következtében a pénz Rómából kiáramlott, megugrott az eladósodás és a gazdaságot keringésével életben tartó pénz elapadt (Walker 2009). Ezt a pénzszaporítása sem tudta megakadályozni, mivel csak a pénz felhígulását eredményezte és többletértéket nem teremtett. (Pontosan ezek a problematikus pénzügyi folyamatok figyelhetők meg napjainkban az Egyesült Államokban, ami világalalmának közelgő végét valószínűsíti.)

A papírpénz megjelenése tovább növelte a pénzszaporítás lehetőségét. Kínában már a 11. századtól használtak papírpénzt, ám a császárok magas inflációt eredményező, túlzott pénzkibocsátása miatt a 15. század elején megszüntették használatát. A bizalom és a megfelelő aranyfedezet hiánya miatt Európában a 17. és 18. században több, papírpénz forgalomban tartására irányuló erőfeszítés torkollott kudarcba. Az uralkodók illetve kormányok végül hatalmi szóval tették általános fizetőeszközzé az érmék mellett a papírpénzt is, amire a gazdaság és a kereskedelem fellendülése miatt amúgy is óriási igény volt.

A papírpénz aranyfedezete megjelenése óta folyamatosan csökkent és néhány évtizede lényegében megszűnt, s így a jegybankok elvileg korlátlanul bocsáthatnak ki pénzt. A történelem eddig legnagyobb pénzszaporítása éppen Magyarországon történt a II. Világháború után, aminek következtében a hiperinfláció egyetlen hónap alatt elérte a 40 billiárd százalékot.

Mai pénzrendszerünkben viszont már a papírpénznek is csupán alárendelt szerepe van, hiszen a forgalomban lévő pénznek csak kb. 10 %-a kering készpénz formájában, kb. 90 %-a pedig kizárólag számlapénzként létezik. A számlapénz szigorúan véve nem minősül törvényes fizetőeszköznek, hanem csak a számlavezető kereskedelmi bank arra vonatkozó ígéretét jelenti, hogy igény esetén hajlandó az adott összeget a jegybank által kibocsátott törvényes fizetőeszközben az ügyfél számára kifizetni. Ilyen kifizetésekre azonban viszonylag kis mértékben kerül sor, a pénzforgalom nagy részét számlapénzben bonyolítják le házon belül és egymás között a kereskedelmi bankok.

Ebben a kétszintű bankrendszerben, amely Angliából indulva hódította meg a világot, a jegybank szerepe – a monetáris irányításon túl – a készpénzellátás biztosítására és a kereskedelmi bankok tartalékainak kezelésére korlátozódik, a magánszemélyek és a gazdasági társaságok csak a kereskedelmi bankokkal állnak üzleti kapcsolatban. A kétszintű bankrendszert az jellemzi, hogy nemcsak jegybankoknak, hanem a versenyszférához tartozó kereskedelmi bankoknak is lehetővé teszi a pénzszaporítást. A kereskedelmi bankoknak tudniillik joguk van hitelezés útján, bankszámlán történő jóváírással számlapénzt teremteni, méghozzá nagymértékben. Az Európai Unió belül jelenleg 2 % a kötelezőtartalék ráta, a kereskedelmi bankoknak tehát az általuk létrehozott számlapénznek csupán 2 %-át kell fedezetként jegybankpénzben tartaniuk, vagyis a hivatalos fizetőeszközben tartott pénzüket ötvenszeresét teremthetik elő számlapénzként. Pénzteremtésüknek azonban az ügyfelek részére készpénzben történő kifizetések is határt szabnak, hiszen ezek a kifizetések csökkentik a kereskedelmi bankok jegybankpénzkészleteit.

Mivel az ügyfelek számláin nyilvántartott összegnek, azaz a látra szóló betétállománynak csupán egy része rendelkezik jegybank pénzfedezettel, a bankok nem képesek ügyfeleik összes pénzét egyszerre készpénzben kifizetni; ezért olyan fontos a bankok számára a bizalom, vagyis a teljes mértékű készpénzre válthatóság illúziójának fenntartása. Ha ugyanis az ügyfelek attól féltve, hogy bankjuk nem képes kifizetni számlán tartott pénzüket, megrohamoznák bankjukat, akkor önmegvalósító jóslatként bekövetkezne az, amitől félnek: a bank valóban nem lenne képes kifizetni az ügyfelek pénzét.

A kötelezőtartalék rátán túl további előírások is korlátozhatják a kereskedelmi bankok pénzszaporítási lehetőségét, például a nemrég elfogadott, de csak a következő években fokozatosan hatályba lépő Bazel III nevű nemzetközi egyezmény. Másrészt azonban az önmaguk által nyújtott hitelek, vagyis az önmaguk által teremtett számlapénz segítségével is növelhetik jegybank pénzfedezetüket a kereskedelmi bankok, ami újabb számlapénz teremtést tesz számukra lehetővé.

Mai, a piaci szereplők szabadságát hangsúlyozó pénzrendszerünkben a jegybankok mozgásterét a hitelezés és a pénzmennyiség alakításánál viszonylag szűk és a jegybankok, nehogy fékezze a gazdasági növekedést, általában inkább a pénzügyi lazítás felé hajlanak, ezért elsősorban a hitelkiesés kockázata kell, hogy visszafogja a kereskedelmi bankok hitelezés útján történő pénzszaporítását. Hiszen abban az esetben, ha az adós nem tudja visszafizetni a felvett hitelt, a bankot veszteség éri és saját forrásból kell pótolnia az adósnak kifizetett pénzt. A virtuálisan teremthető számlapénz hitelkiesés esetében teljesen reális veszteséggé válik. Ha az adós azonban visszafizeti a felvett hitelt, akkor a bank által számára teremtett számlapénz megszűnik létezni és csökken a bank mérlegfőösszege valamint a forgalomban lévő pénzmennyiség. A hitelezés folyamán persze mégis

gyarapszik a bank pénze, mert a nyújtott hitelek után a bank kamatbevételre tesz szert (Sperber 2009).

A 2007 óta kibontakozó pénzügyi válság viszont azt mutatja, hogy számos kereskedelmi bank – mint már oly sok szereplő a történelem folyamán – nem hajlandó a pénzszaporítás terén azt a mértéket tartani, amely a pénzrendszer stabilitásának megőrzéséhez szükséges. A mind a mai napig továbbgyűrűző pénzügyi válságtudniillik pénz többletre vagyis túlzott tőkefelhalmozásra vezethető vissza.¹⁴¹ A könnyelmű hitelezéssel túlzott mértékben növelt pénzmennyiség idézte elő az Egyesült Államokban (de Írorszában és Spanyolországban is) az ingatlanpiacon azt a folyamatos áremelkedésből táplálkozó spekulációs buborékot, amely aztán hirtelen árzuhanás formájában kipukkadt.

A spekulációs áremelkedés valójában a pénzrendszernek az ingatlanpiacon megvalósuló piramisjátéka volt, a pénzügyi majd gazdasági válságba torkolló árzuhanás pedig a pénzrendszer piramisjátékának – egyelőre részleges – összeomlása. Érdekes módon éppen ez a nagy károkat okozó összeomlás jelenti a szükséges kijózanodást egy többéves irracionális és ártalmas folyamat után. Sajnos a probléma gyökerét sem a politikai, sem a gazdasági vezetők nem kívánják kezelni és ehelyett gigantikus tőkeinjekciók segítségével tovább akarják működtetni a pénzrendszer piramisjátékát, közpénzből pótolva a hiányzó pénzüsségeket. Pedig a pénzügyi-gazdasági válság mögött a pénzrendszer válsága áll, ezért csak a pénzrendszer fundamentális átalakítása és fenntartható pályára állítása hozhat valódi, tartós megoldást.

A pénzrendszerből fakadó növekedékényszer

Jelenlegi pénzrendszerünk nemcsak olyan káros anomáliákat szül, mint az említett ingatlanpiaci buborék, de szabályos működése során is egyfajta növekedékényszer alá helyezi a reálgazdaságot – és ez hosszú távon még a rendszeresen fellépő spekulációs válságoknál is súlyosabb problémákhoz vezet. Pusztán elméleti megfontolások alapján is könnyen belátható ugyanis, hogy Földünk zárt rendszerén belül a rendelkezésre álló erőforrások végessége miatt a valós (nem csupán névleges) növekedés nem lehet fenntartható, hanem a bioszféra és egyéb nyersanyagok feléléséhez és végül az ökoszisztéma, az emberi élet alapjának elpusztításához vezet.

---

141 Altvater (2010) gazdaságtörténeti tények alapján kimutatja, hogy a Bretton Woods-i árfolyamrendszer 1973-ban bekövetkezett összeomlását és a pénzpiacok globális deregulációját követően pénzügyi válságok egész sora kezdődött meg a periféria felől a pénzvilág centrumáig: először a fejlődő, majd a feltörekvő és most végül a fejlett országokban. Megállapítja, hogy ezek a pénzügyi válságok mind a túlzott globális – elsősorban dollárban történő – pénz szaporításra ill. tőkefelhalmozásra vezethetők vissza.

A pénzrendszernek a reálgazdaságra gyakorolt hatásáról a neves svájci közgazdász, Hans Christoph Binswanger kínál alapos elemzést (Binswanger 2009). Binswanger azt állítja, hogy a kapitalista piacgazdaság, amely immár globálisan meghatározza az emberek gazdálkodását, kétféleképpen is a növekedésre épül: egyrészt a pénzmennyiség, másrészt az ipari termelés növekedésére, még hozzá úgy, hogy ez a kettő egymást kölcsönösen feltételezi és erősíti. A pénzmennyiség növekedése reálgazdasági növekedést tesz szükségessé és a reálgazdasági növekedés nem jöhet létre a pénzmennyiség növekedése nélkül. A gazdasági rendszerben rejlő „növekedékényszer” azt jelenti, hogy a rendszer nem tartható az egyensúly állapotában, mert a növekedés alternatívája a válság.¹⁴² Nézzük meg közelebbről a felvázolt összefüggést és világítsuk meg kritikusan Binswanger állításait!

Vállalkozások elindításához és fejlesztéséhez tőkét kell gyűjteni, hogy a termeléshez szükséges eszközök és erőforrások megvásárlását biztosítani lehessen. A vállalkozások pénzellátásában kulcsfontosságú szerepe van a kereskedelmi bankoknak, hiszen az ügyfelek által megtakarított és náluk elhelyezett betétállománynak akár a sokszorosát teremthetik elő számlapénzként hitelezés céljából. Pénzt viszont csak akkor bocsátanak a vállalkozások rendelkezésére, ha azok várhatóan nyereségesek lesznek, ha a befektetett tőke tehát hasznot termel és a felvett hitelek után az adósok kamatot fizetnek. (A kereskedelmi bankok alapvetően csak a kamatfizetésben és nem a hitelek törlesztésében érdekeltek, hiszen a hitelek törlesztésével csökken, és végül megszűnik a bankok által teremtett és számukra kamatbevételt generáló számlapénz.) Ahhoz azonban, hogy a vállalatok nyereséget produkáljanak, és abból kamatot fizethessenek, a pénzmennyiség folyamatos bővülésére van szükség.

Nyeresség, növekedés és pénzmennyiség

A téma komplexitása miatt átmenetileg érdemes heurisztikus leegyszerűsítést alkalmaznunk és megvizsgálunk a nyereség és a növekedés kérdését a gazdasági pénzmozgások alapmechanizmusának fényében azzal a feltételezéssel, hogy a forgalomban lévő pénz mennyisége változatlan.

Nyeresség ugyebár akkor keletkezik, ha a vállalatok bevételei meghaladják kiadásait. Mivel az üzleti szféra kiadásából származnak a (privát és állami) háztartások bevételei, az üzleti szféra bevételeit pedig a háztartások kiadásai képezik, tisztán látható, hogy változatlan mennyiségű pénz keringése esetében a vállalatok nyereségessége csökkentené a háztartások bevételeit és így a piaci kereslet visszaeséséhez vezetne, ami hamarosan a vállalatok nyereségességét is megszüntetné. Változatlan mennyiségű pénz esetében kialakulhatna egy olyan

---

142 Lásd: Binswanger 2009, 10 és 371. A növekedés problematikussá oldalaira reflektáló, egyelőre mellékáramlatnak számító közgazdaságtudományi diszkurzusban Binswangeren kívül például Bernd Senf is használja a „növekedékényszer” fogalmát, lásd: Senf 2009, 87.

helyzet is, amelyben konstans a háztartások bevétele és a vállalatok egyik része nyereséges, másik része pedig veszteséges. De ez a helyzet is csak átmenetileg állhatna fenn, mert a veszteséges vállalatok veszteségeit valahonnan pótolni kell, méghozzá vagy a háztartások vagy a nyereséges vállalatok terhére, és így a végeredmény ismét az lenne, hogy megszűnik az üzleti szféra nyereségessége. (A vállalatok és a háztartások mellett harmadik fontos csoportként jelen vannak a gazdaságban a kereskedelmi bankok, de változatlan pénzmennyiség esetében ezeknek csak alárendelt szerepük volna.) A leírt, hipotetikus esetben előbb-utóbb illetve mindig újra kiegyenlítődnek a háztartások és a vállalatok bevételei (valamint kiadásai), ami olyan kiegyensúlyozott állapotot eredményez, amelyben nem keletkezik nyereség, de még gazdasági növekedés sem jöhet létre.

Ha tudniillik a népesség, a hatékonyság és a természetes erőforrások felhasználásának növekedése miatt mégis növekedésnek indulna a gazdaság illetve a termelés, akkor a változatlan mennyiségű pénz esetében defláció következne be: a pénz felértékelődne. Mivel egy adott pénzösszegért egyre több terméket lehetne venni, a gazdasági szereplők igyekeznének minél kevesebb pénzt költeni és minél többet felhalmozni, hiszen a megtakarított pénz értéke valós javakban mérve folyamatosan növekedne. A gazdasági szereplők így a pénz jelentős részét kivonnák a keringésből, a pénz értékmegőrző – sőt defláció esetében értéknövelő – funkcióját előnyben részesítve a fizetőeszköz funkcióval szemben. A gazdasági szereplőknek ez a magatartása azonban a fogyasztás és a piaci kereslet visszaeséséhez vezetne, ami rövid időn belül megállítaná a gazdasági növekedést, sőt a gazdaság zsugorodását és összeomlását is eredményezhetné. A gazdasági növekedést elfojtó defláció úgy kerülhető el, hogy a pénzmennyiséget legalább a gazdasági növekedés ütemében növeljük, megakadályozva a pénz felértékelődését és ebből eredő improduktív felhalmozását, pihentetését.

A változatlan pénzmennyiség hipotézisének segítségével ex negativo egyértelműen igazolható tehát Binswangernek az az állítása, hogy a vállalatok hosszabb távú nyereségességének és a gazdaság valamennyire tartós növekedésének nélkülözhetetlen feltétele a forgalomban lévő pénzmennyiség bővülése. A pénz keringésének felgyorsításával persze ugyanazt az eredményt lehet elérni, mint a pénzmennyiség-növeléssel, hiszen a pénznek a gazdaságra gyakorolt hatása egyenlő a pénz mennyiségének és keringési sebességének a szorzatával; a pénzkeringés sebességét azonban nehezen lehet közvetlenül befolyásolni, ezért a monetarista elméletek a pénzkeringés sebességét adottnak, vagyis alapvetően stabilnak tekintik (Sperber 2009). Binswanger hangsúlyozza, hogy a gazdasági rendszerben rejlő növekedéskényszer mechanizmusa nem érthető meg a gazdaságot egy adott pillanatban leíró, statikus szemszögből, hanem csak egy, az időt, mint tényezőt figyelembe vevő dinamikus szemszögből. A növekedéskényszer ugyanis azáltal jön létre, hogy a befektetőknek és hitelezőknek a vállalatok számára előlegezniük kell a termeléshez szükséges tőkét, mert a termékek előállítására és eladására időt vesz

igénybe. A lekötött és kockázatnak kitett tőke után ezért időarányosan nyereséget és kamatot kell fizetniük a vállalatoknak, amire viszont csak akkor lesznek képesek, ha az eladás időpontjában a termékeket korábbi előállításuk költségeit meghaladó áron tudják értékesíteni. A fenti érvelés alapján pedig az üzleti szféra csak úgy érhet el tartósan a termelési költségeknél magasabb bevételeket, ha a gazdasági növekedéssel párhuzamosan növekszik a forgalomban lévő pénz mennyisége is. Sőt ösztönző hatást gyakorol hosszú távon is a gazdaságra, ha a pénzmennyiség növekedésének üteme egy kicsit meghaladja a gazdasági növekedését, ezért a jegybankok nem 0 %-os, hanem általában 2 % körüli inflációs célt követnek (Binswanger 2009).

Binswanger a következőképpen vonja le érveléséből a konklúziót: „Ezekből a megállapításokból következik a pozitív növekedési ráta szükségessége, amelynek elég magasnak kell lennie ahhoz, hogy olyan tiszta nyereség keletkezzen, amelyet a saját tőke tulajdonosai kockázatvállalásuk fejében minimumként megkövetelnek, és ezen kívül a kamattartozásokat is ki lehessen fizetni. Ez azt jelenti, hogy a tiszta nyereség és a kamatteher növekedésének minimum el kell érnie a tőke növekedését és fordítva a pénzmennyiség növekedésének, amelyet a tőke növekedése idéz elő, elég magasnak kell lennie ahhoz, hogy lehetővé tegye a tiszta nyereség és a kamatteher – együtt a vállalati nyereség – megfelelő növekedését.”¹⁴³

Hitelpénz és kamat

A kétszintű bankrendszerben a kereskedelmi bankok töltik be a pénzközvetítés szerepét a megtakarító és a hitelt igénylő gazdasági szereplők között. Ahogy pénzrendszerünk ismertetésénél már világossá vált, a kereskedelmi bankok nem csupán a náluk elhelyezett megtakarítások összegét adják tovább hitelként, hanem igény esetén ennek az összegnek a sokszorosát teremthetik elő hitelezés céljából számlapénz formájában. Ezáltal adottak a feltételek ahhoz, hogy a pénzüintézetek hitelkínálatukkal rugalmasan kielégíthessék a gazdasági tevékenységek folyamán jelentkező pénzkeresletet, a gazdasági növekedés fenntartásához szükséges ütemben növeljék a forgalomban lévő pénz mennyiségét és pénzforgalmi szolgáltatásaikkal biztosítsák a pénzkeringést.

Hitelezésük fedezeteként a kereskedelmi bankoknak kis mértékben ugyan, de szükségük van megtakarításokra. Ezért kamatot fizetnek a náluk elhelyezett

---

143 Binswanger 2009, 314-315, saját fordítás, az eredeti szöveg: „Aus diesen Feststellungen ergibt sich die Notwendigkeit einer positiven Wachstumsrate, die genügend hoch sein muss, dass ein Reingewinn erzielt wird, den die Eigenkapitalbesitzer im Minimum als Risikoausgleich verlangen, und ausserdem die geschuldeten Zinsen bezahlt werden können. Dies bedeutet, dass der Zuwachs der Reingewinne und Zinsen im Minimum dem Zuwachs des Kapitals entsprechen muss und umgekehrt der Zuwachs der Geldmenge, der durch den Zuwachs des Kapitals ausgelöst wird, hoch genug sein muss, um den entsprechenden Zuwachs der Reingewinne und der Zinsen, die zusammen den Unternehmensgewinn ausmachen, zu ermöglichen.”

pénzbetétekre, hogy a gazdasági szereplőket arra motiválják, hogy megtakarításaikat bankban tartsák. Az adósok által a felvett hitelek után fizetendő kamat pedig a pénzintézeteket teszi érdekeltté abban, hogy – megfelelő biztosítékok fejében – pénzzel ellássák a gazdaságot. A kamat így kulcsfontosságú szerepet játszik abban, hogy a pénzkínálat fennmaradjon, és ne álljon le a gazdaság dinamikus fejlődését serkentő pénzkeringés.

A kamat rendszerének ezen a pozitív funkcióján túl azonban nagyon problematikus oldalai is vannak. A legalapvetőbb probléma abból adódik, hogy a kamatrendszer a tőke minimum lineáris, de a pénzmennyiség bővülése miatt inkább exponenciális növekedését idézi elő, ahogy Bernd Senf (2009) kifejti. Ha a tőketulajdonosok ugyanis megtakarítják kamatbevételeiket és tőkéjük gyarapítására használják, akkor beindul a kamatos kamat mechanizmusa, amely exponenciális tőkenövekedést eredményez. Ötven év alatt évi hat százalékos kamat mellett például egy adott tőke háromszorosa gyűlik össze kamatbevételeként és az alaptőke több mint tizennyolcszorosára növekszik, amennyiben az évente befolyó kamat folyamatosan tőkésítésre, tehát ugyancsak hat százalékos kamat mellett befektetésre kerül.

A kamat rendszeréből eredő lineáris illetve exponenciális növekedési folyamatra nem kellene különösebb figyelmet fordítanunk, ha csupán bizonyos befektetési formákra jellemző ritka jelenség volna. A kamatrendszer azonban az egész gazdaság működését meghatározza.

Először is azért, mert a forgalomban lévő pénz túlnyomó része hitelezés útján teremtett számlapénz, azaz hitelpénz, és a gazdasági szereplőknek ezután a pénz után kamatot kell fizetniük. Ráadásul egyre több kamatot – úgymond kamatos kamatot – kell fizetniük, mivel a banki kamatbevételeket közgazdasági szinten ismét hitelezésre használják fel, hiszen különböző szereplők számláin ugyan, de a bankrendszeren belül marad a kamatbevétel, és így folyamatosan bővül a hitelpénz mennyisége. A kamatrendszer által indukált növekedést az a körülmény sem igen mérsékeli, hogy a kereskedelmi bankok által teremtett számla- illetve hitelpénz a hitel törlesztésekor megszűnik, mert a kamatként kifizetett pénz összege az évek során az eredeti hitelek többszörösére emelkedik. Így a forgalomban lévő pénz egyre nagyobb hányada származik eredetileg kamatbevételből. És mivel a kamatokat is javarészt hitelpénzzel egyenlítik ki, a régi hiteleket egyre több új hitel váltja fel, folyamatosan növelve a hitelállományt, hiszen az adósoknak annyi pénzhez kell jutniuk, hogy a hitelek törlesztésén túl a kamatokat is fedezni tudják.

A kamatrendszer nemcsak a pénzmennyiség lineáris vagy akár exponenciális növelését eredményezi, hanem ezen túl növekedéskényszer alá helyezi a reálgazdaságot, még hozzá olyan mértékben, amilyen mértékben a hitelek után fizetendő kamat meghaladja az inflációt. Az infláció tudniillik csökkenti a kamat reálértékben megmutatkozó hatását.

A reálgazdaság növekedése a kamatrendszer miatt azért szükséges, mert egyrészt a kamatokat közgazdasági szinten csak a termelés illetve értékteremtés bővítésével elérhető többletbevételből lehet fedezni, másrészt a növekvő hitelállomány egyre több valós értéket, reáltőkét követel meg biztosítékként. A felhalmozódó pénznek csak kisebb része marad meg készpénz és számlapénz formájában, nagyobb része lekötésre vagy befektetésre kerül, mert így általában magasabb hasznot termel a tőke. Vagyis éppen az a bökkenő, hogy a pénztőke önmagában nem tud termelni semmit, hanem csak a reálgazdaság tud előállítani árut, szolgáltatást és nyereséget, amihez a legtöbb esetben persze eredetileg rendelkeznie kell megfelelő pénztőkével a szükséges termelési eszközök és erőforrások megvásárlásához. A pénztőke tehát a reálgazdaságra szorul ahhoz, hogy a kamatrendszer logikájának megfelelően hasznot termeljen, például vállalatok kötvényei után kamatot vagy részvényei után jutalékot. (Mind a kötvények, mind a részvények lényegében gazdasági szereplőknek nyújtott hiteleknek tekinthetők, azzal a különbséggel, hogy kereskedhetők és a részvények határozatlan időre szólhatnak.)

A hosszabb távon jelentkező, de már számos válságot kiváltó és egyre akutabb probléma (Altwater 2010) abban rejlik, hogy a kamatrendszerből eredő lineáris illetve exponenciális növekedés parancsát a reálgazdaság nem tudja teljesíteni: egyrészt az ökoszisztéma végeessége és a rendelkezésre álló erőforrások szűkössége miatt (WWF 2010), másrészt a reálgazdasági folyamatoknak a természet által meghatározott lassúsága miatt. Nemcsak a bioszféra felélése okoz tudniillik egyre súlyosabb problémát az emberiség számára, hanem az is, hogy a valós folyamatokra épülő reálgazdaság nem tud lépést tartani a virtuális pénzvilág felgyorsult tempójával.

A reálgazdaságtól elrugaszkodott, túlzott tőkefelhalmozódás illetve pénzszaporítás miatt a történelem folyamán már többször válságba került a pénzrendszer, ami a rendszer – a piramisjáték – újraindítását tette szükségessé, mint például a magyar hiperinflációt követően 1946-ban, amikor 400 kvadrilliárd pengőért egy forintot adtak. Jelenleg a fejlett országok részben állami, részben privát túlköltekezése és ezzel járó eladósodása¹⁴⁴ helyezi világszerte olyan mértékű növekedéskényszer alá a reálgazdaságot, amit az biztosan nem tud teljesíteni, ezért az Amerikai Egyesült Államok által már alkalmazott gyakorlatot követve minden bizonnyal más államok is infláció útján igyekeznek majd csökkenteni adósságuk reális (nem nominális) értékben mért összegét. Így például az Európai Unió vezető politikusai egyes tagállamok adósságválságát – a piramisjátékok logikájának megfelelően – elsősorban azzal próbálják megoldani, hogy az Unió

---

144 Lásd: Roche és McKee 2010, i-v. Itt kimutatják, hogy az állami és a magánszektor együttes eladósodottsága globálisan 1997-ben még a világ GDP-jének 160 %-át tette ki, míg 2010-ben – elsősorban a pénzügyi válság enyhítését szolgáló állami szerepvállalásnak eredményeként – eléri a világ-GDP 220 %-át.

más tagállamai óriási adósságot felhalmozva pótolják a hiányzó pénzeket, ezáltal tovább növelve a közösség eladósodottságát és tovább rontva az egész gazdaság helyzetét, hiszen a magasba szökő kamatkiadásokat a reálgazdaságnak kell előteremtenie és végsősoron a fogyasztóknak megfizetniük. Mivel azonban az ugrásszerűen megnövekedett adósságot, amit a pénzmennyiség hasonló mértékű növekedése kíséri, a reálgazdaság biztosan nem tudja az értékteremtés ugrásszerű növelésével követni, egyértelműen túlzott eladósodásról illetve pénzsziporításról van szó, ami már középtávon a pénzrendszer súlyos (inflációs) válságát vetíti előre.

Megállapíthatjuk tehát, hogy jelenlegi pénzrendszerünknek piramisjátékként való összeomlása az ökoszisztéma végessége és a rendelkezésre álló erőforrások szűkössége miatt hosszú távon elkerülhetetlen, középtávon pedig a túlzott eladósodás miatt valószínű. A lényegyet tekintve viszont mind hosszú, mind középtávon ugyanaz a probléma: hogy a pénzügyi növekedést nem tudja követni a reálgazdaság növekedése.

Egy fenntartható pénzrendszer körvonalai

Már az ipari forradalom fénykorában, amikor a nyugati világban ugrásszerű növekedésnek indult a GDP, egyre nagyobb jólétet biztosítva sokak számára, John Stuart Mill, a nagy angol filozófus és közgazdász úgy vélte, hogy a tőke és a jólét növelése helyett jobb volna ezek szintentartása. 1848-ban megjelent *Principles of Political Economy* című művében kifejti: „Közgazdászoknak, többé - kevésbé tisztán, mindig látniuk kellett, hogy a jólét növekedése nem határtalan: hogy annak végén, amit progresszív állapotnak neveznek, a nyugalmi állapot van, hogy a jólét minden növekedése csupán ennek az állapotnak a későbbre tolása és hogy minden előrelépés ehhez visz közelebb. (...) Ezért nem tekintek a tőke és a jólét nyugalmi állapotára azzal az érzéketlen ellenszennel, amelyet a közgazdászok régi iskolája vele szemben általában kimutatott. Hajlamos vagyok azt hinni, hogy ez az állapot egészében nagyon jelentős javulást hozna jelenlegi helyzetünkhöz képest.”¹⁴⁵ Mill idézett mondatai megdöbbenően aktuálisak. Meglepő, hogy már 1848-ban régi iskolaként emlegeti Mill azokat a közgazdászokat, akik nem tartják kívánatosnak a gazdasági egyensúly nyugalmi állapotát, hanem a növekedés fenntartását

---

145 Mill 1909, IV.6.2-5, saját fordítás, az eredeti szöveg: „It must always have been seen, more or less distinctly, by political economists, that the increase of wealth is not boundless: that at the end of what they term the progressive state lies the stationary state, that all progress in wealth is but a postponement of this, and that each step in advance is an approach to it. (...) I cannot, therefore, regard the stationary state of capital and wealth with the unaffected aversion so generally manifested towards it by political economists of the old school. I am inclined to believe that it would be, on the whole, a very considerable improvement on our present condition.”

tekintik társadalmi célnak. Annak ellenére, hogy a vég nélküli növekedés illúzió, ez a régi iskola makacsul tartotta magát az azóta eltelt százhatvan évben, sőt még napjainkban is a közgazdaságtan főáramlatát testesíti meg, és a legutóbbi pénzügyi és gazdasági válságból való kiutat is az erőteljes növekedésben látják a meghatározó politikai-gazdasági vezetők.

Igaz, hogy a gazdasági növekedés sokkal tartósabbnak bizonyult annál, mint amit Mill gondolt, és az is igaz, hogy a vég nélküli mennyiségi növekedés lehetetlen volta nem jelenti azt, hogy ne lehetne elméletileg még akár évszázadokig fenntartani a növekedést. Napjainkban viszont már nagyon élesen kirajzolódnak a növekedés határai, hiszen az emberiség gazdálkodása az 1970-es évek óta túllépi a bioszféra kapacitását, ráadásul egyre nagyobb mértékben, aminek következtében nem tud regenerálódni a természet, hanem gyorsuló ütemben pusztul (WWF 2010). Ezért manapság a globális gazdasági növekedés összességében nem gazdagabbá, hanem szegényebbé teszi az emberiséget (Daly 2009). És ebben a folyamatban kulcsszerepet játszik jelenlegi pénzrendszerünk, amely – ahogy fent bemutatni igyekeztem – növekedékényszer alá helyezi a reálgazdaságot.

Legfőbb ideje tehát, hogy a közgazdaságtudomány egyik központi témájává váljon az a kérdés, hogy hogyan alakíthatnánk át növekedési gazdaságunkat fenntartható, azaz egyensúlyi gazdasággá. A közgazdaságtan azonban csak akkor képes ezt a kérdést értelmesen megtárgyalni, ha feladja egyoldalú, nem reflektált racionalitás-felfogását és elfogadja az etikának mint az értelmes cselekvést meghatározó tudománynak az elsőbbségét (Joób 2010a). A közgazdaságtudomány ilyen jellegű megújulását mutatja, hogy először *steady-state economics*¹⁴⁶, majd *ecological economics* néven egyre nagyobb teret nyert az utóbbi években az a irányzat, amely a növekedésen túl lévő, kiegyensúlyozott gazdaság modelljét többé-kevésbé konkrét reformjavaslatokra bontva kidolgozta.

Az egyensúlyi gazdaság modelljének egyik fontos eleme egy olyan pénzrendszer, amely megvonja a kereskedelmi bankoktól a számla- illetve hitelpénz teremtésének jogát és kizárólagos állami monopóliummá teszi a pénzteremtést. Egy ilyen pénzrendszert köz-pénzrendszernek nevezhetünk, mert a pénzteremtést, amit eddig javarészt a magángazdaság végez, az állam vagyis a közösség kezébe adná. A köz-pénzrendszer megvalósítása egyébként az egyensúlyi gazdaságra való átállástól függetlenül, tehát növekedésre beállított gazdasági rendszerünk megtartása esetében is nagy előnyökkel járna, ahogy a híres amerikai közgazdász, Irving Fisher már 1935-ben kifejtette 100%-Money című könyvében. A köz-pénzrendszer tudniillik azt jelentené, hogy a kötelezőtartalék ráta száz százalékra emelkedne vagyis a kereskedelmi bankoknak, mivel már nem szaporíthatják a pénzt, a számláikon nyilvántartott pénz teljes fedezetét biztosítaniuk kellene az

---

146 Ez Herman Daly 1977-ben megjelent könyvének a címe. Daly az egyensúlyi gazdaság úttörőjének tekinthető.

állam által kibocsátott törvényes fizetőeszközben. A bankok virtuális számlapénze, amely csak ígéret a törvényes fizetőeszközben történő kifizetésre, így valódi pénzzé válna.

Fisher a köz-pénzrendszer következő társadalmi előnyeit sorolja fel:¹⁴⁷ Először is nem kerülne sor a bankok megrohamozására, mert a számlatulajdonosok pénzét egyszerre is bármikor ki tudnák fizetni a bankok. Ezért az emberek nem félnének attól, hogy pénzüket bankban tartásuk, és emiatt a megnövekedett biztonság miatt kevesebb bank menne csődbe. Másodszor lényegesen csökkenne az államadósság kamatterhe, mert a kereskedelmi bankok a százszázalékos kötelezőtartalék ráta elérése céljából pénzre váltanának korábban vásárolt államkötvényeik nagy részét. Így az állam kötvények helyett pénz kibocsátásával venne fel hitelt a magángazdaság szereplőitől, a kibocsátott pénz után pedig nem kell kamatot fizetnie. Harmadszor egyszerűbbé válna a pénzrendszer, mert megszűnne az alapvető különbség készpénz és számlapénz között: az összes forgalomban lévő pénz valódi törvényes fizetőeszköz volna. Negyedszer tisztulnának a tulajdonviszonyok. Jelenleg ugyanis a betétesek jogilag nem közvetlen tulajdonosai a számlájukon feltüntetett pénzüsszegnek, hanem ennek az összegnek a hitelezői a bank számára. A köz-pénzrendszerben tisztán elkülönülnének a látraszóló betétek a takarékbetétektől: a látraszóló betétek a bank ügyfeleinek közvetlen tulajdonában maradnának és nem járna utánuk kamat, míg a takarékbetétek egyéb befektetésekhez hasonlóan továbbra is kamatoznának, mivel az ügyfelek nem rendelkezhetnek azonnal felettük. Ötödször el lehetne kerülni a jelentős inflációt és deflációt, mert az állami pénzkibocsátó szerv teljes mértékben irányítani tudná a pénzmennyiség alakulását. És a pénzmennyiség pontos irányítása hatodszor végül azt eredményezné, hogy messzemenően el lehetne simítani a konjunkturális kilengéseket, megfékezve mind a növekedési boom-okat és spekulációs buborékokat, mind a recessziós válságokat.

Joseph Huber és James Robertson (2008) a köz-pénzrendszer modelljét továbbfejlesztették és a 100%-Money megjelenése óta megváltozott körülményekhez igazították. Ők a köz-pénzrendszer Fisher által felsorolt előnyeit kiegészítik további két pozitívummal: a köz-pénzrendszer egyrészt megszüntetné azokat a közösség számára káros folyamatokat, amelyek abból adódnak, hogy a pénz kb. 90 százalékát a kereskedelmi bankok saját partikuláris érdekeik mentén bocsátják hitelként a gazdasági szereplők rendelkezésére, másrészt feloldaná a pénzügyi kényszereket, amiket a hitelezés útján történő pénzteremtés idéz elő azáltal, hogy forgalomban lévő pénz nagy része után kamatot kell fizetni.

A köz-pénzrendszerben a kereskedelmi bankok megfelelő díjért továbbra is kínálhatnának pénzügyi szolgáltatásokat, például a látraszóló betétek kezelését,

---

147 Lásd: Fisher 2007, 16-17; Fisher ezeken az oldalakon található felsorolását tőle kissé eltérően, érveit részben összefoglalva, részben kiegészítve írom le.

fizetések lebonyolítását, takarékbetétek fogadását és az ebből befolyó pénz hitelként történő kihelyezését. A kereskedelmi bankok hitelezése tehát nem szűnne meg, de a bankok csupán a befektetésként rájuk bízott pénzből nyújthatnának hiteleket.

Pénzt ugyanis csak az állami ellenőrzés alatt álló központi bank teremthetne, méghozzá úgy, hogy a központi bank, amikor növelni kívánja a pénzmennyiséget, az újonnan teremtett pénzösszeget az államkincstár folyószámlájára jóváírja (Huber és Robertson 2008). Az új pénz így automatikusan közpénzzé válik és az állami feladatok ellátására vagy az államadósság csökkentésére fordítható. Ezáltal a pénzteremtésből eredő nyereség (az ún. seigniorage) nem a kereskedelmi bankok tulajdonosainak a bevételeit növelné és nem csak viszonylag kis mértékben, az állami adóbevételek növelésével, hanem teljes mértékben az egész közösség javát, a közjót szolgálhatná. Ehhez természetesen további feltételeknek is teljesülniük kell, például annak, hogy a központi bank olyan, a pártpolitikától független intézmény legyen, amely a közösség hosszú távú érdekeit vagyis a fenntartható pénzügyi és reális gazdálkodás célját tartja szem előtt és ezért a pénzmennyiség növelését csakis a reálgazdasági növekedéssel arányosan végzi, de az is előfordulhat, hogy a pénzmennyiség csökkentésére kényszerül azért, hogy a reálgazdaság visszafogásával ellenőrzött módon igazítsa a gazdasági folyamatokat a bioszféra kapacitásához.

A német nyelvterületen „Monetative” címszó alatt fut a köz-pénzrendszer megvalósítását célzó kezdeményezés, amely a jogállamokra jellemző legislatív, exekutív és judikatív hatalmi ágak mellett a központi bankot kívánja a pénzteremtés monopóliumát gyakorló, független monetatív hatalmi ágként megszervezni.¹⁴⁸ Svájcban neves közgazdászok támogatásával még ügydöntő népszavazást is szeretnének kezdeményezni a köz-pénzrendszerre való átállásról.¹⁴⁹ Egyébként az Egyesült Amerikai Államok központi bankja, a Federal Reserve által már hosszabb ideje, az Európai Központi Bank által pedig 2010 tavasza óta a pénzrendszer stabilitása érdekében folytatott államkötvény vásárlás akár egy lépésnek is tekinthető a köz-pénzrendszer irányába.¹⁵⁰

A köz-pénzrendszer kialakítását az egyes nemzetgazdaságok szintjén túl globális szinten is érdemes volna megfontolni annak érdekében, hogy egy szupranacionális szerv olyan vezető nemzetközi valutát forgalmazzon, amely kamatmentes és korlátlan időre szóló hitelként nem csupán egy adott állam vagy államközösség, hanem az egész emberiség érdekeit szolgálná a seigniorage igazságos elosztásával. Valószínű, hogy a szükséges politikai akarat hiánya miatt utópia marad a globális köz-pénzrendszer, de a Nemzetközi Valutaalap hosszú

---

148 Lásd: www.monetative.org

149 Lásd: www.monetative.ch

150 Lásd ezzel kapcsolatos kommentáromat a Financial Times Deutschland-ban: Joób 2010b, 26.

távú tervei között mindenesetre szerepel egy, a nemzeti valutáktól független, globális vezető valuta létrehozása a jelenleg használt, gyakorlati jelentőséggel nem bíró, „különleges lehívási jogok” (Special Drawing Rights, SDR) nevet viselő valuta helyett.¹⁵¹

Összefoglalás

Összefoglalva megállapítható, hogy a köz-pénzrendszer megfelelő körültekintéssel történő megvalósításával orvosolni vagy legalábbis jelentősen enyhíteni lehetne jelenlegi pénzrendszerünk súlyos diszfunkcióit: a hitelpénz kamatterheiből fakadó növekedéskényszert, a hitelpénzrendszer által generált, túlzott állami és privát eladósodás piramisjátékát, a kereskedelmi bankok érdekei mentén történő pénzszaporításból eredő spekulációs buborékok kialakulását és hosszabb távon a pénz nagymértékű értékvesztését. A köz-pénzrendszer megvalósítása forradalmi újítást jelentene pénzügyi struktúránk terén, de a kötelezőtartalék ráta fokozatos emelésével sok kisebb reformlépés útján elérhető volna és alkalmas eszköz lehetne a jelenlegi globális pénzrendszer időzített bombájának óvatos hatástalanítására. A Bázeli III egyezmény célja, vagyis a kereskedelmi bankok tőketartalékainak az emelése is a köz-pénzrendszer irányába mutat.

Irodalom

- Altwater, Elmar (2010): „Die Finanzkrise ist eine Systemkrise des Kapitalismus”. Zeitschrift für Sozialökonomie, 47. évfolyam 164/165. szám/április. 3-12.o.
- Binswanger, Hans Christoph (2009): Die Wachstumsspirale. Geld, Energie und Imagination in der Dynamik des Marktprozesses. Metropolis-Verlag, Marburg
- Daly, Herman (2009): „Steady-State-Ökonomie – Ein Wirtschaftssystem des langfristigen Gleichgewichts”. Zeitschrift für Sozialökonomie, 46. évfolyam 162/163. szám/november. 39-42.o.
- Fisher, Irving (2007): 100%-Money. 100%-Geld. Verlag für Sozialökonomie, Kiel
- Huber, Joseph – Robertson, James (2008): Geldschöpfung in öffentlicher Hand. Weg zu einer gerechten Geldordnung im Informationszeitalter. Verlag für Sozialökonomie, Kiel

---

151 Lásd: IMF 2010, 20-28.

- International Monetary Fund - IMF (2010): Reserve Accumulation and International Monetary Stability, április 13, jóváhagyta: Moghadam Reza, Strategy, Policy and Review Department
- Joób Márk (2010a): „A gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségessége”. *Gazdaság & Társadalom*, 2. évfolyam 1. szám/ május. 64-81.o.
- Joób Márk (2010b): „Chance für eine neue Geldordnung”. *Financial Times Deutschland*, június 4. 26.o.
- Mill, John Stuart (1909): *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. Longmans, Green & Co., London
- Roche, David – Bob, McKee (2010): *Sovereign DisCredit! Why sovereign debt risk is the next stage of New Monetarism*. Independent Strategy
- Senf, Bernd (2009): *Der Nebel um das Geld. Zinsproblematik, Währungssysteme, Wirtschaftskrisen*. Verlag für Sozialökonomie, Kiel
- Sperber, Herbert (2009): *Wirtschaft verstehen*. Schäffer-Poeschel Verlag, Stuttgart
- Walker, Karl (2009): *Geld in der Geschichte*. Nikol Verlag, Hamburg
- WWF - World Wide Fund for Nature (2010): *Living Planet Report*. Switzerland

Civil és vallási identitás kapcsolata

Varga Norbert

Nyugat - magyarországi Egyetem Sopron

Benedek Elek Pedagógiai Kar

ABSZTRAKT A volt kelet-európai szocialista blokk államaiban az egyházak társadalmi szerepvállalása, a vallásos emberek közösségi cselekvési mintái még a 21. század elején sem örvidenek közmegegyezésnek. Vannak, akik félelmetes képet vizionálnak és a középkor világát látják inkarnálódni az egyházak civil cselekedeteiben. Mások a vallásos emberek túlzott társadalmi passzivitásába és az egyházak kontrakciójába feledkeznek bele. Tanulmányomban a Biblia és a katolikus társadalmi tanítás kontextuális elemzésével próbálok az előbb említett diskurzushoz hozzájárulni. A téma felvetése és megközelítése nem teológiai aspektusból történik részemről, hanem társadalomtudományi érdeklődésből.

KULCSSZAVAK: nonprofit, civil, állam, egyház, vallás

Bevezetés

A nonprofit szervezeteknek három kritériumát szokták megnevezni, amelyek alapján elkülöníthetjük őket más szférák intézményeitől: a profit szétosztásának tilalma, szervezeti elkülönülés a kormányzati szektortól, önálló jogi személyiség megléte (Kuti 1998 13.o.). Vannak a nonprofit szektornak vitatottabb elemei is, amelyeket sokan kizáró okként jelenítenek meg, ilyen például többek között az egyházi szervezetekben zajló hitéleti tevékenység, ezért csak azokat sorolják a nonprofit szektorhoz, amelyek nem tartoznak az egyházi hierarchiába, és tevékenységük nem korlátozódik a hitélet szervezésére. Mások mellett érvelnek, hogy az informális civil szerveződések is a szektor részének kellene tekinteni.

Tanulmányom folyamán Schanda Balázs gondolatát fogom követni, mely szerint az egyházak a civil szféra részének tekinthetők, sőt a Római Katolikus Egyház (továbbiakban: Egyház) Magyarország legnagyobb szervezetének minősíthető (Lukács 1997 168.o.). Egyesületi formában számos hitéleti tevékenységre szerveződött közösség van a világon,¹⁵² az egyesületi jog pedig a hívők valódi és saját joga, amely a keresztségéből fakad.

J. Ratzinger azt ajánlja, hogy véglegesen el kell búcsúzni a „népegyház” eszméjétől (Tomka 1999), mert a „népegyház” (Volkskirche) azt a történelmi korszakot jelöli, amikor a társadalom, a nép élete egybe esett a vallás, az Egyház életével. Az Egyház irányítása érvényesült az élet legtöbb területén: a tudomány,

152 Magyarországon többek között: KÉSZ, Magzatvédő Társaság, Hit és Fény.

kultúra, művészet, politika terén. A szekularizáció következtében a 19. század során azonban megtörtént az állam és az Egyház szétválásztása.

Jeleznem kell, hogy dolgozatomban több szempontból is egy dimenziósnak tekinthető. Kiinduló pontom a vallási identitás mibenléte, amelynél azt feltételezem, hogy a hívő ember civil identitása is megjelenik. Ezt a komplementer jelleget az írott forrásokra támaszkodva kívánom igazolni, ennek köszönhetően megközelítem kontextuális jellegű lesz. Az írott források orientálják és motiválják a hívő embert a társadalmi cselekvésre. A vallási identitás nemcsak intézményhez kötöttséget jelent, hanem az élő hit meglétét feltételezi. A civil identitás meglétén pedig a nonprofit szektor, vagy más néven a civil szféra felé való elkötelezettséget értem. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kettő komplementer jellege nem feltételezi azt, hogy a civil identitás nem létezhetne önmagában, vallási elkötelezettség nélkül.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a kiinduló pontokat keresztény-zsidó gyökerű kultúránkból kifolyólag a Bibliában találjuk meg. Az első két fejezetben azért foglalkozom a Biblia társadalomképének leírásával, mert maguknál a bibliai szerzőknél vetődik fel a kérdés, mely az ember lényével, életútjával, társadalmi együttélési formáival, politikai struktúráival, és általánosan véve környezetével való kapcsolatára vonatkozik.

Tanulmányom elkészítéséhez alapelvnek tekintem, amit már Wolfgang Ockerfels is megfogalmazott, vagyis azt, hogy az ember értékei, célkitűzései, erkölce, vallása befolyásolja cselekvését és magánéletét éppúgy, mint társadalmi magatartását (Ockerfels 1992).

Az Ószövetség vallási identitása a keleti kultúrkörben

A Biblia emberképének ismerete nélkül nem adhatunk választ arra a kérdésre, hogy milyen a helyes közösségi magatartás. Ebben a témában fundamentumnak számít, hogy az ember Isten képmása, és egyben a világ kormányzója (Gen 1, 26; Zsolt 8, 6). A teremtmény, mint uralkodó felel meg Isten képének, de felelősségtudó ügyvivőként kell ezt a szerepkörét betöltenie (Wolff 2001). Uralkodói joga és kötelessége nem autonóm, hanem illusztráló jellegű. Ezen kitételek nem egy személyre érvényesek, hanem kollektíven értendőek (Gen 1), amely magába foglalja mindkét nem tagjait. Ennek az uralomnak az előfeltétele a demitizált világ, amelyben minden Isten teremtménye, ezért nem létezik az ember számára alapvetően hozzáférhetetlen terület.

Az igazság/osság elsősorban az ember Istenhez fűződő viszonyának, másodsorban az emberek egymás közötti és a természeti környezettel fennálló kapcsolatának mércéje. A legfőbb életérték az ember helyes magatartása egy abszolút erkölcsi normával szemben, egy olyan törvénynek megfelelő állapot, amelyet az igazságosság abszolút eszméje szabályoz (Rad 2000). Az igazságosság

szociális szerepe az, hogy minden részrehajlástól mentesen őrkdjék ezen igények felett, és gondoskodják, hogy mindenki azt kapja, ami megilleti őt (iustitia distributiva). Az ősi Izrael azonban egy magatartásformát nem egy eszmei norma alapján ítelt meg, hanem a személy ama közösséghez fűződő viszonya alapján, amely közösség elvárásainak éppen meg kellett felelnie. Az Ószövetség igazság fogalma mégsem tekinthető bírósági vonatkozásúnak, mivel átfogja az izraeliták egészének életét, a közösséghez hű magatartás pedig több a pusztá korrektségnél és a törvénynek való megfelelésnél.

JHWH parancsolatai nem jelentettek abszolút törvényt, hanem üdvösségre vezető rendet adományoztak. Izrael JHWH-nak a Sínai hegyen tett kijelentését üdvösséggként értelmezte és a parancsolatokat a szövetséggel szoros értelemben szemlélte, de a dekalógust nem tekintették abszolút morális, erkölcsi törvénynek, mert nélkülözi a pozitív töltést. A dekalógus (Dt 5. f.) lemond arról, hogy bensőleg rendezze az életet, és megelégszik azzal, hogy egy tág életkör hatáira olyan jelzéseket állítson fel, amelyeket figyelembe kell vennie annak, aki JHWH-hoz akar tartozni.¹⁵³ A titokban elkövetett bűnök ellen fordul az úgynevezett „sikemi dódekalógus” (Dt 27, 15-26), amely átokgyűjtemény, és azokra sújt le, akik kivonják magukat a közösség ellenőrzése alól. Izrael tudta, hogy társadalmi életét egy folytonosan megnyilvánuló igazságosság élteti. Az Ószövetségben minden igazságosság foglalatja a törvény megtartása. Ezek a „törvények” azért fontosak, mert az ember embersége felett őrkdnek. Isten törvényéhez - amely minden ember szabadságát védi, és minden szolgaságból ki akar vezetni - mindig lojálisnak kell lenni, mert aki megfosztja a szabadságtól embertársát, saját magát taszítja el a jövőtől és a tisztességtől (Wolff 2001). Isten törvényét nem csak megtartani kell, hanem foganatosítani is szükséges (Zsolt 122, 5).

Magas elvárásként jelenik meg az igazságosság követelménye (Zsolt 72), amely az alapján ítéli meg a társadalmat, hogy azoknak nyújt-e segítséget, akik a leginkább rászorulnak. A Biblia a pozitív diszkrimináció kívánalmát hirdeti meg. Erre emlékeztet Ámosz, akinek kulcsszava az igazságosság, és aki felszólt korának igazságtalan társadalmi felépítése ellen (Jagersma 1991). Jeremiás ezért engedi át a pusztulásnak az igazságtalan és ezzel jogosulatlaná vált királyi házat (22, 6).

A jog és az igazságosság képzi a társadalom alapját (Iz 9, 6; Péld 20, 6). Az egész nép jogrendjéből kell minden egyes jogát levezetni, és ezzel elhárul a veszély, hogy a hatalom gyakorlója egy szegmentum szempontjából ítélje meg az egész társadalmat. A jogegyenlőség elvárását tovább affirmálta, hogy az Ószövetség szerint a politikai vezető uralmát nem a hatalmasok és a gazdagok biztosítják, hanem a segítségére szoruló szegények, mégpedig akkor, ha a király az ő érdekükben lép fel (Péld 29, 14).

---

153 Két kivételt leszámítva: a szülőkre és a szombatra vonatkozó parancsolatot.

A politikai vezető nem élhet vissza hatalmával, mert ez elnyomáshoz vezet. Az Izajás prófétánál megjelenő „sanyargató botja” (9, 3) kifejezés a kegyetlen uralmat és kormányzást szimbolizálja. Ez a politika, a szabadság, a függetlenség hiányát és a gazdasági kizsákmányolást jelenti (Rózsa 2001). Az ember, mint Isten képmása kizárja azt a lehetőséget, hogy az egyik ember a másik felett zsarnoki uralmat gyakoroljon. A fennálló uralkodói viszonyok keltette nyugtalanságról tanúskodnak a Deutero-Izajásnál található Ebed-JHWH (az Úr szolgája) énekek (Wolff 2001 242.o.), amelyek radikálisan újszerűen rajzolják meg az igazi uralkodó jellemvonásait, aki a hátát az őt bántalmazók felé fordítja, arcát pedig odanyújtja a verekedőknek (Iz 50, 6; 53, 3). Magával hordozza a többiek fájalmát (Iz 53, 4), szerepet cserél az elnyomottakkal, és a büntetéseiket magán viselve szabadokká teszi őket. Az emberi együttélést az Ószövetség a közösséghez való hűség szempontjából ítéli meg, amikor Saul azt mondja, hogy Dávid igazabb nála. Ekkor a király arra utal, hogy Dávid nagyobb figyelmet szentelt kettőjük közösségi kapcsolatának és komolyabban vette azt, mint amit Saul elmondhatott magáról (1 Sám 24, 18). A kíméletlen gazdasági rendszer ellen, amely a társadalmi egyenlőséget megingatja, a szegényt kiszolgáltatja és rabszolgasorsra juttatja (2 Kir 4, 1), harcolni kell. Az embernek nem szabad oly módon gyarapítania vagyonát, amely a szociális terhek emelkedéséhez vezetne, és egyetlen célja saját egzisztenciájának növelése lenne. Helyette a gazdaságnak segítenie kell az elnyomottakat és a nincsteleneket szabadságuk elnyerésében, ezen a területen is pozitív diszkriminációt kell alkalmaznia. A béreket öncélú nyereségvágyból és önző élvezethajhászásból az ember sohasem tarthatja alacsony szinten. Erre hívta fel Jojakim király figyelmét Jeremiás próféta és egyben figyelmeztette, hogy aki ilyet tesz, az nem tudja, hogy milyen a JHWH színe előtti egyedül legitim királyi hivatal Izraelben (Jer 22, 13-19).

A teremtményt figyelmezteti, hogy az igazán nagy horderejű reform, amely minden kielégítetlen szükségletet, minden erőszakos megosztottságot és minden elnyomó jogtalanságot megszüntet, soha nem történhet meg JHWH tevékenysége nélkül. A Bibliából levonható az a következtetés, hogy aki a reménység Istenét (Deus spei) - mint az Izrael történetében a pátriárkák, a próféták, a nagy királyok reménységének megalapozóját - elhagyja, és a reménység bálványának (Deus spes) a humánnummal, mint önálló tartalommal hódol, az vagy embertelen módon lehetetlent követel az embertől, vagy szánalmasan viszonylagossá teszi az új világ eljövételének várását (Wolff 2001). A Biblia reménysége olyan új teremtést ígér, amely az ember lehetőségeit radikálisan meghaladja, ugyanakkor bátorítja is, hogy megtegye az e cél felé vezető azon lépéseket, amelyeket módjában áll megtenni. A reménység Istenének ígérete kettős csalódással szembeni harcerő. Vannak, akik a túlvilággal vigasztalódnak és csalódást okoznak azáltal, hogy a reményt megváltoztathatatlanak tartják, míg mások azt állítják, hogy az üdvösség egész mennyországát saját erejükből létre tudják hozni, és csalódást okoznak azáltal,

hogy a jelent reménytelenül tönkreteszik. A lényében a jövő felé orientált ember ezzel szemben az ígélet szavában bízva radikálisan reménykedő tud maradni az apró lépések viszonylagosságai között.

A bölcsesség az egész életvitelt magába foglalja és azt az értelmi képességet jelenti, amelynek segítségével az ember felismeri a világban uralkodó rendet és így a valóságos helyzetnek megfelelően tud dönteni (Rózsa 2001). A bölcsesség és az életút (derek) elválaszthatatlanul összetartoznak. A bölcsesség birtoklása azonban nem jelenti a társadalmi hierarchiában elfoglalt státusnak való automatikus megfelelést (mint Egyiptomban). A bölcsek és az ostobák a társadalom minden rétegén belül megtalálhatóak. Azt, hogy számunkra miért érdekes mégis a bölcsesség kérdése az indokolja, hogy a bölcsességnek közéleti jelentősége van. Ez a valódi tartalom egy társadalmi struktúrában, amely erősebb a politikainál és a gazdaságinál (Péld 24, 1-6). Amennyiben az ember Isten képmásaként a teremtés és a történelem megfelelő felügyelője szeretne lenni, el kell fordulnia az esztelenségből fakadó gonosz tettektől, és szüksége van a bölcsesség minden döntést átható megvilágítására. Ez érvényes a közéleti döntéshozatalra is, ugyanis a tudás minden tárgya Isten teremtése. Ebben a teremtésben azonban bizonyos törvények uralkodnak, amelyek a vizsgálódó ember előtt megnyílnak (Zsolt 104, 24). A látszólag képtelen történések vagy tények mögött megpróbálja feltárni a rejtett törvényszerűségeket, és az ember ilyenkor útját állja a káosznak (Rad 2000).

A Tóra tanulmányozása azért ajánlott, mert ez alapján méretetik meg mindenki, akik közül az lesz a tökéletes, aki teljes szívéből megtartja az összes parancsot. Vigyáznia kell, mert a teremtés lehetőségei feletti uralom helyett a lehetőségek zsarnokoskodnak az ember felett. Az ember megismerhette a szőlészet tudásának birtokában a bor megrészegítő hatalmát (Gen 9, 21). Az építész az embert az öndicsőítés kábulatába ragadta (Gen 11, 4). Ezek a példák is bizonyítják, ha az egyént uralmuk alá hajtják azok az instrumentumok, amelyek felett neki kellene uralkodni, akkor megszületik az embertelen ember. A teremtmény végső rendeltetése Isten dicsőítése, e cél nélkül a társadalmi aktor önmaga bálványaként zsarnokká válik, és az ember elveszíti szabadságát.

Az Ószövetség írói felismerték a történelem értelmének egyetemes vonatkozásait is. Izrael saját történelmét mindig más népekével összefüggésben szemlélte. Ennek oka nemcsak az volt, hogy Izrael sorsa összefonódott az ókori Kelet népeinek történetével, hanem hitéből következett egyetemes látásmódja: JHWH, Izrael Istene a népek egyetlen Ura, mellette nincs más kezdeményező a történelemben. A népek is JHWH alkotásai ezért hoznak létre egyetlen nagy közösséget, amelyről a népek táblája tanúskodik a bibliai őstörténetben (Gen 10. f.). Így jelenik meg az egyetemes történelmi látásmód, és vele az emberi nem egységének eszméje. Izrael tudatában volt annak, hogy különleges helyzetét csak Isten kiválasztásának köszönheti, és hirdette, hogy a történelem végén a népek is eljutnak JHWH elismerésére (Iz 45, 14; Ez 36, 23).

Az ország idegen törzsekből származó lakóit (gér) nem lehetett elnyomni, mert Izraelnek emlékeznie kellett, hogy idegenként élt Egyiptomban (Buber 1998). A fáraók uralkodása alatt érezhették, hogy mit jelent jogfosztottnak lenni (Ex 23, 9). Izrael nagyjai az emancipáció hívének mutatkoztak házasságpolitikájukban is. Mózes, Izrael vallásának nagy alapítója idegen nőt vett el feleségül és apósának, Jetrónak, aki pap volt, azt is megengedte, hogy részt vegyen az áldozati lakomán (Ex 18, 10-12). Az eszményi király - Dávid, aki vegyes házasságból született (Rut 4, 18-22) - feleségül vette Gesúr arám király leányát, és ezt a birodalmi logikát követte fia, Salamon is, akinek háremébe sok fejedelmi származású nő került.

A felebaráti szeretet a nem izraelita embertársakra is vonatkozott, amelynek kizárólagos oka JHWH volt (Lev 19, 34). Sőt már az Ószövetségben is megjelent az ellenség szeretetének a képe, ugyanis világosan rajzolja meg az emberek között tátongó szakadékot, és tisztán látja azt is, hogy az ember saját magát veszíti és pusztítja el, amennyiben nem lép rá a gyűlölet leküzdéséhez vezető útra. Az ősi Szövetség könyve úgy rendelkezett, hogy a bajba jutott állat megmentése fontosabb legyen minden izraelita számára, mint az állat gazdájának ellenséges viselkedése (Ex 23, 4). Az állatot fenyegető veszély elhárításának érdekében az ellenségeknek ki kellett békülniük. Még egy lépéssel továbbmegy a Példabeszédek könyve (25, 21), ahol magán az ellenségen is segíteni kell, ha az szorult helyzetbe került. A Deuteronomium tanítása hangsúlyozza, hogy egy izraelitának hogyan kell testvérként viselkednie. A „törvény” segítségével az izraelita társadalom legtávolabbi peremén élő személyeket is bevonták a testvériség kötelékébe (Wolff 2001). Ezért kell a testvér-rabszolgával jól bánni, és a testvér-király ezért nem lehet gőgös, mert mindenki testvére a másoknak.

Izrael saját történelmének kezdetét és folytatását lényegében JHWH ígéreteinek megvalósulásaként értelmezte, így összefonódtak bizonyos, a jövőre vonatkozó várakozások, amelyek közül egyesek túlléptek Izrael saját tapasztalatainak körén az egyetemes felé, és ezáltal különböző népekhez tartozó embereket foglaltak magukba (Wolff 2001). Mindenekelőtt az ígért beteljesülését jelentő új szövetség Izraellel, ami a népek közösségének bevonásával és a világ teljes megújításával együtt valósul meg. Az Ábrahám személyéhez kapcsolódó bibliai történetek ezt tükrözik: „Általad nyer áldást a föld minden nemzetsége” (Gen 12, 3). Az ilyen típusú áldás Izrael ősatyáinak idegenekhez fűződő kapcsolatát használja modellként, mint a pusztulásra megérettek érdekében való közbenjárás (Gen 18, 17), az ősi ellenséggel történő megegyezésre való készség (Gen 26, 28), vagy a gazdasági segítségnyújtás (Gen 39, 5; 41, 49, 57). Izrael elhívása a világ népeit is érintette, ugyanis JHWH más népek sorsát is kezében tartotta (Ám 9, 7), és az idegen népek megtérésének lehetőségét is kifejezte (1 Kir 8, 41-43).

Illés protest-akcióiból - az idegen királynő ellen - levonhatnánk azt a következtetést, hogy fajgyűlölő volt, azonban emberszámba vette a careptai (föníciai) özvegyasszonyt. Ezt az önellentmondásos viselkedést Jeremiás példáján

keresztül érthetjük meg. Jeremiást az Isten az emberiség fölé rendeli prófétának (Jer 1, 6), és ezért beszél az idegen nemzetek és saját népe ellen (Jer 46-51. f.), ugyanis Isten munkáját Izraelre vonatkozóan ebben az órában csak a rombolás jellemzi, ahogyan egyelőre az összes többi néppel is tesz, mert Babilon mindenkit legyőz.

Deutero-Izajás felhívta a népeket, hogy fogadják el Istent, mert közeleg a világaluralma, és a pogányoknak is van helye JHWH népei között. Az új békevilágbirodalomhoz az igazságosság és minden elnyomott megsegítése is hozzátartozik, ahogyan ezt a messiási uralkodótól várják. (Zsolt 72; Iz 11, 2) Izrael a történelemben nem tétlen szerepre, hanem roppant felelőségre van elhívva (Iz 43, 8-13), mert az isteni üdvterv választott eszköze, JHWH szolgája, aki által az Úr véghezviszi az egész világot megváltó munkáját. A Deutero-Izajás próféciája távol állt a hit szűk nacionalista értelmezésétől (Bright 1993). Természetes hajlandóság vezeti az embert az összefogásra és társulások létrehozására, mert önmaga lehetősége elégtelen és egyesülnie kell mások erejével (Préd 4, 9-10; Péld 18, 19).

Az univerzális látásmódhoz nagymértékben hozzájárult, hogy az Ószövetségen belül az egyén felszabadult a közösség, a gén befolyása alól azáltal, hogy találkozott Isten akaratával a feléje forduló isteni szeretetben. Az ember önmagát csak akkor érti meg, ha egyénné válik és a veleszületett kötelekekből kilépve egy új szövetségre lesz elhívatva (Wolff 2001). Az emberiség végső célja már az Ószövetségben magába foglalta a világ összes népének közösségét, amely nem más, mint a szeretet (Iz 9, 21).

Az Újszövetség hatása - „Tudok tetteidről, szeretetedről, hitedről, szolgálataidról és állhatatosságodról”

Az Újszövetség arról tanúskodik, hogy Krisztus az Isten megváltó hatalmának várt és döntő belépése az emberi történelemben, amely az idők teljessége. Jézus az Újszövetség tanítása szerint Istennek a végleges történelmi és eszkatológikus kinyilatkoztatása a világban. Ezért Isten országának várt eljövetele Jézus életében és munkájában valósult meg.

Isten népének kiválasztása most a keresztény gyülekezetben realizálódik, akikkel megkötötte Isten az új szövetséget. Tanúskodik róla, hogy az emberi történelem nem tiszta természet, nem profán folyamat, hanem az Istennel fennálló kapcsolatnak és az örök cél felé való menetelésnek a kifejeződése (Jn 16, 5-15). A Fiú emberi alakja szerint visszatért az Atyához, de az emberi történelem telítettsége nem szűnik meg, mert a Szentlélek a történelem végéig itt marad a világban (Gál 1987). A történelmi Izrael üdvösségtörténelmi szerepének lezárását jelenti Jeruzsálem pusztulása (Mt 23, 37-39), de egyben meghirdetésre kerül Jézus abszolút hatalommal való második eljövetele is (Mt 24, 30), amely által lezárul

az emberiség földi története. Ezzel keretbe foglalja minden ember hátralevő időszakát. Az ítélet és az üdv eszkatológikus folyamatok, azaz olyan történések, amelyekkel megszűnik a világ addigi folyása, véget ér a történelem addigi menete (Bultmann 1998). Ezért Jézus isten- és emberképe egyrészt ahistorikus, mert Isten és a teremtmény viszonya nem kötődik a világhoz, másrészt Jézus istenképe radikálisan történetivé is vált, ugyanis a történetietlenítés dialektikusan értendő: a világtörténelmen túli Isten találkozik az emberrel az ő mindenkori saját történetében.

Jézus a hegyi beszédben hirdette ki társadalmi rendjét (Mt 5, 1-7; Lk 6, 20-49), amelynek lényeges komponensei az erőszakról való lemondás és minden politikai viszony elutasítása önmagától. Zebedeus fiainak kérésére (Mk 10, 35-45) kifejtette, hogy nem földi teokráciát akar, hanem „Isten Népet”, amely kiválasztottsága és elhivatottsága révén a világ erőszak- és uralomvágyó társadalmaival éles ellentétben áll (Bock 2002).

A birodalomnak való adófizetés témájában egy provokatív kérdésre tett feleletében (Mt 22, 15-22; Mk 12, 13-17; Lk 20, 20-26) nyilatkozott meg Jézus, amellyel tisztázza az ember társadalmi beágyazottságát. Az adófizetés ténye azt jelentette, hogy elismerik az idegen, pogány uralmat Izrael felett, amely a dénáron szereplő feliratról is következett: „Tiberius caesar divi Augusti filius Augustus” (Jagersma 1991 83.o.). Jézus válaszával - „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené!” (Mt 22, 21) - elfogadta az államot, ahogy van, mint két rossz közül a kisebbet. A nagyobb rossz ugyanis az anarchia lenne. Nem akceptálta viszont az állam igényét arra, hogy isteni eredetűnek tartsák. Ha Jézus negatív módon reagál, akkor forradalmárnak látszott volna, olyan valakinek, aki veszélyt jelenthet a Római Birodalom számára. Amennyiben Jézus pozitív választ ad, akkor a Rómával való együttműködés miatt hitelét veszítette volna a zsidók szemében. Jézus reagálása mégis pozitívnak tekinthető, de hitelvesztés nélkül: rendezni kell a kormányval szembeni anyagi kötelezettségeket, mert az érmék, amelyekkel az adó fizetendő, a császár tulajdonába tartoztak. Jézus erőszakmentes társadalmi változást várt, és a hamarosan elérkező Isten országát. Életével azonban azt is kifejezte, hogy amit Isten kért, az prioritást élvez az állam igényével szemben. Amennyiben az evangélium kontextusába helyezve vizsgáljuk meg az adófizetésről szóló tanítást, akkor kitűnik, hogy a császár csak olyan területeken számíthatott lojalításra, ahol működése megfelelt annak, amit Isten kívánt (Karris 2003).

Az Újszövetség a polgári hatóságok iránti kötelezettségre hívja fel a figyelmet, és azok teljesítésére szólítja fel az embereket.¹⁵⁴ Ezek a rendelkezések nem korlátozódtak a keresztényekre, ugyanis még Róma birodalmi uralma is Istentől származott. Pál az Atyát jelölte meg - mint annak a jólétnek és békének a forrását

154 Rómaiakhoz írt levél (13, 1-7), Filippieknek írt levél (1, 27), Péter apostol első és második levele (1 Pét 2, 13-17; 2 Pét 2, 19), lelkipásztori levelek (Tit 3, 1-8; 1 Tim 2, 1-4).

-, amit a római császári hatalom hozott. Ezt a tételt hangsúlyozza Péter apostol első levele (2, 13-17) azáltal, hogy minden emberi intézményt Istentől származtat. A lojalitásukat hangsúlyozták az uralkodó egészségéért és az állami intézményekért folytatott imával a keresztények (Tim 2, 2-4), és azt a reményt fejezték ki, hogy ezek a hatóságok is eljuthatnak az „igazság” ismeretére. A szabadság ürügyén folytatott társadalomellenes magatartás ezért eltévelyedésnek számít (Dalton 2003). Az Újszövetség szabadságfogalma ugyanis az Isten akarata iránti készséget jelenti. Ezért ítéli el azokat, akik hamis szabadságot hirdetnek (2 Pét 2, 19) - azzal a programmal, amely az állam és a tekintély ellen irányul - és rámutat, hogy ezek az ígéretek egyedül pusztulást hozhatnak. A Rom 13, 1-7. verseken végighúzódo feltételezés az, hogy az állam korrekt módon viseli magát, és a közösség érdekében tevékenykedik (Fitzmyer 2003 435.o.). Sem egy diktatórikus kormányzás lehetősége nem merül fel, sem egy olyané, amely nem képes megbirkózni azokkal a helyzetekkel, amelyben egyének vagy a közösségek jogos érdekeit elhanyagolják vagy megsértik. Pál a kérdésnek csupán egy vonzatát emelte ki, az alattvalók és az általuk létrehozott kezdeményezések köteletségét a legitim hatalommal szemben. Nem beszél a világi hatóság kötelezettségeiről, a „javadra” kifejezés azonban az állami instancia tevékenységének rendeltetését mutatja meg.

Pál apostolkodása mutat rá, hogy az evangélium hirdetése semmiképpen sem ássa alá a római államhatalmat. Személy szerint is igénybe veszi az államhatalom kínálta segítséget, amikor hivatkozik a „Lex Porcióra”, amely súlyos büntetés terhe alatt megtiltja egy civis Romanus megkorbácsolását (ApCsel 16, 37-39). Gallió ítéletét is (ApCsel 18, 12-17) példaszerűnek tartotta, aki politikusként a zsidók és a keresztények közötti viszályba keveredett bele. Az ő gondjuk ugyanis nem a vallási törvény, hanem az államhatalommal szembeni vétség, s ebben a keresztény igehirdetőt nem lehetett elmarasztalni (Dillon 2003). Erre mutat rá a római parancsnok levele is (ApCsel 23, 12-35), amely az állam szemszögéből értékeli a fogoly Pál helyzetét és kimondja, hogy büntetőjogi szempontból nem bűnös.

A politikai, gazdasági és jogi állapot jelentéktelenségét tükrözi, hogy Isten hívása minden helyzetben az egyénhez szól (1 Kor 7, 14-24) és a társadalmi állapot megváltoztatása nem javítja Isten értékelését. Sőt, a keresztényeket alacsonyabb rendű, a polgárok jogaival nem rendelkező társadalmi osztálynak mondja (1 Pét 1, 1; 2, 11-12). Az Újszövetség azonban elmélyíti az igazságosság és az irgalmasság fogalmát: az üldözötteket és szenvedőket Krisztussal azonosítja (Mt 25, 31-46; Kol 1, 24). A Filemonhoz írt levél arra utal, hogy a Krisztus kegyelme által biztosított új szabadságnak társadalmi téren is meg kell nyilvánulnia. Jézus komolyan vette az ember jogait, ezért nem kezelte másod- és harmadrendű személyként a nőket, más vallásúakat, tanulatlanokat, betegeket, prostituáltakat, mint a nép vallási vezetői (Haag 2006). A keresztény rabszolgákat Pál „Krisztus szabadosának” (1 Kor 7, 22) nevezte. A hitnek a világi rendtől való függetlensége, és a vele szembeni fölénye abban mutatkozik meg, hogy a gyülekezeten belül nem volt érvényes az

úr és a rabszolga közötti különbség, mivel keresztényként testvérei egymásnak. A társadalmi státusból származó kötelezettségek azonban nem elhanyagolhatóak, mind az urak, mind a szolgák felelősek azért, hogy helyzetük szerint a jót tegyék és a rosszat kerüljék (Kol 3, 18-25).

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az Újszövetségen belül a szövegek komplementer jellegűek, és csak a kánon egésze tekinthető az apostoli örökség részének. Az őskeresztényeket, amíg abban a várandóságban éltek, hogy közel van e világ vége, nem érdekelte az élet profán rendjének szabályozása, és azokat az államra bízta. De minél inkább sor került - az idő múlásával - keresztény életszabályok kialakítására, annál inkább ki kellett bővülnie a szent jog területének (Bultmann 1998). Ezért sejlík fel az államhatalommal való szembeszállás lehetősége a Filemonnak írt levélben (3, 20). A keresztények, mint egy másik világ polgárai esetleg hajlanak arra, hogy megkérdőjelezzék a világi hatósággal fenntartott kapcsolatot, különösen, ha az pogány (Fitzmyer 2003). Egyes őskeresztények szociális forradalom programjának lehetőségeként értelmezték Pál azon tanítását, hogy a másodlagos különbségek eltűnnek azáltal, hogy a keresztények az „egy Lélek” által elsődlegesen beletestesülnek Krisztusba (Gal 3, 28). A Rómaiaknak írt levél optimizmusát a világi hatalomról a Tesszalonikaiakhoz írt levél korrigálja, mert az állam a gonoszság eszközeként nyilvánította ki magát (Farkasfalvy 1994). Az államhatalommal szembeni pesszimista és csalódott hangulatot tükrözi az első keresztényüldözések után íródott apokaliptikus mű, a Jelenések könyve. A Róma elleni gyűlölet azonban nem az államrend elvi elutasításán alapult, hanem a császárkultusz követelménye miatti felháborodáson (Bultmann 1998).

A törésvonal nemcsak a vallás és az állam között húzódott, a kereszténység az államigazgatási jogosítványokkal rendelkező religioval is ütközött. Jézus szombati gyógyításával szemben (Jn 9, 13-14) nem az állam, hanem a farizeusok és a Szanhedrin emelték fel a hangjukat, mert ez a szombat törvényének megszegése volt. Jézus igehirdetésében tiltakozott a zsidó törvényfelfogás ellen, mert nem volt benne elválasztva az etika a jog előírásaitól, amelynek következtében elveszett az erkölcsi indíték. Az Istenhez fűződő relációt nem lehet pusztán jogviszonyként értelmezni. Az establishment tagjai felléptek a tanítványok ellen, és Jézus követése aposynagogost¹⁵⁵ vont maga után, a keresztény missziókat pedig makacsul elutasították és akadályozták (ApCsel 14, 19). A misszionáriusok újra és újra összeesküvések áldozatai lettek, de ártatlannak vallották magukat ennek szándékában és a lázadás vádját visszautasították (ApCsel 24, 1-23).

Jézus királysága nem volt politikai hatalom (Lk 23, 1-25), és azt az evangélium ironikusan emeli ki, hogy maguk a zsidók azok, akik nemcsak helyeslik a felkelést, hanem még zavargásokat is keltenek (Lk 23, 18-19, 25). Igaz, hogy a Jeruzsálembé való bevonuláskor Jézust királyként üdvözölték (Lk 19, 28-40), de

---

155 A zsinagógából való kizárást.

Ő úgy király, hogy halála révén életadó, és ezért használják a zarándok-zsoltárt (Zsolt 118) uralkodói státusának hirdetésére (Karris 2003). Fontos rámutatni az „Izrael királya” vallási titulus és a „zsidók királya” politikai cím közötti különbségre, amelyek közül Jézus az elsőt választotta bevonulásakor. Királysága nem evilági, de vele együtt mégis megjelent a földön. A Názáreti Jézus minden emberi uralkodásformát visszautasított és transzcendens uralomról beszélt, „Isten királyi uralmáról” (Bock 2002). Már Jeremiás meghirdette (31, 31-34), hogy az új szövetség a világi hatalomról és az intézményes erőszakról való lemondás után jön létre, és Isten országa valóban eljön a világba. Jézus a dávidi Messiásként jelent meg, de a dávidfiúság politikán túli és természetfeletti értelmet kapott. Nincsenek olyan alattvalói, akik akár a zsidók, akár mások állami berendezkedését veszélyeztetnék, tehát Jézus uralma más és nem földi természetű. Jézus kenyérszaporítása (Jn 6, 1-15) azonban azt bizonyította, hogy hatalma van a földön, ezért akarta a nép politikai értelemben királynak tenni. Ez a királyság Isten országa, amely szellemi és természetfeletti, ezért vallja meg nyíltan Pilátus előtt, hogy királynak tartja magát. A keresztt azonban mindenre rányomja a bélyegét, Jézus hitéből nem lehet politikai zavargást szervezni, mert vállalni kell a vértanúság kockázatát (Mk 8, 34-35). A kereszttitka ugyanis az, hogy a kereszténység újjászületés, amely az embert egy romolhatatlan (aphtharsia) örökségre teszi méltóvá.

Jézus működésében megjelent az egyetemes vonás, amely a kafarnaumi századosnak mondottakban (Mt 8, 10-12) és a samariai asszonnyal való beszélgetésben látható (Jn 4, 1-26). Ez a történet két aspektusból is univerzális jegyeket tükröz, egyrészt etnikai vonatkozásban, mert a samariákat pogányoknak tartották a zsidók, másrészt nemi szempontból, mert a rabbik nem álltak szóba asszonnyal. Jézus a közösségi jelleget is kiteljesítette a kánai menyegzőn és Zakeus házában, amikor a bűnösökkel evett együtt (Tomka, Goják 1993). Jézus utalt arra, hogy az emberiség nem helyhez kötött vagy nemzeti istenséghez fog imádkozni, hanem az „Atyához”, aki mindenkinek az atya. Ezért lehet egy egyetemes kiindulás alapja az Újszövetség, amelyben az Efezusi levél adja meg az egész világot átfogó Egyház teológiáját. A szigorúan vett etnikai határokat Péter lépte át a pogány Kornéliusz megtérítésével (ApCsel 10, 12-16), aminek következtében megindult a pogány misszió. A feszült helyzetet az un. „apostoli zsinat” (Gal 2, 1-10) volt hivatva tisztázni, amely elérte a törvénytől szabad pogánykereszténység gyakorlatát. Az apostoli dekrétum (ApCsel 21, 15) bizonyos kötöttségeket még meghatározott a „pogánykeresztényekre” nézve, de ezen intézkedések után megalakulhatott a hellenisztikus gyülekezet (Bultmann 1998).

Isten szuverén a cselekedetében és országának megvalósulásával új rendet vezetett be a földön, amelyben minden ember egyenlővé vált (Gnilka 1999 150.o.). Ezért a közösség könyörgő és hálaadó imaszándékaiba (Tim 2, 1) minden embert belefoglaltak pogányt, zsidót és keresztényt egyaránt. Jézuson keresztül minden nép részesévé válik Ábrahám áldásának (Gal 3, 8), és ez jelenti az emberiség

szerkezetének megváltozását, amelynek következtében megjelenik a világban az egyéni emberi méltóság tanítása. Jézus Krisztus üzenetével megérkezett Isten uralma mindenki számára, amely még a bűnösöknek is új perspektívát nyitott (Lohfink 1989 111.o.). Az irgalmas szamaritánusról szóló parabola rámutat, hogy a felebarát szeretete lerombolja az előítéleteket, amelyek egymás ellen fordítják az etnikai vagy társadalmi csoportokat (Lk 10, 25-37). A kereszténység nem magánügy, nincs Istenszeretet a felebarát szeretete nélkül (1Jn 4, 20). Krisztus követelményeit a Hegyi Beszédben (Mt 5, 21-48) írja le, amely országa „Magna Chartája” (Cserhádi, Fábíán 1975 513.o.). Az őskeresztény közösséget a felebaráti szeretet hatotta át, a gazdagok önként lemondtak javaikról, így nem voltak szűkölködők (ApCsel 4, 34). A diakónusoknak, mint külön erre a célra alapított rendnek, a napi jótékonyssággal kellett foglalkozni. Tertulianus „kegyes alapítványoknak” nevezi (Goják 1991 37.o.) azokat a keresztény gyülekezeteket, amelyek önként összeadták pénzüket és a szegényekre fordították e javakat. Az Egyház agapéval kötötte össze az eukarisztikus vacsorát, emlékezve arra, hogy Jézus, tanítványaival együtt, jól lakatott embereket és gyakorolta az alamizsnaosztást (Mt 8, 16; Jn 13, 29). Krisztus figyelmezteti a gazdagokat a különös helyzetükből fakadó szerepvállalásra (Lk 6, 24-25). Minden ember kötelessége a feleslegből a szűkölködőket támogatni (Lk 11, 41), és a rászorulókat segíteni (Mt 25, 40).

Az Újszövetségben számos erénykatalógus határozza meg az ember helyes életvitelét (Kol 3, 5-14; Ef 4, 31; 1 Tim 6, 4-11; Jak 3, 15-18; 2 Pét 1, 5-7): hit, igazság, kegyesség, önmegtartóztatás, tiszteletreméltóság, állhatatosság, ártatlanság, egyszerűség, tisztaság. Ezeket az erényeket a szeretet parancsának fényében kell értelmezni (Kol 3, 14) úgy, mint a társadalmon belüli magatartásmódot.

A II. Vatikáni Zsinat tanítása és előzményei

A konstantini fordulat az Egyház viszonyát a világi hatalmakhoz hosszú századokra meghatározta. Az uralkodók gazdaggá és hatalmassá tették az Egyházat, ugyanakkor viszonzásul arra törekedtek, hogy a maguk szolgálatába állítsák. Az Egyház beépült a Római Birodalom társadalmába, majd a feudális politikai és gazdasági rendszer részévé vált. A pre-modern társadalmak életének a vallás és az egyház természetes része volt anélkül, hogy tevékenysége elkülönült volna a gazdaság, a kultúra, a politika világától. A protestáns két-hatalom-felfogás 19. századi képviselőinél egyértelművé válik az „evilági” és a „túlvilági” elköteleződés szétválasztása, míg a katolikus gondolkodásban az örök küldetés összekapcsolódik a földi tevékenységgel.

Az antropológiai-társadalomelméleti alapelvekből tudunk kiindulni: a személyiségelvből, a szolidaritás-elvből, a szubszidiaritás és a közjó elvéből. A katolikus társadalmi tanítás fundamentuma a személy, aki egyszerre individuum

és a társadalom tagja. A személyiség bázisa, hogy az ember gondolkodó és szabad lény. Ez a szabadság biztosítja a lehetőséget az egyéni és közösségi élet teljesebbé tételére. A szolidaritás-elv szerint az egyén és a közösség ontológiailag és etikailag egyaránt egymásra irányul. A szubszidiaritás-elv a skolasztika óta az „omne agens agenda perficitur”¹⁵⁶ gondolatából bontakozott ki, vagyis az államnak át kell engednie számos feladatot az alacsonyabb szervezetszintű csoportoknak.

XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* kezdetű körlevelében mutat rá a 19. században bekövetkezett társadalmi változásokra. A technikai színvonal emelkedésével és az új termelési módszerek megjelenésével a tulajdonosok és a munkások kölcsönös viszonya megváltozott. Ez azt eredményezte, hogy a gazdagság egy kisebbség kezében halmozódott fel, míg a többség elszegényedett. Az Egyház a közjót szem előtt tartva az igazság és a méltányosság alapján kezdett el foglalkozni a munkások helyzetével. Az iparosok korábbi szervezeteit a 18. században eltörölték, és helyettük nem gondoskodtak az összefonódott gazdasági-politikai hatalommal szembeni civil védelemről. Az állam nem akart felelősséget vállalni a társadalom alsó rétegeiért, holott XIII. Leó szerint törvényes kötelessége a közjó előmozdítása. Amennyiben ez nem történik meg, megsérül az „osztó igazságosság”. A szociális jólét megjelenésére van szükség, hogy a benne részesülők jobbakká váljanak; ennek érdekében elsősorban erkölcsi mércét kell alkalmazni.

XIII. Leó szerint „a vallás és az Egyház segítsége nélkül nincs alkalmas kiút” (Goják 1991 22.o.), így hallgatásával saját kötelességét mulasztaná el. Természetesen mások közreműködését is igényli az ügy megoldása: politikusok, gazdagok, munkások. Régóta rendelkeznek a társadalmak olyan intézményekkel, amelyek javítanak a szegények helyzetén. XXIII. János *Pacem in Terris* kezdetű enciklikájában tovább fejlesztette ezt a gondolatot, és a formák sokfélesége közül azt ajánlotta, amely legalkalmasabb céljaik elérésére (Tomka, Goják 1993 167.o.). Az emberi személy méltóságának és szabadságának megvédésére, amelyre, ha az egyes ember nem tud eredményesen törekedni, közbülső társaságokat kell alakítani. A karitatív tevékenységet nem lehet pótolni az állami törvények által szervezett jótékonyssággal. „Az önfeláldozó keresztény felebaráti szeretetet semmilyen emberi erő sem pótolhatja” (Goják 1991 37.o.), mert ennek forrása Jézus Krisztus. Alkotmányos törvényekkel segítséget kell nyújtani a közbülső testületeknek, ha jogaik gyakorlásáról van szó. Az Egyház nem tartja elégségesnek, ha csak rámutat a hiányosságokra, hanem az orvosságot is adnia kell. Az emberi társadalmat a keresztényi élet és intézményei meggyógyíthatják, mert minden javak forrása és végcélja Jézus Krisztus. „Hiszen minden szervezetnek abban áll a tökéletessége, ha arra törekszik és azt az utat követi, ami végett létrehozták, olyannyira, hogy a társadalmi cselekvéseket és mozgalmakat is ugyanaz az ok szüli, amely magát

---

156 Minden személyt és közösséget annyira kell terhelni, és akkora teljesítményre ösztönözni, amekkorára képes.

a társadalmat szülte.” (Goják 1991 34.o.) A földi dolgokat nem hanyagolhatja el az Egyház, ezért a vagyontalanokat ki akarja emelni nyomorúságos helyzetükből. A szűkölködők támogatása nem formális jogi kötelesség, hanem a keresztény szeretet parancsa.

Ez a szociális katolicizmus időszaka, amely a probléma-felismerés, és az emberekért való felelősségvállalás kora volt. A helytelen társadalomképet kell megváltoztatni, amely az osztályharcról szól, miközben kölcsönviszonyban vannak szegények és gazdagok. A keresztény erkölcs, ha hiánytalanul érvényesülne, az élet kettős veszedelmét korlátozná: a telhetetlen birtoklási vágyat és az élvezetek hajszolását. A társadalomban olyan intézményeket kell felállítani, amelyek közelebb hozzák egymáshoz a konfliktusos osztályokat.¹⁵⁷ Kölcsönös segélyezésre alakult egyesületeket az özvegyek és árvák megsegítésére, valamint intézményeket az idősek és ifjak védelmére. A társulásoknak természetjogi alapja van, mert az emberek természetüktől fogva társas lények. Az államon belüli társulások célja az egyén java. Az államnak nincs természetéből adódó joga arra, hogy a társulásokat megakadályozza. Az állam akkor léphet fel egy egyesülettel szemben, ha az ellenkezik az erkölcsiséggel, jogszerűséggel, az állam biztonságával. XIII. Leó valószínűleg a korporációs (hivatásrendi) szerveződések tartotta a leglényegesebb formának.

A vallásos egyesületeket és a keresztény munkásszervezeteket az emberiség javára az Egyház vagy a keresztények alapították. Vallási jellegüket tekintve az Egyháznak tartoznak engedelmeskedni, és az állam nem ragadhatja magához irányításukat. A 19. század második felében több európai államban erőszakosan léptek fel ellenük a kormányok. A keresztény munkásoknak két lehetőségük volt, vagy saját társulatot alapítanak, vagy olyan társulásba lépnek be, amely veszélyezteti vallásos meggyőződésüket. Örök alaptörvényként kell szentesíteni, hogy „a munkások testületeit úgy kell szervezni és vezetni, hogy a lehető legalkalmasabb és leginkább a célra irányuló eszközöket biztosítsák; a cél pedig az, hogy az egyének a szövetkezésből testi, lelki, családi javaik lehető legnagyobb növekedését nyerjék.” (Goják 1991 62.o.) XI. Pius Quadregesimo Anno kezdetű enciklikájában számol be arról, hogy ezek a keresztények által alapított egyesületek kiváló szakmai ismeretekre oktatták tagjaikat, megtanították őket jogaik és érdekeik védelmére, az igazságosság iránti tiszteletre és együttműködésre a társadalom többi csoportjával (Tomka, Goják 1993 67.o.). A katolikusok nemcsak vallási alapú szervezeteket hoztak létre, hanem olyan semleges szervezetekhez is csatlakoztak, amelyek a méltányosság elvét vallották és tagjaiknak teljes lelkiismereti szabadságot biztosítottak. Megszorításként azonban a püspökök feltételül szabták, hogy a szakszervezetekkel párhuzamosan olyan társaságok is működjenek, amelyek

---

157 Az egyház tapasztalja a kapitalizmus nehézségeit, ezért kezdi meg munkájukat a Szent-Vince Egyesület és a Kolping-Egylet.

erkölcsi nevelésben részesítik tagjaikat. A munkásságon kívül a parasztság és a középosztály soraiban is virágzásnak indultak az egyesületek, amelyekben a gazdasági érdekvédelem összekapcsolódott a gondolkodásmód kifejlesztésével. Alapelvük volt, hogy a társadalom jobbá tételéhez nem elég az igazságosság betartása, hanem a szeretet segítő funkciójára is szükség van. Ebben a feladatban XI. Pius szerint az Actio Catholica politikamentes civil tevékenysége ért el sikereket.¹⁵⁸ Az egyházat a világiakban látja megtestesülni XII. Pius, aki szerint az apostolkodás teljesen a laikusoké (Haag 2006 72.o.).

XXIII. János pápa óta a körlevelek minden emberhez szólnak, és hangsúlyozzák, hogy nem létezik keresztény társadalmi vagy gazdasági rend (Tomka, Goják 1993 107.o.). A társadalomszemlélet is megváltozott: az osztályelmélet helyett-mellett a nemzetek különbözőségére, a harmadik világra, a szegény és gazdag országok konfliktusára, Kelet és Nyugat feszültségére koncentrálnak. Új csoportok és szervezetek alakultak a világban, amelyek már függetlenek voltak az egyes államoktól és az egész emberiség érdekeit, illetve kölcsönös kapcsolatainak ápolását szolgálták (pl. ILO). A nemzetközi vagy nemzeti alapon létrejött csoportképződések fejlődéséből rengeteg előny származott. XXIII. János azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy megsaporodtak az emberek kölcsönös viszonyait alakító és meghatározó törvények is, amely azonban nem jelentheti az egyén szabad cselekvésének korlátozását (Tomka, Goják 1993 119.o.).

A 20. század 50-es, 60-as éveiben az urbanizáció, a tömegkommunikáció fejlődése és a szocializáció együttesen sem tudta kibontakoztatni a perszonalizációt. Egyensúlyhiányok jelentkeztek a családon belül, a nemzedékek között, a nemek és a fajok tekintetében. Az együttélés következményeinek elfogadása, a közösség szolgálata és az összetartozás sokféleségének vállalása kulcskérdés lett. A keresztény embernek mindig hordania kell a keresztet, és a szeretetet az élet köznapi helyzeteiben kell gyakorolnia. Az Egyház nemcsak eszkatológikus távlatú, hanem jelen van a földön és rendelkezik a társadalmi jellegű egyesülés eszközeivel (Tomka, Goják 1993 225.o.). Az Egyház ezért a nélkülözők segítségére megfelelő intézményeket létesít. A legszorosabb összekötő kapocs lehet, mivel természeténél fogva nincs hozzákötve politikai, gazdasági és társadalmi rendszerhez. Új humanizmusnak kell születnie, amelyben az ember az embertestvérekért vállalt felelősség által értelmezi önmagát. Szükség van az egyes ember, a szabad társulások öntevékeny kezdeményezéseinek összehangolására a közhatalom törekvéseivel. Ez olyan politikai és jogi rendszer létrehozására készíttet, amely jobban óvja a személyi közéleti jogait.

A pluralista társadalom jellegzetessége, hogy különbség van aközött, amit a keresztények csoportokban keresztény lelkiismeretük irányítását követve a

---

158 Magyarországon a KALOT, KALÁSZ, KIOE, Kolping, EMERICANA, Cserkészek és a Mária kongregáció is Actio Catholica országos fedőszerve alá tartozott.

saját céljukra cselekszenek, és aközött, amit az Egyház nevében cselekszenek lelkipásztoraikkal együtt. A II. Vatikáni Zsinat úgy látta, hogy az Egyháznak létesítenie kell valamilyen egyetemes szervezetet, amely előmozdítja a nemzetek közötti szociális igazságot (Tomka, Goják 1993 268.o.).

A II. Vatikáni Zsinat irányítja rá a figyelmet arra, hogy az Egyház a hierarchia mellett a világiakat is magába foglalja, és együttesen, a nyolc boldogság szellemében kell cselekedniük. A keresztény ember egész élete apostolkodás, amit nemcsak az evangélium terjesztése és mások üdvössége javára végez, hanem a társadalom és az egész emberiség jóléte érdekében. A világi ember hívő és állampolgár egy személyben, de az egyetlen keresztény lelkiismeretnek kell őt vezetnie mind a két területen. Minden apostoli tevékenységnek karitatív munkának is kell lennie, amely a szeretetből fakad. A karitatív munkának minden embert el kell érnie, aki híjával van ételnek-italnak, ruházatnak, lakásnak, gyógyszernek, munkaalkalomnak, oktatásnak vagy nélküli az emberhez méltó élet feltételeit. A szándék tisztaságát se haszonlesés, se uralomvágy ne mocskolja be. Az egyháztan alapvetően „Communio-ekkleziológia”, amely azt jelenti, hogy a hívők közösségben valósíthatják meg keresztény életüket és apostoli küldetésüket (Tomka 1999 67.o.). Az egyházközség tevékenységét ezért terjeszti ki nemzeti és nemzetközi munkaterületekre is, ezen felül az apostolkodást közösségbe, társulatba tömörülve is ellátják. Sokkal több eredményt hoz ez a forma, mintha az egyes közösségek külön-külön dolgoznának. Többféle apostolkodó társulás is van, egyesek az Egyház általános apostoli céljait tűzik ki, mások a világ rendjének Krisztus szellemével való átításán munkálkodnak, vannak olyanok is, akik az irgalmas szeretet cselekedeteivel tesznek tanúbizonyságot (Cserháti, Fábíán 1975 325.o.). A társulások nem öncélúak, hanem az Egyház evilági küldetésében teljesítenek szolgálatot. A nemzetközi katolikus szervezetek nagy hatékonysággal tudják elérni céljaikat. Az Egyházban sok olyan vállalkozás van, amelyet a világiak szabad elhatározása hoz létre, és az ő belátásuk irányít. Tanácsok segítik a laikusok különféle társulásainak kölcsönös összehangolását, úgy, hogy megmaradjon mindegyikük sajátos jellege és autonómiája. A II. Vatikáni Zsinat határozatot hozott, hogy a Szentszéknél alapítani kell egy külön titkárságot a világiak apostolkodásának szolgálatára. Fontos, hogy ebben a laikusok mozgalmi és intézményei is képviselve legyenek. Kiemelte, hogy a közös emberi értékek előmozdításáért a nem keresztényekkel is együtt kell működni különböző egyesületekben.

Hit és közéleti elkötelezettség

A II. Vatikáni Zsinat után VI. Pál *Populorum Progressio* kezdetű enciklikájával nyilvánvalóvá tette, hogy a szociális kérdés világméretűvé vált (Tomka, Goják 1993 280.o.). A Szentszék felállította az „Igazságosság és béke” bizottságát, a szegényebb

népek haladásának a megsegítésének feladatával. Ennek érdekében minden embert felszólítottak az összehangolt cselekvésre. A misszionáriusok tevékenységét ezért nemcsak templomok, hanem kórházak, menhelyek és iskolák is jelzik.¹⁵⁹ A fejlődő térségek leszakadása olyan mértékűvé vált, hogy már a csoportos kezdeményezések sem célravezetők önmagukban, ezért fontos az Egyház teljes bekapcsolódása. Ebbe a szolgálatba az államokat is be kell vonni, természetesen úgy, hogy a civil segítő szféra szabadsága megmaradjon. Egyre sürgetőbbé vált a kulturális szövetségek létrehozására is. Az emberiség kezdte belátni, hogy a nyersanyagforrások, az élethez nélkülözhetetlen javak, a bioszféra nem végtelenül kimeríthetetlen. A társadalmi cselekvés fontossága jelent meg abban a dokumentumban, amely a negatív tendenciákkal való szembenézésre hívta fel a figyelmet, mert ha ez nem következik be, a modern gazdasági és technológiai rendszer terjeszkedése az erőforrásoknak és a hatalomnak egy kicsiny csoport kezébe való koncentrálódását hozza létre (Tomka, Goják 1993 353.o.).

A globális társadalom felé tartunk, ezért a cselekvéseket azon népek felé kell fordítani, amelyeknek még tiltakozni sincs joguk. Az Egyháznak úgy kell megjelennie, hogy az Evangéliumot a szegényeknek hirdesse, és szavahihetősége ne szenvedjen csorbát. A gazdag és szegény országok Egyházainak együttműködésére van szükség. Ezt segíti elő, hogy a világiaknak az egyházi tulajdonokkal kapcsolatban nagyobb szerep jut, részt vesznek kezelésükben és a feladatok ellátásában. A nemzetközi feladatok mellett VI. Pál a nyugati társadalmak megapoliszainak szegényeire és az agráriumban tevékenykedők sanyarú életkörülményeire is felhívja a figyelmet (Tomka, Goják 1993 321.o.). A jóléti társadalom peremére szorultak helyzetét tovább rontja, hogy nem rendelkeznek érdekérvényesítő szervezetekkel (Ockerfels 1992 21.o.).

Jelentek meg szociális mozgalmak a szegények törekvéseinek autentikus szóvivőjeként a „felszabadítás teológiájának” eszközével is, de vannak ezek közt olyanok, amelyek az erőszak rendszeres alkalmazása révén ellentétben állnak az emberi személyt megillető tisztelet etikájával (Tomka, Goják 1993 419.o.). A fundamentális egyházi mozgalmakban a gazdasági és politikai kérdéseket dogmatikus hitkérdéssé stilizálták. Fegyveres harc csak végső eszközként, nyilvánvaló és tartós zsarnokság ellen alkalmazható, inkább a passzív ellenállás módszerét kell használni (Tomka, Goják 1993 474.o.). Az agresszió a béke pozitív értékeit, tehát az alapértékeket (igazságosság, szeretet, szabadság) semmisíti meg. Az 1995-ben megjelent békés célú „Kirchenvolksbegehren” mozgalom a hierarchikus egyházszervezet fellazításával akarja létrehozni a testvéries egyházat, amely flexibilisebb felépítésének köszönhetően a helyi közösségek személyesebb felelősségvállalását akarja elérni (Haag 2006 8.o.).

---

159 Charles Foucoult és társai tevékenysége jól jelzi ezt.

A 20. század második felében a nagyvárosok a diszkrimináció és a közömbösség melegágyai lettek. Az egyházközségek és plébániák segítségével olyan központokat hoztak létre, ahol fenn lehet tartani a csoportképződés sokszínűségét. A munkához való jog és a szakszervezeti jog elve a demokratikus államokban megkérdőjelezhetetlenné vált, de ténylegesen nem garantált a multinacionális és globális gazdaság világában. A szakszervezetek tevékenysége nem mentes a nehézségektől, ezért kell törekedniük arra, hogy közvetlen politikai érdekeknek ne legyenek kiszolgáltatva. Azok a mozgalmak, amelyek az emberi munka terén kívánnak egységet létrehozni, szükségesek lehetnek olyan társadalmi rétegek számára is, melyek korábban nem tartoztak a proletárok közé. Ilyen állapotba kerülhetnek az értelmiségi rétegek is, mert a diplomások növekvő száma miatt munkájuk iránt egyre kevesebb a kereslet. Ezen a területen is segíthetik a társadalmi feszültségek feloldását a közbülső testületek, amelyek kulturális, szociális és gazdasági célokat szolgálnak. Ezen testületek ismérve legyen a közhatalommal szembeni autonómia, a közjó igényének szolgálata és az élő közösség megléte (Tomka, Goják 1993 393.o.).

Az Egyház az új szegények felé fordul: csökkent munkaképességűek, társadalmi beilleszkedési zavarokkal küzdők, a társadalmi életen kívül rekedők kerülnek figyelmének középpontjába. A civil szférában tevékenykedőknek az igazságtalan diszkriminációt kell leküzdeniük. A keresztényeknek kötelességük részt venni a társadalom szervezésében, amelyet a felelősség és az egyenlőség igénye hat át. A társadalomkép kidolgozása nem a saját céljaik elérésével elfoglalt politikai pártokra tartozik, hanem a kulturális és vallási összetartozás alapján szerveződött csoportokat illeti meg (Tomka, Goják 1993 330.o.). Ezt erősíti fel, hogy az egyházi hivatal, a tudomány és a mozgalmak dinamikus egységet alkotnak, és közöttük munkamegosztás van. A különböző társadalmi mozgalmak is lehetnek jók és helyeselhetőek, amennyiben jogos emberi törekvéseket képviselnek.¹⁶⁰ A keresztény szervezeteknek felül kell emelkedniük partikuláris jellegzetességeiken és kifejezésre kell juttatniuk a keresztény hit konkrét követelményeit a társadalmi igazságosságalkapcsolatban. Az új egyházi bázisközösségek az evangéliumiszeretet tanúsítására alakultak meg. Feladatuknak tekintik, hogy „kovászként” áthassák a polgári társadalmat, amely azonban nem azt jelenti, hogy kontratársadalmat hoznának létre.¹⁶¹ Az USA-ban nincsenek katolikus társadalmi szervezetek, ezért a marketing-stratégia módszerét alkalmazták, amikor nagyszabású párbeszédet

---

160 Németországban jelentős katolikus szociális mozgalmak működnek: *Katolische Arbeitnehmer - Bewegung*, *Katholiken in Wirtschaft und Verwaltung*, *Bund Katholischer Unternehmer*; míg az egész világon: *Focolare*, *Comunione e Liberazione*.

161 Magyarországon Bulány György piarista atya nevével fémjelzett Bokor közösségek ellen 1952-től letartóztatási hullám indult. A szocialista rendszer nem tudta tolerálni a fegyvisszelés megtagadását.

kezdeményeztek a társadalom tagjaival. Az amerikai püspökök a laikusokkal együtt dolgozták ki a gazdasági igazságosság követelményeit (Ockerfels 1992 34.o.).

A népek fejlődésének szolgálata, jól láthatjuk, nemcsak egyéni, hanem közösségi is, mind a nemzetek közösségének, mind az egyházi közösségeknek is feladata. A szolidaritás gyakorlatára van szükség, amely sajátos keresztény vonás, mert az ember nem csupán egy emberi lény, akinek jogai vannak és mindenkivel alapvetően egyenlő, hanem az Atya képmása (Tomka, Goják 1993 517.o.). II. János Pál pápa a nemzetközi szervezetek hatékonyságát nem tartotta elégségesnek, ezért előtérbe állította a világiak szerepét, hogy keresztény elkötelezettséggel áthassák a földi dolgokat. Ezt a munkát a világ minden nagy vallásának összefogása segítheti. II. János Pál a civil világ és az érdekképviseleti szervek erejét hangsúlyozta Centesimus Annus kezdetű enciklikájában (Tomka, Goják 1993 551.o.). Lengyelország példáját prezentálta, ahol a Szolidaritás rátalált az Egyház társadalmi tanítására, és a szocializmus bukását segítette elő. Megjelent a humán ökológia erkölcsi feltételeinek védelme az „új kapitalizmusban”, ahol az emberi környezet irreverzibilis rombolása ellen a társadalomnak kell fellépnie. Az Egyház bátorítja az öntevékeny szolgálatokat is, mert ezek a társadalmi csoportok sajátos szolidaritási rendszert hoztak létre: megakadályozzák, hogy az ember az elszemélytelenedett tömeg névtelenségébe süllyedjen. A keresztény remény semmiképpen sem egyeztethető össze azzal a beletörődéssel, mely megtérne minden igazságtalanságot, és tétlenül várna Isten országának eljövetelét. Az élő hitnek ki kell állnia a cselekvés próbáját. A hitbéli gyakorlatnak karitatív, társadalmi aktivitáshoz kell vezetnie, amennyiben komolyan vesszük Isten szeretetét és a felebaráti szeretetet.¹⁶² Ez a tanítás nemcsak a keresztény hiterkölcst tartalmazza, hanem normatív magába foglalja a természeti jog értelmi igazságait.

A természettudományok elveszítették képességüket, hogy a jobb jövő képével kecsegtessenek, a technika pedig erkölcsi ártatlanságát. A technika csodája is demitizálva lett, és az eufórikus remény átcsapott apokaliptikus félelembe. Ezeknek a félelmeknek gyakorlati és racionális eloszlásához társadalometikai mércére van szükség. C. H. Weizsäcker hívta fel a figyelmet arra, hogy „démonok lovagolják meg a technikánkat” (Békés, Kovács 1992 72.o.), amik elhomályosítják az eszmélkedést, így az emberiség elfeledkezik arról, hogy kölcsönhatásban él a természettel. II. János Pál a világi hívők társadalmi tevékenységét domborítja ki ebben az új helyzetben Christifideles Laici kezdetű apostoli buzdításában. Az Evangéliumból ismert, hogy a konkoly és a gabona együtt növekszik ugyanúgy, ahogy a történelemben is a szabadság gyakran ellentmondásos megvalósulásának lehetünk tanúi. A fizikai és erkölcsi nyomor szigeteinek felszámolásán dolgozva számos világi csoport a legszegényebbeknek szenteli magát. Ebben a korban

---

162 A Máltai Szeretet Szolgálat és a Magyar Karitászt ezt a kiállást tükrözi.

a plébánia elsősorban nem struktúra, terület vagy épület, hanem a keresztyén hívők cselekvő közössége (II. János Pál pápa 1990 73.o.). A plébánia a 21. század elején legyen nyitott ház mindenki számára és mindenki szolgálatára. Ezzel összefüggésben a világi hívek társulásainak új korszakáról és új formáiról beszélhetünk. Ezen csoportosulások gyakran különböznek egymástól külső formákban, működési területeken, de végcéljukat tekintve konvergálnak. Minden csoportot az inspirál, hogy az Egyház küldetésében felelősen vegyen részt Krisztus Evangéliumának továbbadásával. Ekkléziológiai okai is vannak az egyesületek, alapítványok és mozgalmak létrejöttének, amelyben az Egyház egységének jelét láthatjuk. Ezáltal lehet a csoportosulások autenticitását megítélni. A laikusok egyesülésének a következő ismérvei vannak: az életszentség, kölcsönös együttműködési készség, a katolikus hit megvallása, azonosulás az Egyház apostoli célkitűzéseivel, elkötelezettség az emberi méltóság szolgálatáért. A 20. század végén és a 21. század elején még mindig a munkanélküliség felszámolása élvez prioritást az ökológiai kérdés megoldásával egyetemben. Premisszív társadalmunkból fakadó erőszakosság áldozatai a betegek, a testi fogyatékosok, a szegények, az éhezők, a száműzöttek, az idősek, az elhagyott gyermekek és a magányosok. Nem feledkezhetünk meg róla, hogy Jézus tevékenysége is legfőképp a szenvedőkhöz szólt, és azokhoz, akik segítségre vártak (II. János Pál pápa 1984 23.o.). A samaritánusról szóló példabeszéd az erkölcsi kultúra és az egyetemes emberi civilizáció egyik meghatározója lett. Az apostolkodás ennek köszönhetően karitatív tevékenységet jelent, amely történhet a keresztyén közösség kötelékén kívül is különböző civil szervezetekben. Ide tartozik a társadalom legkisebb egysége, a család védelme, társadalmi elfogadtatása, a családi életre nevelés. A családbarát szemlélet kialakítása a Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele szerint inkább a civil szervezetek, mint az állami intézmények feladata (A boldogabb családokért 1999). Ennek az igénynek felel meg például a Nagycsaládosok Országos Egyesülete, a Keresztyén Szülők Szövetsége és a Magyar Schönstatt Családok munkája.

Végezetül meg kell említenem, hogy a földünkön tevékenykedő vallási, de egyben civil indíttatású csoportok tevékenységének átláthatóságát és a kölcsönös munka lehetőségének optimalizálását több vatikáni hivatal is segíti. A Világiak Pápai Tanácsának feladata a társulások jegyzékének összeállítása, és a Keresztyén Egység Titkárságával egyetértésben annak meghatározása, milyen feltételek mellett működjenek az ökomenikus társaságok.¹⁶³

---

163 Az 1910-es években indult el az első szociáletikai jellegű mozgalom a Life and Work, majd az Egyházak Ökomenikus Tanácsa mozgalom.

Epilógus: Civil - de mik a gyökerek?

A Biblia és a katolikus társadalmi tanítás nem más, mint a keresztény tanítás kiterjesztése azokra a társadalmi kérdésekre, melyek a világon bárhol felmerülhetnek. A társadalmi struktúrák az üdvösség szempontjából jelentősek, ezért az egyházak nem vonulhatnak vissza a személy belső világának és erkölcsiségének magánterületére. Az Egyház társadalmi elkötelezettsége olyan formát és mértéket is ölthet, hogy az embernek az az érzése támad, mintha „szakszervezet-pótlék” lenne (pl.: Latin-Amerikában). Ebből az aspektusból is látszik, hogy az egyházak és civil szervezeteik a civil társadalomhoz tartoznak, mert legbelsőbb mozzanatuk a nyilvánosság megteremtése. A civil szervezeteknek - mint már említettem - működésük során három alapelv betartására kell törekedniük. A szolidaritásra, amely kialakítja az emberszeretetet, a szubszidiaritásra, amely a szabadság területéért felelős, valamint a közjó elvére, amelyben az igazságosság ismerhető fel. Az Igazságosság és Béke pápai Tanácsának a 2004-ben megfogalmazott kompendiumában hangsúlyozottan jelentek meg ezek az értékek (Az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa 2007).

A komplementer jeleget erősíti, hogy a hit személyes ügy, amely feltételezi a kegyelmet, valamint az egyes ember szabadságát és lelkiismeretét. A szociális körlevelek a kinyilatkoztatásban található teológiai és etikai megállapításokból folyó követelményekhez mérik az adott gazdasági, társadalmi valóságot, ezért a hívő ember civil identitását is tükrözik.

Az Egyház közösségi képletben jelenik meg, amelyben nem a hierarchikus struktúra a legfőbb értékelési szempont, hanem az egyenlőség, mert benne mindenki Krisztussal van kegyelmi kapcsolatban (Cserhádi, Fábíán 1975 14.o.). Belső mivoltában azonban természet feletti organizmus, „Krisztus titokzatos teste”. A kereszténység egyidejűleg egyéni és közösségi-társadalmi program.

A kormányzatnak segítenie kell a civil társadalom erősödését, biztosítani kell szervezeteinek működési feltételeit, hogy ne jelenjen meg a társadalom újra-államosítása. A civil társadalom megteremtése elsődlegesen maguknak az embereknek és közösségeiknek erkölcsi kötelessége és gyakorlati feladata. A keresztényeknek fáradozniuk kell a szolidáris társadalom megteremtésén, mert a politikai és a gazdasági hatalom koncentrációját ez oldhatja fel. A keresztények szerepét a civil társadalomban az önkéntesség fogalma körvonalazza, mert a hiteles szolidaritás lámpásává kell válniuk az egész társadalom számára.

Tanulmányom azt tükrözi, hogy a Bibliából táplálkozó vallásos ember számára a társadalomban végbevitt közösségi jellegű cselekvés hitbéli kötelességnek tekinthető, hiszen, mint dolgozatomban rámutattam, a cselekedet gyümölcsei nélkül a hit elveszíti evilági kötelezettségét. Mindezt megerősítik a világtörténelem során megjelent vallási alapú segítő szervezetek, melyeknek száma a „népegyház” eszméjének elsorvadása után sem redukálódott.

Irodalom

- Biblia Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (1979), Budapest, Szent István Társulat
- II. János Pál pápa (1990): *Christifideles Laici*, Budapest, Szent István Társulat
- II. János Pál pápa (1984): *Salvifici Doloris*, Budapest, Szent István Társulat
- A boldogabb családokért* (1999), Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar
- A Katolikus Egyház katekizmusa* (1994), Budapest, Szent István Társulat
- Az Egyház Európában, a Szentatyá, II. János Pál pápa szinodus utáni apostoli buzdítása*,
<http://www.katolikus.hu/roma/Europa01.html>
- Az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa* (2007): *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*, Budapest, Szent István Társulat
- Békés Gellért, Kovács K. Zoltán (szerk.) (1992): *Keresztények és a demokrácia*, Róma, Katolikus Szemle
- Bock, Sebastian (2002): *A bibliai Izrael története*, Budapest, Jel Kiadó
- Bright, John (1993): *Izrael története*, Budapest, Kálvin Kiadó
- Buber, Martin (1998): *A próféták hite*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó
- Bultmann, Rudolf (1998): *Az Újszövetség teológiája*, Budapest, Osiris Kiadó
- Dr. Cserháti József, Dr. Fábíán Árpád (szerk.) (1975): *II. Vatikáni Zsinat tanításai*, Budapest, Szent István Társulat
- Dalton, William J., S.J. (2003): *Péter első levele*, in.: *Jeromos Bibliakommentár II., Az Újszövetség könyveinek magyarázata*, Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat
- Dillon, Richard J. (2003): *Az Apostolok cselekedetei*, in.: *Jeromos Bibliakommentár II., Az Újszövetség könyveinek magyarázata*, Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat
- Eliade, Mircea (2006): *Vallási hiedelmek és eszmék története*, Budapest, Osiris Kiadó
- Farkasfalvy Dénes (1994): *Bevezetés az újszövetségi szentírás könyveihez*, Budapest, Szent István Társulat
- Fitzmyer, Joseph A., S.J. (2003): *Levél a Rómaiaknak*, in.: *Jeromos Bibliakommentár II., Az Újszövetség könyveinek magyarázata*, Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat
- Gál Ferenc (1987): *János evangéliuma*, Budapest, Szent István Társulat
- Gellner, Ernest (2004): *A szabadság feltételei*, Typotex
- Gnilka, Joachim (1999): *Die frühen Christen*, Wien, Verlag Herder,
- Goják János (szerk.) (1991): *A társadalom keresztény alapelvei, Rerum Novarum XIII. Leo pápa körlevele a munkások helyzetéről*, Budapest, a KDNP kiadása

- Haag, Herbert (2006): Csak aki változik marad hű önmagához, Pannonhalma, Bencés Kiadó
- Igazságosabb és testvériesebb világot! (1996), Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar
- Jagersma, Dr. H. (1991): Izráel története 1-2., Budapest
- Karris, Robert J., O.F.M. (2003): Evangélium Lukács szerint, in.: Jeromos Bibliakommentár
- II., Az Újszövetség könyveinek magyarázata, Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat
- Kuti Éva (1998): Hívjuk talán nonprofitnak ..., Budapest, Nonprofit Kutatócsoport
- Lohfink, Norbert (1989): Das Jüdische am Christentum, Wien, Verlag Herder
- Lukács László (szerk.) (1997): Az egyház mozgástereiről, Budapest, Vigilia Kiadó
- Ockerfels, Wolfgang (1992): Kis katolikus társadalomtan, Katolikus Társadalmi Akadémia
- Rad, von Gerhard (2000-2001): Az Ószövetség teológiája I-II., Budapest, Osiris Kiadó
- Rózsa Huba (2001): Üdvösségközvetítők az Ószövetségben, Budapest, Szent István Társulat
- Seligman, Adam B. (1997): A civil társadalom eszméje, Kává Kiadó
- Szabó Máté (szerk.) (2005): Civil társadalom: elmélet és gyakorlat, Budapest, Rejtjel Kiadó
- Szabó Máté: Globális, európai és magyar civil társadalom (Tézisek),
http://trust.easyhosting.hu/hirek/civil_szabomate.doc
- Tomka Ferenc (1999): Új evangelizáció, Budapest, Szent István Társulat
- Tomka Miklós, Góják János (szerk.) (1993): Az egyház társadalmi tanítása, dokumentumok, Budapest, Szent István Társulat
- Wolff, Hans Walter (2001): Az Ószövetség antropológiája, Budapest, Harmat-Prta

Magyar tudományosság és közírás az albánokról a 20. század elején

*Dr. Márjai Molnár László PhD egyetemi docens¹⁶⁴
Nyugat-magyarországi Egyetem*

ABSZTRAKT: A kiegyezést követően az Osztrák-Magyar Monarchia (OMM) vezető köreinek a figyelme a Balkán, ezen belül is az albánok lakta területek felé fordult. Az orosz és a török birodalommal szembeni térnyerés igénye mellett a kezdetektől jelen volt a készítés az addig jórészt csak hírből ismert albánok felkutatására, amit már csak azért is támogatott a hatalom, hogy később könnyebben befolyás alá lehessen vonni őket. A közös külpolitikai erőterben az osztrákok számára az a német tudományos hatás volt a meghatározó, amely az albánok nyelvének, kultúrájának, antropológiájának több archaikus elemét felismerve az indoeurópai múlt számos kérdését vélte tisztázhatónak a szkipetárok tudományos feltérképezésével. Magyar részről a késő középkor történelmi öröksége volt inkább az indíték, de az első magyar kutatóknál alkalmanként nem hiányoztak a heroikus-romantikus gesztusok, kalandos elemek sem. Ezekről a nemzetközileg is jelentős magyar tudósokról később teljesen elfeledkeztek, és csak az ezredforduló után fedezték fel újra őket egy újabb fajta tudományos figyelem következtében.

KULCSSZAVAK: Balkán, albánok, külpolitika, befolyás, antropológia,

Bevezetés

Az előző századfordulón, a modern albán nemzettudat kialakulásával párhuzamosan vált rendszeressé az albánok tudományos (néprajzi, nyelvészeti, antropológiai, történelmi stb.) kutatása, melyet összefoglalóan albanisztikának nevezünk. E tudományterületek művelésében meghatározó befolyása volt az akkori Osztrák-Magyar Monarchia kutatóinak, akik között számos magyar tudós is jelentős szerepet játszott. A motivációk azonban már kezdetől különböztek osztrák és magyar részről, és ez a Monarchia fennállásának utolsó szakaszában időnként markánsan megnyilvánuló érdekkellentétte változott. Úgy vélem, mindez kifejeződik az érintett magyar kutatók sorsának alakulásában éppúgy, mint a korabeli magyar közírás hangnemeváltásaiban. Ezt Thallóczy Lajos és Nopcsa Ferenc tevékenységének, illetve Horváth Ödön és Fülep Lajos egy-egy

vonatkozó írásának az itt közreadott szövegmezőben történő értelmezésével próbálom igazolni. Háttérként pedig az a megfontolás áll, amely a Gadamer által hatástörténeti tudatnak nevezett hermeneutikai összefüggés figyelembevételét igényli a történetiség mint szövegkonstrukció megértéséhez. A megértés eszerint olyan értelmezés eredménye, amely a saját és idegen horizontok összeolvadásából áll, és melynek eseményjellegében maga a megértő is a szöveg részesévé válik (Gadamer 1984).

Az albanisztika kezdetei a Monarchiában

A kiegyezést követően az Osztrák-Magyar Monarchia (OMM) politikai, katonai és tudományos vezető köreinek a figyelme a Balkán, ezen belül is az albánok lakta területek felé fordult. Az orosz és a török birodalommal szembeni térnyerés igénye mellett a kezdetektől jelen volt az készítés az addig jórészt csak hírből ismert albánok felkutatására, amit már csak azért is támogatott a hatalom, hogy később könnyebben befolyás alá lehessen vonni őket. A későbbi Albánia stratégiai helyszín lett volna az Olasz Királysággal szemben az OMM hadiflottája számára is az Adria bejáratának ellenőrzéséhez, de ennek érdekében előbb ki kellett terjeszteni a hatalmi befolyás övezetét. Ehhez jelentett külpolitikai háttérrel Bosznia-Hercegovina okkupálása és annektálása. Ennek révén az OMM közvetlen fennhatósága alatti területről váltak elérhetővé az albán vidékek.

Sajátos vonása a történelemnek, hogy az albán nemzettudat kialakulásának kezdete egybeesett az irántuk megnyilvánuló növekvő tudományos és politikai érdeklődéssel. Jellemző, hogy az 1878-as berlini konferenciára üzenetet küldő albán vezetők jelzését még nem fogadták el, sőt, állítólag Bismarck kancellár egyenesen azt a kijelentést tette, hogy albán nemzet nem is létezik. A már említett hatalmi és tudományos érdekek azonban fokozatosan megerősítették a korabeli Európában is az albánok önálló nemzetként való tételezését.

Azonban a 19. század közepéig nemcsak az albánoknak, hanem magának a Balkán-félszigetnek a ma ismert fogalma is hiányzott az európai köztudatból. Az Oszmán Birodalom európai területeit a Ruméliai beglerbégség fogalma alá rendelte. „A szultán művelt görögkeleti alattvalói önmagukat rómainak (romaiói), vagy egyszerűen keresztényeknek hívták.” Még a tájékozottabb európaiak számára is a Balkán sokáig az ókorból Haemusként ismert hegyvonulatot jelölte, melyről pontos ismereteik sem voltak. (Mazower 2004).

Így a Balkán fogalmának maihoz hasonló geopolitikai értelme csak a 19. század utolsó harmadában alakult ki, párhuzamosan az ott élő népek fokozatos nyelvi, kulturális azonosításával.

A 19. század végétől számos osztrák és magyar tudós vállalkozott a terület kutatására, és ezen belül kiemelt érdeklődést mutattak az albánok iránt, bár

eltérő okokból. A közös külpolitikai erőterben az osztrákok számára az a német tudományos hatás volt a meghatározó, amely az albánok nyelvének, kultúrájának, antropológiájának több archaikus elemét felismerve az indoeurópai múlt számos kérdését vélte tisztázhatónak a szkipetárok tudományos feltérképezésével. Magyar részről a késő középkor történelmi öröksége, a közös törökellenes múlt volt inkább az indíték, de az első magyar kutatóknál alkalmanként nem hiányoztak a heroikus-romantikus gesztusok, kalandos elemek sem.

„A nagyhatalmak közötti konkurenciaharc azonban nemcsak politikai, illetve gazdasági síkon zajlott, hanem a tudomány területein is. Az európai mértékekkel mérve ismeretlen Balkán-félsziget ehhez ideális helyszínnek bizonyult. A tudományos érdeklődésnek persze nagyon is prózai okai voltak: minden hatalom az érdekelt területek gazdasági-társadalmi viszonyait szerette volna kutató expedícióival felmérni, illetve a kiszemelt területek történelmének kutatásával saját hatalmi céljait igyekezett igazolni. Németország Balkán-kutató intézetet hozott létre Lipcsében; Oroszország, Szerbia, Bulgária szintén tervbe vette egy hasonló intézet felállítását. Olaszország egyre több tudományos expedíciót indított a nyugat-balkáni vidékekre. Ez utóbbi végül válaszlépésre készítette a Monarchiát is. A külügyminisztérium már 1905-ben javaslatot tett a kérdésben érdekelt szakminisztériumoknak a kettős monarchia gazdasági érdekérvényesítésének egy új formájára: egy kutatóintézet létrehozására. Ennek nyomán jött létre 1908-ban Szarajevóban a Balkán Intézet, amely Ausztria–Magyarország délkelet-európai kutatási centruma kívánt lenni (a megfelelő politikai célok szolgálatában). Az intézet anyagi háttérét a bosznia-hercegovinai kormányzat mellett a külügyminisztérium, illetve az érdekelt szakminisztériumok biztosították. Egyes kutatási projektekhez magánszemélyek (pl. br. Nopcsa Ferenc), illetve állami és magánbankok (pl. a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a bécsi Bodencreditanstalt, illetve egyes tartományi bankok Ciszlajtániából) is nyújtottak támogatást. Az új kutatóintézet három célt tűzött ki maga elé: összegyűjteni a Balkán-félsziget történelmével kapcsolatos lehető legtöbb írott (levéltári) forrást és szakirodalmat; ezeket a forrásokat kritikai kiadásban publikálni; és végül ezekhez a feladatokhoz olyan, szakmailag képzett apparátust is létrehozni, amely speciális kutatásokban is részt tud venni (tudományos utak a félsziget földrajzi, infrastrukturális stb. viszonyainak felmérésére). Az intézet három sorozatot indított útjára, amelyek egyben az albanológiai kutatások első fontos fórumai lettek: 1. *Reisen und Beobachtungen* (Utazások és megfigyelések) – a magyarok közül Nopcsa Ferenc publikált itt számos tanulmányt; 2. *Quellen und Forschungen* (Források és kutatások) – itt Thallóczy Lajos nevét érdemes kiemelni (*Illyrisch–albanische Forschungen, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*); 3. *Inventare und Bibliographien*.” (Csaplár, 2001a: 118)

Sajátos vonása a Balkán-kutatások központjának, hogy két olyan jelentős tudós is részt vett benne, akiknek élete gazdag a színes, anekdotikus, olykor kalandos

elemektől, de végül sorsuk tragikus módon alakult. Mivel az elmúlt fél évszázad köztudatából szinte teljesen kitörlődött emléük, és csak az 1990-es években kezdték ismét kutatni munkásságukat, az újabb vizsgálatok eredményeire is utalva idézem fel röviden személyüket. Hozzáteve, hogy sorsuk – a kalandok, majd a feledés és az emlékezés sajátos váltakozásban – nem egyedi a 20. század magyar szellemi életében, hiszen talán elég, ha Almásy László Afrika-kutató, vagy Fülep Lajos italianista, művészetfilozófus élettörténetére utalok.

Thallóczy Lajos munkásságáról

Thallóczy Lajos (Strommer), (Buda, 1856. december 8. – Herceghalom, 1916. december 1.) magyar történész, az MTA tagja, politikus volt. Nevét 1877-ben változtatta meg Strommerről Thallóczyra. Tanulmányait 1857 és 1879 között a budapesti tudományegyetemen folytatta. Rövid ideig a Magyar Nemzeti Múzeum, 1879-től a Magyar Országos Levéltár tisztviselője volt. 1874-84 közt a Századok, 1876-80 közt az Archeológiai Értesítő segédszerkesztője, majd 1877-78-ban a Magyar Gyorsíró szerkesztője. 1883-tól az MTA levelező, 1895-től rendes tagja, 1913-tól a Magyar Történelmi Társulat elnöke; a magyar Balkán-kutatás megalapozója volt. 1885-től a közös Pénzügyminisztériumhoz tartozó bécsi udvari kamarai levéltár igazgatója, a bécsi Collegium Theresianumban a magyar történet és közjog, a Konzuli Akadémián a magyar közjog tanára volt. 1908-tól osztályfőnök a közös Pénzügyminisztériumban.

Thallóczy életének sajátossága, hogy eredményesen tudta egyeztetni a kutatói és a politikai pályafutást. Töretlen közszereplői és tudományos karrierjét sajátosan egészíti ki a magánéletéhez fűződő anekdoták sora. Egyszerre volt elismert tudós és jelentős befolyással rendelkező közéleti szereplő, eközben megszervezte a bécsi magyar elit sajátos, bizalmas központját. „A Thallóczy lakásán létrejött társasági élet kétfelé választható a vendéglátás módja, a résztvevő személyek és a társalgási hangnem szerint. A két társaság-változat egészen más karakter-jegyeket hordoz; mind funkciójában, mind megvalósulásában teljesen eltérő egymástól. A szűkebb kör csak férfiakból állt, a nyilvánosság teljes kizárásával működött. Csak anekdoták, tréfás történetek keringtek róla, amit a beavatottság érzésével terjesztettek azok, akiknek módjukban állt részt venni rajta. Ahogyan telt-múlt az idő, a házigazda alakja körül egész legendárium keletkezett, amelyet későbbi korokban is szívesen emlegettek. A szűk belső kör leginkább a diákegyletek és az asztaltársaságok mintájára jött létre, kicsit a titkos társaságok beavatott elzártságát is hordozta. A lassan, fokozatosan kiépülő második kört saját lakásában a maga képére formálta Thallóczy, s ezzel elérte, hogy a zárt magánszférából, a titkos társaság-létből hamarosan a társasági rendezvények, a politikai fehér abroszos társasági vacsorák irányába nyíljon ki az általa összehívott társaság. Ezek a nyilvánosabb, a

középréteg társadalmi hagyományához jobban közelítő, műsoros társasági estek, ahol hölgytársaság is jelen lehetett, sokkal szokványosabb, ismerősebb jegyeket mutattak. Mind a kétfajta összejövetel azonban a házigazda különcködő személye miatt is eltért a megszokottól, sajátos ízt kapott.” (Waktor, 2004) Eközben pedig Thallóczy meghatározó szerepet játszott Ferenc József balkáni politikájának alakításában. 1912-től valóságos belső titkos tanácsos, 1916-tól a megszállt Szerbia polgári kormányzója lett

1. kép Thallóczy Lajos törökös öltözetben¹⁶⁵

Albán diaszpórák Magyarországon

---

165 forrás: Waktor, 2004.

A délvidéki Szerémségben, Szávaszentdemetertől keletre, a Rumai járás három településére – Jarak, Hertkovce, Nikince – a 18. század közepén települt be mintegy kétezer, az oszmán uralom alatt lévő hazáját elhagyó, kelmendi törzsbeli albán (kelmendas). Korabeli, az albán törzsnévre visszavezethető magyar elnevezésük: kelemencek, klementinusok vagy klementinerek. A Száva széles árterén megtelepülő katolikus albánok (gegek) szőlőtermesztéssel és juhtartással foglalkoztak, s a 20. század elejéig megőrizték önállóságukat és sajátos anyagi és szellemi kultúrájukat. (Thallóczy 1912) Több magyar történész és néprajzkutató foglalkozott a szerémségi albán zárvány nyelvével és életmódjával (Thallóczy Lajos, Palóczy Edgár). Az 1900-as népszámlálás még 4438 albán anyanyelvű lakost írt össze a három faluból, 1921-re számuk kilencre (!) csökkent, döntő többségük ugyanis visszatért 1912-ben függetlenné vált hazájába, Albániába.

Néhány évvel később azonban ismét megjelentek albánok az immár trianoni határok közé zárt Magyarországon. Az első világháború végének zűrzavaros időszakában ugyanis magyar területen rekedt az egykori Monarchia közös hadseregének néhány bosnyák és albán zászlóalja. Tagjaik közül jó néhányan részt vettek az 1921-22-ben az Ausztriának ítélt nyugat-dunántúli területeken magyar részről kirobbant felkelő harcokban is, élükön az albán katonatiszt Hasszán béggel, majd ezt követően Magyarországon telepedtek le. Művelődéstörténeti szempontból fontos vonatkozás, hogy nagyrészt ezek a háborús veteránok hozták létre a bosnyák Durics Hilmi Husszein (aki a háború idején őrnagy, táborigazgató volt) vezetésével a modern kori Magyarország első iszlám közösségét a két világháború között Budapesten, 1931 augusztusában.¹⁶⁶

Báró Nopcsa Ferenc, a kalandos életű tudós albanista

Kiemelkedő albanológus volt az ifjú korában paleontológusként és geológusként hírnevet szerző Nopcsa Ferenc báró, (Déva, 1877. május 5.- Bécs, 1933. április 25.), az MTA tagja, aki dél-erdélyi főnemesi család tagjaként a bécsi Collegium Theresianumban tanult. Sorsa több érdekes párhuzamot mutat az egy nemzedékkel később élt Almásy László gróffal is, aki szintén eredeti tudományos felfedezéseket tett, és aki hasonlóan egy személyben volt kiemelkedő tudós, világutazó és kalandhős. Nopcsa Ferenc Hunyadi Mátyás távoli rokona és Nopcsa László (állítólag az igazi Fatia Negra) unokája volt.¹⁶⁷ Nopcsa Ferenc a 20. század

166 Bolek Zoltán: Durics Hilmi Husszein és a magyarországi muszlimok rövid története: <http://www.turkinfo.hu/index.php?oldal=hirek&&hiroldal=hirreszl&&adat=1250>

167 Nopcsa életéről, családjáról ld. még: Völgyi Marcell: Hunyad a régióban, (Nyugati Jelen, 2002. július): <http://archiv.nyugati jelen.com/2002/2002%20juli us/jul.%2003%20szerda/j9.html>

elején bejárta az akkor még török uralom alatt álló albánok lakta vidéket, és több tudományos munkában összegezte tapasztalatait.

Alkatának sajátos vonására jellemző, hogy miközben paleontológiai, geológiai és antropológiai cikkek, könyvek sorát írta magyar, angol és német nyelven, albániai kutatásai során 1910-től az OMM politikai és katonai vezetésének megbízásából több alkalommal vállalt diplomáciai és katonai feladatokat az akkor még az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó albán vidékeken. A Nopcsa Ferenc életét övező számos anekdota egyike szerint az 1910-es évek elején az új Albánia királya szándékozott lenni, amihez még a jó törzsi kapcsolatai is megvoltak, sőt, már a bevonuláshoz szükséges fehér lovat is megvette – csak az OMM vezérkara nem támogatta, mivel túl szeszélyesnek és kiszámíthatatlannak tartották személyét. Az I. világháborúban újra Albániában harcolt, de felettesei szemében önféjű viselkedése miatt a vezérkar hazarendelte. Nopcsa Ferenc egész életére jellemző a kalandos és a tudományos tevékenység váltakozása, illetve egybekapcsolása.

Nopcsának az 1920-as évek második felében az M. Kir. Földtani Intézet igazgatójaként a geológia területén is jelentős érdemei voltak a geotermikus gradiens mérésének bevezetésével kapcsolatban a hazai nyersanyagforrások feltárása érdekében. Emiatt, illetve a nevéhez fűződő közel kétszáz tudományos publikáció okán is a Magyar Tudományos Akadémia 1928-ban tagjává választotta. Műveiből antropológiai vonatkozású 31 publikáció, köztük több könyv is. Albánokkal kapcsolatos összegző munkából: A legsötétebb Európa. Vándorlások Albániában (Utazások Könyvtára 3. Bp. 1911.), Geographie und Geologie Nordalbaniens (M. Kir. Földtani Intézet, Bp., 1929.).

Nopcsa Ferenc érdeme antropológusként, hogy már Malinowsky és Radcliffe-Brown brit antropológusok előtt bevezette a megértő-együttélő módszer alkalmazását a vizsgált kultúrában. A korabeli technika nehézsége ellenére 1903-tól számos fotót is készített Albániában, így ez a tevékenysége a vizuális antropológia előfutárává teszi őt hazai és világviszonylatban is.¹⁶⁸

---

168 A szerzői hagyaték újrafelfedezésének részeként ezeket a fotókat gondosan restaurálták az elmúlt években, és közzé is tették őket az interneten: http://nopcsa.albanianphotography.net/hu/nopcsa_photos1.html Ahogyan Csaplár Krisztián írja összefoglaló tanulmányában: „A hagyatékot a kutatók számára Horváth Csaba, a Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményének könyvtárosa rendezte modern szakmai szempontok alapján és ő mentette meg az enyészettől egy költséges restaurálással azt a 104 db. fotót, amit még Nopcsa készített a Balkánon, főleg az albánok között.”

2. kép ifj. Nopcsa Ferenc albán öltözetben 1916 körül

Forrás: albaniphography.net

Mindenesetre tudományos eredményeinek egyik fontos előfeltétele volt, hogy jó viszonyt épített ki az albánokkal, akik elfogadták és becsülték őt, elsősorban az ott akkoriban leginkább elvárt férfitulajdonságok, bátorsága és erkölcsi tartása miatt.

Albánia a magyar közírásban a 20. század elején

Ahogy már fentebb utaltam rá, az albánok felé irányuló figyelem Magyarországon az előző századforduló után erősödött meg, akkor, amikor az első terepkutatások – köztük Nopcsa Ferenc antropológusi tevékenysége is – kézzelfogható tapasztalatokat adtak közzé róluk. Az Osztrák-Magyar Monarchia (OMM)

külpolitikai tevékenysége is ekkor élénkül meg a térségben. Bosznia-Hercegovina annexiója egyértelmű kinyilvánítása volt 1908 októberében a Monarchia további aspirációinak. Azonban két ellenféllel is meg kellett küzdeni, akik a hanyatló Oszmán Birodalom örökébe kívántak lépni e régióban: a cári orosz birodalom egyértelműen bírta a balkáni ortodox szláv népek rokonszenvét, míg az albánok esetében az olasz befolyás növekedése volt várható. Ez utóbbi következett abból is, hogy a katolikus albánok egy része Itáliában telepedett meg az előző századok során, valamint, hogy ezek az úgynevezett italoalbánok, és maga az olasz állam is tevékeny segítséget nyújtott az albánoknak a nemzeti tudat megeremtésében a 19. század derekától. Mindazonáltal nem jelenthetjük ki, hogy a balkáni vonatkozásokban eleve valami egyesélyes játszma lett volna lehetséges. Ugyanakkor az OMM összeomlása nyomán már akadálytalanul növekvő olasz és délszláv befolyás és agresszió ténye és veszélye is hozzájárult, hogy Albánia a 20. század második felének jó részében kénytelen volt megtűrni és elviselni izolacionista politikát folytató vezetőit.

Ennek tükrében a századelő magyar közírásából két olyan szemelvényt emelek ki, amelyek keletkezése összefügg a kor napi politikai eseményeivel, másrészt pedig markánsan kifejezik azt az eltérő helyzetértékelést, melyet párhuzamként a fentebb említett kutatók (Thallóczy és Nopcsa) karaktere és sorsa közötti különbség mutat meg a legszemléletesebben. Az első kiválasztott szerző, Horváth Ödön Albánia című tanulmánya a Budapesti Szemlében jelent meg 1902-ben.

„A nagy nemzetek közt mi és az olasz nemzet igyekszünk egymás törekvéseit keresztetni, és versenyzésünk egyelőre csak gazdasági téren már-már éles ellentéte kezd kifejlődni. Mindketten belátjuk, akié Albánia, azé az Adria feletti uralom. Albániában jelenleg négy irányzat igyekszik érvényre jutni. Mindenekelőtt azon albánok, akik Albánia autonóm helyzetét akarják kivívni; a nagyszerb, illetve a montenegrói aknamunka; az olasz propaganda és az osztrák-magyar monarchia céltudatos és rendszeres előrehaladása, mely azonban, sajnos, egyenlő lépést tart élheterlen lassúságunkkal és már-már közmondásossá vált erélytelenségünkkel. (...) Az albán autonóm törekvések szála – bármily ellentmondónak is látszanak – Konstantinápolyban futnak össze. Ez a törökök részéről igen ügyes politikai játék, mert így sikerül az albánok egy részét a török politika mellett hangolni. Legjobb bizonyítéka ennek azon körülmény, hogy a legvérmesebb autonomisták a mohamedán hodzsák és papok. Egyáltalán, a Balkánon a papság a leghasználhatóbb politikai úttörő. A katolikus albán papság az osztrák-magyar befolyás főtámasza és egyszersmind az olasz törekvések fő ellenlábasja is. A görög-keleti papok az Oroszország által is támogatott montenegrói nagyszerb törekvések szolgálatában állanak, az utóbbi időben azonban az olasz érdekekhez való átpártolás világosan észlelhető. Ennek magyarázata a következő: a nagyszerb törekvések Albániában csak megvetést, de pozitív eredményt nem értek el. Nikita montenegrói fejedelem az olasz királyi családdal való rokoni kapcsolat következtében és másrészt azzal

is, hogy a mi törekvéseinknek, ha lehet, egy nagyhatalmi ellenlábassal állja útját, a görög-keleti papságot Olaszország szolgálatába állította. Nikita önző ember ugyan, de belátta, az ő eszközei csekélyek ahhoz, hogy Albániát a hatalmába kerítse – ehhez egy nagyhatalom szükséges. És minthogy minden, amit tesz, ellenünk teszi, Olaszországot bírta rá, hogy Albániát nagyobb figyelemre méltassa. És mióta III. Viktor Emánuel uralkodik, azóta az olasz törekvések sokkal határozottabb és erélyesebb formát öltöttek. (...) „Ausztia-Magyarország a Balkánon kereskedelmi tekintetben úgyszólván uralkodó helyzetet foglal el, Bosznia–Hercegovina teljesen a kezében van, a többi Albániával határos ország pedig szintén a monarchia gazdasági politikájától függ. A mi térfoglalásunk Albániában tehát csak természetes, a viszonyok és politikánk által igazolt volna, ellenben az olaszok térfoglalása mesterkéltnél és teljesen kereskedelmi körökön kívül esve, főleg Monarchiánk aspirációi ellen irányul.” (Horváth, 1902: 7)

A Pesti Hírlap 1913. június 12-i számában jelent meg a hazai szellemi élet több nemzedékére meghatározó hatást gyakorló filozófus és művészetkritikus, Fülep Lajos Rómából keltezett írása az OMM balkáni külpolitikájának bíráló elemzéséről. Fülep ekkoriban már évek óta Olaszországban élt, jól ismerte az ottani belső viszonyokat és külpolitikai törekvéseket, ugyanakkor intenzív kapcsolatot tartott az itthoni szellemi élet bizonyos köreivel, és az albánok 1912-13-as önállósodásnak idején éppen a térségben járt. Fülep szerint egy sajátosan negatív karakter jellemzi az OMM külpolitikáját, egyfajta bürokratikus jelleg. „Minden nemzet külpolitikai szervezete bír bizonyos tradícióval; a miénknek tradíciója éppen ez a bürokratizmus, más szóval bizonyos megcsontosodott fölényesség az eseményekkel szemben, megrögzött hit a változatlanágban, a monarchia elvitathatatlan történelmi hivatásába vetett vakhitnek illetéktelen túltengése a részletkérdések megoldásában, az iniciatívának teljes hiánya, az egyéni képességek megnyilvánulásának megbénítása s a nem hivatalos úton szerzett információk negligálása. (...) Egy európai nevű olasz államférfi, volt miniszterelnök, akinek hosszú politikai pályafutásán alkalmat volt az utolsó harmincöt év legnagyobb magyar politikusaival érintkezni, s aki ennél fogva hivatott az összehasonlításra és megítélésre, mondotta e sorok írójának a következő, szó szerint közölt szavakat, melyekkel a magyar diplomatákat jellemezte: Az önök diplomatái osztrákbabbak az osztráknál. Egyben legnagyobb sajnálatát fejezte ki afölött, hogy a magyarok, akik annyiszor adták jelét politikai fölényüknek, ennyire elveszítik saját karakterüket, s ennyire alárendelik magukat, kiejtve kezükből a leghatalmasabb politikai eszközt belpolitikai helyzetüket illetően is. (...) Úgy negligálni egyfelől a közvéleményt, másfelől a sajtó értesüléseit, mint ahogy az osztrák külpolitikai teszi, egyetlen nemzeté sem merészelné. Külügyminisztériumunk eleinte abban a hitben élt, hogy nem lesz háború, aztán abban, hogy a török elsöpri a balkánokat, s egy lépést sem tett az ellenkező eshetőségek elkerülésére. Ugyanakkor Olaszországban senki sem hitt a török győzelemben, s a balkáni viszonyokat alaposan ismerő

olasz újságírók napról napra cáfolták meg s tették nevetségessé von der Goltz szentírásként tisztelt boutade-jait. (...) Ha éppen az a politikai szervezet, melynek hivatása a mozgékonyág és finom érzékenység a külső dolgokkal szemben, zárkózik el a nyilvánosság elől, s merevedik bele saját bürokratikus rendszerébe, vajon melyik államszervere bízzuk vitális érdekeink gondozását és megvédését? (...) De hogy egy nagyhatalom ne legyen állandóan készen érdekei védelmére, hanem tőle független eseményektől – mint most a balkáni népek viszályától – tehát esetlegességektől várja felülkerekedését, az valóban meg nem engedhető könnyelműségnek jele. (...) A magyarság helyzete a monarchiában attól függ, hogy mi módon vesz részt a monarchia európai helyzetének fenntartásában. Ha kifelé nincs szerepünk, elveszítjük azt befelé is.” (Fülep, 1974. 74-76.)

Fülep írása abban az időben látott napvilágot, hogy Nopcsa Ferencet kalandos balkáni küldetesei közben hazarendelte Albániából az OMM külpolitikai vezetése. Ezt követően Nopcsa különböző magyar napilapokban sajtóhadjáratot indított a közös külügy, illetve Aerenthal külügyminiszter ellen. Nopcsa egyik fő érve az volt, hogy az OMM közös külpolitikája az albánok vonatkozásában sem szolgálja a magyar érdekeket. Ennek tükrében Fülep Lajos írását könnyen tekinthetnénk Nopcsa írásai továbbgondolásának, feltételezve azt is, hogy a téma visszhangra is lelt a korabeli magyar közvéleményben. Azonban nem szükséges feltétlenül ok-okozati összefüggést látni Nopcsa és Fülep írásai között. Egyrészt, mert ez nem is bizonyítható, másrészt pedig Fülep ekkor már kisebb-nagyobb megszakításokkal hét éve élt Olaszországban. Még ha követte is alkalmanként a magyar sajtót, politikai tapasztalatait – ahogy ez az idézett írásából kitűnik – olaszországi élményeire alapozva, az ottani sajtó és politikai körök ismeretében írta meg, miközben ő is rendelkezett az albán területekre vonatkozó friss tapasztalatokkal.

Úgy vélem, a lényeges itt, hogy kitűnjön: a fentebbi tudós-pályafutások és idézett két közírás között jellemző differenciák vannak: tíz év különbség választja el az írásokat egymástól, de ez az időköz – ahogy az eddig leírtak is mutatják – döntő változást mutat az OMM külpolitikájában a magyar és osztrák érdekek képviselését, arányait, lehetőségeit tekintve. Amiről összegzőképpen megállapítható, hogy Nopcsa és Fülep kritikus szemlélete ebben a vonatkozásban 1912 után nemcsak hogy megalapozott volt, hanem előre figyelmeztetett annak a gyakorlatnak a veszélyére, ami rövidesen a Német Császársággal való szövetséges viszony szempontjai alapján – a magyar érdekek háttérbe szorításával – olyasféle külpolitikai lépéssorozatba vitte bele a Monarchiát, amely létezését illetően is végzetesnek bizonyult.

Összefoglalás

Ennek az írásnak visszatérő motívuma az ellentétes sorsok, felfogásmódok párhuzamba állítása. Nem szándékom ezt az eljárásmodot az indokoltnál nagyobb

mértékben használni. De a záró gondolatok között szükségesnek tűnik egy jellemző párhuzam vonása Fülep és Nopcsa sorsa között. Mindketten szélsőségesen váltakozó lehetőségek között éltek, hol a nemzetközi szellemi élet tagjaként, hol vidéki visszavonultságban. A hasonlóság mégis inkább Fülep és Nopcsa nagyrészt külföldön töltött, jellemzően kalandos és tudományos szempontból is jelentős és egyszerre több területen maradandót alkotó ifjúkora között van. A különbség pedig – véleményem szerint – elsősorban a rájuk való emlékezés történetének eltérő alakulásában kereshető.

Míg Fülepet élete nagyobb részében körülvette egy-egy tanítványi csoport, amely egyfajta szellemi legendáriumot is épített személye köré, majd halálát követően évfordulós megemlékezésekkel ápolta emlékét, addig Nopcsa hagyatékának utóélete legalább olyan hányatott volt, mint egykori tulajdonosuk sorsa. A II. világháború után itthon szinte teljesen elfelejtették (ebben hasonlóságot mutat a sorsával Thallóczy Lajos és Almásy László élete), és mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban az 1990-es évek elejétől kezdtek kutatni, feltárni munkásságát. Fülep Lajos esetében egy ellentétes irányú – remélem, csak időleges – folyamat rajzolódott ki az elmúlt két évtizedben. Megkezdődött életművének és levelezésének teljes kiadása, de úgy tűnik, a hazai tudományos közvélemény – néhány ritka kivételtől eltekintve – éppen ebben az időközben kezdett némileg elfeledkezni munkáiról és személyéről.

Thallóczy Lajos kéziratos hagyatéka fennmaradt, de mivel sajátos gyorsírási technikával jegyezte le őket, ezek a művei nagyrészt máig feltáratlanok. A balkáni népek, bosnyákok, albánok, szerbek történetének kutatása mellett foglalkozott a törökországi magyar emigránsok emlékeinek feltárással is. Szerteágazó, színes történeti kutatásainak egyik érdekessége a Magyarországon letelepedett albánokról szóló, fentebb idézett munkája.

Mivel a Nopcsa Ferenc által művelt tudományterületek (geológia, paleontológia, antropológia) a leginkább konvertálhatók nemzetközi viszonylatban, ezért nem véletlen, hogy az ő személye és kutatásai iránt éledt fel a legintenzívebb érdeklődés az elmúlt másfél évtizedben hazai és külföldi kutatók részéről egyaránt. Az 1990-es évek elejétől kezdődött meg Nopcsa Ferenc életművének, tevékenységének újrafelfedezése hazai és nemzetközi viszonylatban. Bár kéziratainak egy része máig kallódik, hozzáférhető műveinek, gyűjteményeinek ma négy nagyobb őrzőhelyéről beszélhetünk. Paleontológiai öröksége a londoni British Museumban található (Department of Paleontologie). Az „albán hagyaték” az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kéziratgyűjteményébe került, egy nagyobb rész pedig a budapesti Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményébe. Több kötetre való úti jegyzetet, feljegyzést hagyott hátra, amelyeket a tiranai Nemzeti Múzeum őriz. A rendszerváltás utáni hazai recepció kezdetének egyik legjelesebb eseményeként 1993-ban Hála József Nopcsa-emlékkonferenciát

rendezett Budapesten, ahol elsősorban a báró természettudományi és néprajzi tevékenysége állt a középpontban.¹⁶⁹

Zárszóként szükséges arra utalnunk, hogy az albánok sem feledkeztek meg Nopcsa Ferenc közöttük végzett kutatásairól és az érdekükben kifejtett diplomáciai és katonai érdemeiről. Az 1990-es évektől emlékkonferenciákat rendeztek tiszteletére, 1993-ban az észak-albániai Shkodra város posztumusz díszpolgárává avatták. Legutóbb pedig, 2008-ban a tiranai főpályaudvar előtti teret, majd az év őszén az egyik tiranai egyetem új előadótermét nevezték el róla a személyének szentelt újabb ünnepi rendezvény keretében.¹⁷⁰

Irodalom

Baxhaku, Fatos – Kaser, Karl (1996.): Die Stammesgesellschaften Nordalbanien (Böhlau Verlag, Wien).

Bolek Zoltán: Durics Hilmi Husszein és a magyarországi muszlimok rövid története: <http://www.turkinfo.hu/index.php?oldal=hirek&&hiroldal=hirszl&&adat=1250>

Csaplár Krisztián (2001a): Az osztrák-magyar albanológia. (Klió, 2001/2.)

Csaplár Krisztián (2001b): Nopcsa Ferenc és a Monarchia albániai politikája 1911-ben. (FONS, 2001/3.)

Főzy István (2000.): Nopcsa báró és a Kárpát-medence dinoszauruszai. Alfadat-Press, Budapest.

Fülep Lajos (1974.): Külpolitikai tanulságok, in: A művészet forradalmától a nagy forradalomig, II. kötet (szerk. Tímár Árpád) Magvető, Budapest.

Gadamer, Hans-Georg (1984): Igazság és módszer. Gondolat, Budapest.

---

169 A konferencia nyomán a Néprajzi Hírek ünnepi számában (1994) közzétettek egy teljes bibliográfiát Nopcsa műveiről ill. a Nopcsáról szóló írásokról. A Nemzeti Múzeum paleontológusa és geológusa, dr. Főzy István 2000-ben publikálta Nopcsa báró és a Kárpát-medence dinoszauruszai c. kötetét. Tudománytörténeti jelentőségéről Csaplár Krisztián írt Nopcsa Ferenc és a Monarchia albániai politikája 1911-ben (FONS, 2001/3), illetve Az osztrák-magyar albanológia (Klió, 2001/2.) című tanulmányaiban. Nemzetközi viszonylatban a kutatók közül Robert Elsie és Robert Schwanke nevét kell kiemelnünk. Az előbbi szerző Nopcsa Ferencsel foglalkozó weboldalt is üzemeltet az interneten. A grazi Karl Kaser professzor (Karl-Franzens-Universität) az albán Fatos Baxhakuval tette közé a Monarchia-kori tudósítások, kutatások sorában Nopcsa Észak-Albánia törzseiről szóló kéziratát (Die Stammesgesellschaften Nordalbanien, Wien, 1996). A tengerentúlon David B. Weishampel paleontológus professzor népszerűsíti Nopcsa munkásságát.

170 Ez utóbbi eseményről beszámolt az egyik szervező, a Magyar Köztársaság tiranai nagykövetsége saját weboldalán is: http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/AL/hu/Hirek/eloadoterem_felavatas.htm

- Horváth Ödön (1902): Albánia. Különlenyomat a Budapesti Szemle XIX. kötetéből. Budapest, 1902.
- Mazower, Mark (2004.): A Balkán. Európa, Budapest.
- Nopcsa Ferenc (1911.): A legsötétebb Európa. Vándorlások Albániában (Utazások Könyvtára 3. Budapest.
- Nopcsa, Ferenc (1929.): Geographie und Geologie Nordalbaniens. M. Kir. Földtani Intézet, Budapest.
- Thallóczy Lajos (1912.): Albán diaspora. Történeti szemle, 1912. (1. évf.) 1. sz. 1-39.
- Völgyi Marcell (2002.): Hunyad a régióban, (Nyugati Jelen, 2002. július): <http://archiv.nyugatijelen.com/2002/2002%20juli%20juli%203%20szerda/j9.html>
- Waktor Andrea (2004):”Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról.” Thallóczy Lajos és köre Bécsben, Budapesti Negyed 46. (2004/4) <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/waktor.html>

Fotók Nopcsa Ferenc gyűjteményéből

3. kép: Nopcsa Ferenc: A Vezír-híd a Drin folyón, Kukës mellett, 1905.¹⁷¹

4. kép: Nopcsa Ferenc: Férfiak törzsi viseletben Észak-Albániából¹⁷²

171 forrás: http://nopcsa.albanianphotography.net/hu/nopcsa_photos1.html

172 forrás: http://nopcsa.albanianphotography.net/hu/nopcsa_photos1.html

5. kép: Parasztasszony Scutariból¹⁷³

---

173 forrás: http://nopcsa.albanianphotography.net/hu/nopcsa_photos1.html

Tudásmenedzsment és a felsőoktatási intézmény, mint vállalat

*Balogh Anikó¹⁷⁴ PhD hallgató, főiskolai tanársegéd
Gábor Dénes Főiskola*

ABSZTRAKT A tudástársadalom és tudásgazdaság korában a felsőoktatási intézményeknek meghatározó szerepük van a társadalomban és gazdasági életben. A hagyományos termelési tényezők közé belép a tudás is, így a tudásmenedzsment kulcskérdéssé válik.

Az elméleti áttekintés után egy esettanulmány keretein belül megvizsgálom a felsőoktatási intézményeken belül lezajló, tudásmenedzsmenthez kapcsolódó folyamatokat, eszközöket, stratégiákat. Dolgozatomban arra is keresem a választ, hogy milyen hasznosítási lehetőségek adódhatnak a felsőoktatási intézmények számára a tudásmenedzsment eszközök használatával, és a gazdasági élet szereplőivel való együttműködésben.

KULCSSZAVAK: tudásmenedzsment, felsőoktatás, e-learning

Bevezetés

A tudástársadalom és tudásgazdaság korában a felsőoktatási intézményeknek meghatározó szerepük van a társadalomban és gazdasági életben. A hagyományos termelési tényezők közé belép a tudás is, így a tudásmenedzsment kulcskérdéssé válik. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy milyen hasznosítási lehetőségek adódhatnak a felsőoktatási intézmények számára a tudásmenedzsment eszközök használatával, és a gazdasági élet szereplőivel való együttműködésben.

Megközelítések a tudásmenedzsmentről

A tudásmenedzsment (TM) mint tudományág a kilencvenes években jelent meg. Definiálására több megfogalmazás is megszületett. Drucker (1973), aki a tudásmunkás fogalmát is bevezette, később úgy határozta meg a tudást, mint azt a stratégiai erőforrást, amely komoly versenyelőnyt jelent. Wiig (1993) megközelítésében a tudásmenedzsment egy olyan keretrendszer, amely

---

174 Szeretném megköszönni a cikk elkészítésében nyújtott segítségét PhD témavezetőmnek Dr habil Noszky Erzsébetnek, tanáromnak Dr. Székely Csabának, valamint kollégáimnak a Gábor Dénes Főiskolán.

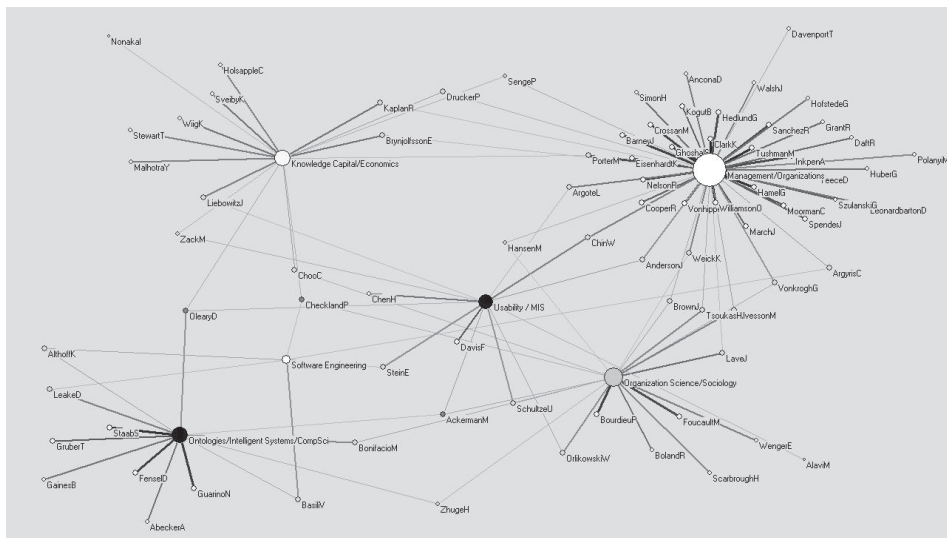
Balogh Anikó, balogh@gdf.hu

magában foglal minden olyan tevékenységet, amely a szervezeti tudásvagyon áttekintéséhez, kezeléséhez, hasznosításához szükséges, illetve ennek feltételeinek megteremtéséhez. Jones (1999) szerint a tudásmenedzsment azon folyamatok összessége, amelyek optimalizálják a tudásvagyon és az alapképességek előállítását, megosztását és piaci áramoltatását.

Nonaka és Takeuchi (1995) már a tudástranszferre helyezte a hangsúlyt. Az egyéni tudásátadás szervezativé formálása napjainkban az egyik alapkérdése a tudásmenedzsment kérdéskörének.

Sveiby (1996) kétféle megközelítést alkalmaz, a személy-, illetve technológiai központút. Ennek az elméletnek alapján Hansen, Nohria és Tierney (1999) ennek a két megközelítésnek a perszonalizációs és kodifikációs tudásmenedzsment stratégiát feleltették meg. A perszonalizációs stratégiában az ismeretek személyekhez köthetők, átadásuk személyesen történik, míg a kodifikációs stratégia az informatikai eszközöket, a technológiát hívja segítségül. A sikeres stratégia, mint általában, ebben az esetben is a két módszer vegyítésén alapul.

1. ábra A tudásmenedzsment összefüggésrendszere

Forrás: Zhao és Strottman (2008)

A tudományok fő irányvonalainak meghatározására a citation index (idézettségi mutató) a legalkalmasabb. Az úgynevezett „citation map” (idézetterkép) módszerrel vizuálisan jól lehet ábrázolni a tudásmenedzsmenttel foglalkozó szerzők összefüggésrendszerét. A nyolcvan legtöbbet idézett szerző térképét vizsgálva kitűnik, mely fő témakörök kapcsolódnak a tudásmenedzsment tágabb témájához. Az 1. ábrán jól látható, hogy a legnagyobb témakör a menedzsment, és szervezetek,

ezt követi a szervezéstudomány, szociológia, tudástőke, közgazdaságtan, a technikai jellegű témákban pedig a felhasználhatóság, vezetői információs rendszerek, szoftvertervezés, és végül az ontológiák, számítástudomány, intelligens rendszerek következnek. Ezzel a módszerrel is érzékelhető, hogy a TM-hez kapcsolódó témák elkülönülnek technikai és szervezéstudományi témakörökre.

Egy másik ismert ábrázolás Stankosky görög temploma. Stankosky (2005) négy fő alappillért nevez meg a tudásmenedzsmentben: vezetés (leadership), szervezet (organization), technológia (technology) és tanulás (learning). Ezeknek a tényezőknek az összessége biztosítja a tudásmenedzsment sikerét a szervezetben. Látható, hogy a fent említett Sveiby-féle megközelítés (személy-, és technológiai központú) ebben a struktúrában is felfedezhető, ámde a personalizáció erős hangsúlyt kap, hiszen a négy pillérből csak egy feleltethető meg a technológiáinak. Ez egyébként egybeesik Sveiby (2009) véleményével, aki későbbi írásaiban mindenképpen a humán faktort tartotta elsődlegesnek.

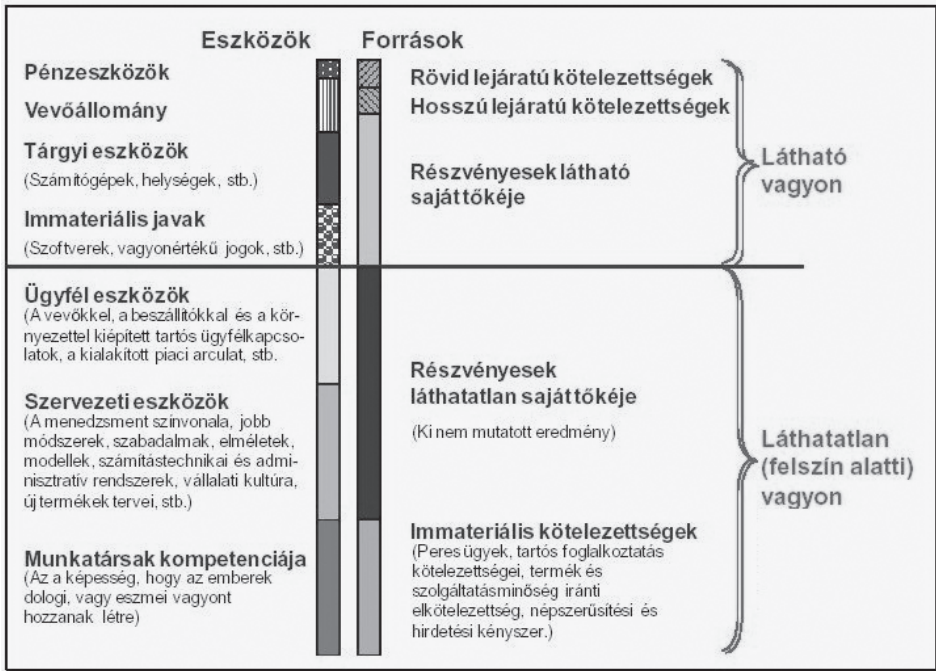
Sveiby (2001) meghatározása szerint „a tudásvállalatoknál a legtöbb dolgozó magasan képzett, igen tanult szakember, egy megkülönböztető megnevezéssel tudásmunkás. Munkájuk nagyrészt abból áll, hogy az információt tudássá változtatják, leginkább saját kompetenciájukat felhasználva, néha pedig az információt, illetve a speciális tudást szolgáltatók segítségével. Ezeknek a vállalatoknak kevés dologi vagyona van. Immateriális javaik sokkal értékesebbek, mint dologi eszközeik.” A tudásszervezetben az értékteremtés alapvetően immateriális erőforrások alapján történik a hagyományos cégekkel szemben, ahol az értékteremtés alapvetően pénzügyi jellegű. A cégekkel szemben a felsőoktatási intézményeket azonban a láthatatlan vagyontúlsúlya jellemzi. Boda (Boda, 2008) és Stocker (Stocker, 2010) a tudástőke mérési lehetőségeit vizsgálta. Sveiby eredeti ábráját a következőképpen egészítették ki: lásd. 2. ábra

Stocker (2010) Sveiby és Boda nyomán a tudásszervezetek értékeit látható és láthatatlan vagyona oszttja, és megkülönbözteti a hagyományos és stakeholder értékteremtést. A tudásszervezetek hagyományos felfogás szerinti értékteremtése negatív is lehet, az újfajta megközelítés szerinti azonban a stakeholder értékekre kiterjesztett értelmezés szerint pozitív. Stakeholder értéknek nevezzük a különböző stakeholderek (érintettek) számára létrehozott materiális, vagy immateriális értéket, amely legalább részben monetarizálható. A tudásszervezetek érintettjei számára ezeket a soft értékeket is hangsúlyozni kell!

A fenti meghatározásokban lényeges szerep jut a tudásmunkásoknak. A tudásmunkás, „knowledge worker” kifejezést Peter Drucker használta először 1959-ben a „hand worker” ellenpárjaként azokra a dolgozókra, akik nem a kezükkel, hanem az eszükkel alkotnak, de részletesen 1973-ban fejtette ki (Drucker, 1973). Azóta a kifejezésre számos más definíció is született, az információs társadalom elméleteinek fejlődése nemhogy tisztázta volna, de inkább többjelentésűvé tette a tudásmunkás kifejezést. Jelentőségteljes még Davenport és Prusak (Davenport &

Prusak., 1998) meglátása, akik szerint a tudásmunkás értéket ad hozzá a pusztán információhoz így biztosítva a vállalat versenyelőnyét.

2. ábra A tudásszervezetek látható és láthatatlan vagyona

Forrás: Boda (2008)

Más meghatározás szerint lényegében ide számít az összes olyan munkakör, amelyhez felsőfokú végzettségre van szükség. Harangi (2008) tanulmányában kitűnően összefoglalja a tudásmunkás különböző meghatározásait, kategóriáit, és példákat is hoz, ami nagyban megkönnyíti az eligazodást a sokféle értelmezés között. Értelmezése szerint tudásmunkásnak számít az, aki szimbolikus, elemző, kutató, analitikus tevékenységet végez, szemben a repetitív, monoton munkavégzéssel (hiv. Reich, 1991). Ugyanakkor (hiv. Lavoie és Roy 1998) a magasan képzett munkavállalók magas szintű tudása nem kizárólagosan a tudományokkal és technikával kapcsolatos, hanem részükről a feladatok ellenőrzése, irányítása és koordinálása is szükséges.

A felsőoktatási intézmény kettős természete

Wissema (2009) modellje szerint az egyetemek, felsőoktatási intézmények három generációját különböztetjük meg. Első a középkor egyeteme, a híres Sorbonne, Bologna, Oxford, ahol a diákok a hét szabad művészetet tanulmányozták, és a tudás átadása, nem teremtése volt a fő cél. Második a XIX.-XX. századi egyetem, amit a hagyományos egyetemenként ismerünk, államilag finanszírozott, oktatásra és kutatásra épülő, kevésbé dinamikus intézmény. A harmadik generációs egyetemeknek azonban új céljaik vannak: alapvető cél a tudásmunkások képzése. Ezen kívül éles verseny folyik a felvételiző diákokért, a pályázati támogatásokért, az ipari kutatások megrendeléséért. Jelenleg folyik az átmenet a másodikból a harmadik generációba.

E modell alapján a harmadik generációs egyetemek jellemzőit Majó (2009) határozta meg az alábbi táblázatban:

3. ábra: Az egyetemek három generációjának jellemzői

	Első generációs egyetemek	Második generációs egyetemek	Harmadik generációs egyetemek
Célok	Oktatás	Oktatás és kutatás	Oktatás és kutatás plusz know-how hasznosítása
Szerep	Az igazság keresése és védelme	A természet felfedezése, törvényszerűségek feltárása	Értékteremtés
Módszer	Skolasztikus	Modern tudomány, monodiszciplinaritás	Modern tudomány, inter-, és multidiszciplinaritás
Létrehoz	Szakembereket	Szakembereket és tudósokat	Szakembereket és tudósokat plusz vállalkozókat
Orientáció	Egyetemes	Nemzeti	Globális
Nyelv	Latin	Nemzeti nyelvek	Angol
Szerveződés	Nemzeti egyetemek, kollégiumok	Karok	Egyetemi intézetek
Vezetőség	Kancellári (főhatóság)	Akadémikusok	Professzionális menedzsment
Finanszírozás	Közvetlen	Közvetlen fenntartói, pályázatok és tandíj (költségtérítés)	Közvetett fenntartói és megrendelések (állami és üzleti)

Forrás: Majó (2009). J.G. Wissema: *Towards the Third Generation University*, 2009 nyomán

A modell néhány pontja vitatható, például az angol mint oktatási nyelv használata az egyetemeken. A nemzeti nyelvek mindenképpen fennmaradnak, viszont létrejönnek idegen nyelvű képzések, szakok is, akár angol nyelven. Drótos és Kovács (2009) szintén kiemeli, hogy a tudáspiacon is az értékteremtés a kulcskérdés. Az értékteremtés módszerei a felsőoktatási intézményben a kutatás, új ismeretek létrehozása a diszciplína számára, az oktatás, a tudás átadása, és a közösségi kapcsolatok építése, a szűkebb és tágabb közösségek szolgálata, a kar, az egyetem maga, az önkormányzat, a régió, az ország, és legnagyobb körben az Európai Unió felé kinyúló kapcsolatrendszer. Ezeknek a kapcsolatoknak lehetnek az eszközei a klaszterek, projektek, konzorciumok.

E modellek alapján a felsőoktatási intézményekben a tudásmenedzsment alábbi komponensei sorolhatóak a tevékenységekhez: a tudásfejlesztés megfelel a kutatásnak, a tudásátadás az oktatásnak, és a tudás tárolása a publikálásnak. Ezen kívül a tudásmegosztás, a tudás, a know-how átadása játssza az új, leglényegesebb szerepet a folyamatban.

Noszky (2007) tudásbázisokként definiálja a felsőoktatási intézményeket, melyek regionális tudásközpontokként is működnek. Ahogy a harmadik generációs egyetem modelljében is látható, a XXI. század tudásalapú társadalmában a tudástermelés jelenti a felsőoktatási intézmények fő profilját. Érték-, és tudásteremtő erejük abban áll, hogy tudásmunkásokat képeznek a piaci igények kielégítésére. Ehhez folyamatos visszacsatolásra, kapcsolatra van szükség az üzleti szférával. Napjainkban sok példát lehet felsorolni az egyetemek és cégek közötti együttműködésnek, így a végzett hallgatók jó eséllyel helyezkedhetnek el a cégnél, lerövidítve a betanulási folyamatot is. Az utóbbi években programszerűen is jöttek létre állami támogatással az egyetemekhez kapcsolódó tudásközpontok az egyetemek szellemi portfóliójának felmérésére, és a tudástranszfer támogatására.

Az MTA Információtechnológiai Alapítvány tanulmányában Kiss (Kiss, 2003) szintén kiemeli a felsőoktatási intézmény megváltozott szerepét az információs társadalomban. Az élethosszig tartó tanulás térnyerésével az egyetemeknek, főiskoláknak át kell gondolniuk stratégiájukat, struktúrájukat és oktatási szerepüket is. A tanár nem, mint a tudás letéteményese, hanem segítő, coach szerepben jelenik meg, mivel a tanulási folyamat jóval több önállóságot követel meg a hallgatótól is. Az önálló tanulás egyik eszköze lehet az internet, az oktatási keretrendszerek használata, az e-learning módszerek alkalmazása is.

E-learning: előnyök és hátrányok

A dot.com buborék után az „e-learning buborék” kipukkadásáról is beszélhetünk. Híres tanulmányában Bang (2006) elemzi az e-learninggel szemben támasztott várakozásokkal kapcsolatos csalódást. Ezt több más faktor mellett az is okozta,

hogy alapvetően költséghatékonyságot vártak el az e-learning keretrendszerek bevezetésétől. A fent említett 2003-as MTA tanulmány is ezt az aspektust hangsúlyozza, miszerint az elektronikus távoktatás bevezetésével kevesebb infrastruktúrára, épület-fenntartási költségekre lesz szükség. Ez részben igaz is, viszont a mérleg másik serpenyőjébe a tananyag előállításának a költségei, illetve az oktatók energiaráfordítása, ideje, végső soron fizetése legalább ugyanilyen súllyal esik latba. Az oktatóknak az e-learning bevezetése után alapvetően két fő feladatuk van: az e-learning tananyagok kifejlesztése, illetve a hallgatók tutorálása. Mindkét teher igen nagy.

A hagyományos képzés, minél több ember taníttatásáról van szó, folyamatosan emelkedő költségszintet von maga után, a szinkron tanítás költségei a létszámtól függően alig emelkednek, aszinkron tanításnál pedig a görbe vízszintes marad, utóbbi két esetben a cég számára az alapberuházás magasabb.

Az OECD tanulmánya (2005) szintén a nehezen számszerűsíthető költséghatékonyságot látja problémának, viszont azzal érvel, hogy a hallgatói tapasztalatok minősége, így összességében az oktatás szintje emelkedett az e-learning bevezetésével a hallgatók szerint, ami végül is minden korszerű oktatási intézmény célja.

A távoktatás költségeit a hallgatók szempontjából Varga és Szász vizsgálták (2008), és arra a következtetésre jutottak, hogy a távoktatásos kurzusok összköltsége a hallgatók számára körülbelül negyede a nappali képzésnek, figyelembe véve az utazási, lakhatási, hardver és szoftverköltéseket. Azonban ők is figyelmeztetnek arra, hogy ezek a materiális előnyök csak úgy tudnak érvényesülni, ha a felsőoktatási intézmény jelentős módszertani változásokat vezet be a megváltozott oktatási formákhoz, igényekhez alkalmazkodva.

Az intézményen belüli tudás

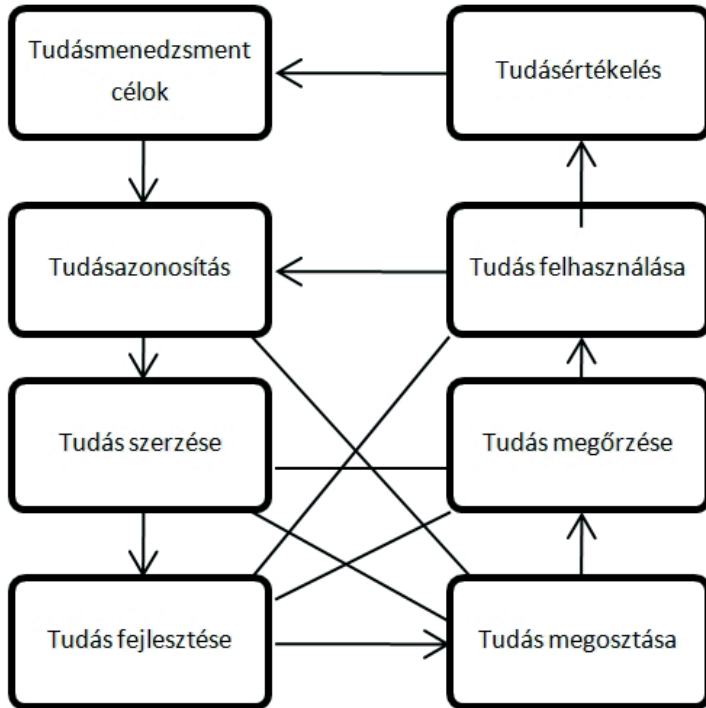
Annak a folyamatnak részeként, amely során az egyetem harmadik generációs egyetemmé alakul át, egyre jobban felerősödnek a vállalati jellegzetességei (tudatos stratégia, menedzsment, kapcsolat az iparral, munkaerőpiaccal) A tudásmenedzsment folyamatának vizsgálatára Probst, Romhardt és Raub (Probst, Raub, & Romhardt, 2000) modelljét alkalmazom. A tudásmenedzsment építőkövei, melyek kölcsönhatásban egymással fejtik ki hatásukat e modell szerint a 4. ábrán látható elemek.

Tudásmenedzsment célok

A tudásmenedzsment céljainak megfogalmazása alapvető fontosságú a szervezet számára. A vezetésnek tisztában kell azzal lennie, hogy a tudásmenedzsment folyamatok csak akkor sikeresek, ha világos elképzésünk van arról, hogy mit

szeretnénk elérni, és ezek a célok vezetői támogatást is kapnak. Stratégiaalkotás, kompetenciák feltérképezése, és ezek megőrzése a legtipikusabb célok.

4. ábra. A tudásmenedzsment-folyamat építőkövei

Forrás: Probst, Romhardt és Raub (1999) nyomán saját szerkesztés

Tudásértékelés

A szervezetben már létező tudás felmérésére és értékelésére több módszer is született, például a Norton-Kaplan féle Balanced Scorecard, vagy a Sveiby féle Intangible Assets módszer, ld. a fentiekben említett a tudásalapú szervezet vizsgálatánál tárgyalt Boda és Stocker ábrát. A felsőoktatási intézmények azonban ritkán alkalmazzák ezeket a módszereket, inkább a profitorientált vállalatokra jellemző, hogy valamiképpen számszerűsíteni szeretnék a tudás hasznát.

Tudás azonosítása

Amennyiben egy szervezet elszánja magát a tudásmenedzsment eszközök stratégiai bevezetésére, hasznos lehet, ha friss szemmel külső szakértők, elemzők végzik el a szervezetben meglévő tudás azonosítását, feltérképezését különböző módszerek, pl. interjúk, kérdőívek segítségével. A továbbiakban a felmérés

eredményét közzéteszik a szervezetben, és tudatosítják a dolgozóknak, hogy a tudás megosztása során milyen felületeken, hogyan tárolják az adatokat, és ezeket hogyan kell használni.

Tudás szerzése

A vállalati tudás részben már létezik a szervezeten belül, részben kívülről áramlik be. Új dolgozók, tanárok érkeznek, akik magukkal hozzák szakmaiságukat, más intézményben szerzett tapasztalataikat. A tudás meg is vásárolható szakirodalom, szoftverek, szabványok formájában.

Tudás fejlesztése

Intézményi együttműködések, projektek, pályázatok során a szakmai kapcsolatok is fejlődnek. Kutatás-fejlesztési munka folyik különösen az egyetemeken, a tudásközpontokban. A dolgozók, tanárok képzéseken, továbbképzéseken vesznek részt, PhD és posztdoktori tanulmányokat folytatnak. A lifelong learning, az élethosszig tartó tanulás gondolata 2007 óta az Európai Unió egyik hivatalos programjaként is szerepel.

Tudás felhasználása

Ez a tudásmenedzsment fő célja. Felhasználóbarát, könnyen kereshető, kezelhető rendszerekben kell tárolni az intézményekben az információkat, hogy az érintettek hozzáférjenek.

A hallgatók részére hagyományosan a tudásátadás a tanár segítségével, személyesen, vagy könyvek, jegyzetek formájában történik. Az online médiumok térnyerésével azonban a hallgatók felé áramló tudás menedzselésére korszerű megoldás egy LMS (learning management system) használata. Ennek szolgáltatásait felmenő rendszerben, fokozatosan az oktatás összes formáira és a teljes szervezetre kiterjedően ajánlott bevezetni. Cél, hogy a rendszert intézményi szinten a főiskola összes tanára, hallgatója, oktatásszervezője az oktatás napi gyakorlatában hasznosítsa.

Az elmúlt években bebizonyosodott (ld. a már idézett Bang-tanulmányt többek között), hogy az úgynevezett blended learning, vegyes rendszerű képzés az, amely a leginkább megfelel a hallgatók igényeinek. A hallgatók az előadásokon, gyakorlatokon konzultálnak a tanárral, a tananyagot pedig online kapják meg, illetve a fórumokon tartják a kapcsolatot az oktatókkal és egymással. Az újszerű, online kommunikáció gördülékenységét és hatékonyságát minőségmenedzsment folyamatok és dokumentáció biztosítja.

Az egyes alapelemek keverése (blending) a képzési formákban (nappali, távoktatás) és az egyes tantárgyaknál határozandó meg konkrétan. A nappali képzésben az LMS internetes háttérszolgáltatásokat biztosít, míg a távoktatásban a képzés szervesen ráépül az LMS szolgáltatásaira.

Tudás megőrzése

A fenti egymásba fonódó folyamatokban a megőrzés a tároló médiumok hatékonyságának biztosításán alapul. A kategóriákba sorolható ismereteket, pl. címek, telefonszámok, elérhetőség, beosztás kodifikálni szükséges, és olyan felületeken rögzíteni és tárolni, amelyek egyrészt könnyen kezelhetőek, másrészt biztonságos megőrzést is nyújtanak, értve ezalatt az adatvédelmet fizikai és átvitt értelemben. Fizikai értelemben az adatokról biztonsági másolatokat kell készíteni, esetleg nem is ugyanazon a helyen, ahol felhasználásra kerülnek, hogy egy esetleges természeti katasztrófa, pl. tűzvész esetén se vesszenek el. Másrészt az adatvédelmi szabályok betartása is fontos, különösen a személyes adatok esetén. Csak az arra jogosultak, például az emberi erőforrásokkal, vagy a pénzügyekkel foglalkozók tudjanak hozzáférni a dolgozók otthoni címéhez, telefonszámaához, bankszámladataikhoz.

Az oktatási intézményben speciális esete a tudásmegőrzésnek a tananyagok kérdése. A tananyag az író szellemi terméke, tulajdona, azonban ha az adott intézmény kötelékén belül írta meg a tananyagot nyomtatott vagy elektronikus tankönyv formájában, akkor a vagyoni jogokkal az intézmény rendelkezhet. A szerzői jogi kérdéseket mindenképpen tisztázni kell például a tanár nyugdíjba vonulásakor, az intézményből való távozásakor. Az is eldöntendő kérdés, hogy egy másik tanárkolléga használhatja, módosíthatja-e a tananyagot.

A tudás megosztása, az oktatási adminisztráció eszközei

Magyarországon két oktatási adminisztrációs rendszer terjedt el, az ETR, és a Neptun. Ezek használata törvényileg is kötelező. Ezek a rendszerek átveszik a hagyományosan a tanulmányi osztályok által végzett hallgatói adminisztrációt, segítségükkel a diákok interneten keresztül intézhetik az oktatási intézménnyel kapcsolatos teendőik egy részét. Ez főleg az adminisztratív feladatokat jelenti, pl. vizsgára jelentkezés, megszerzett jegyekről való informálás. Természetesen a hallgatók számára biztosított a heti rendszerességű személyes fogadóóra is, ennek az időpontja, esetleges változása is megtalálható az adminisztrációs rendszer hirdetőtábláján.

A rendszerek nemcsak a hallgatói, hanem az oktatói munka adminisztrációjához is segítséget nyújtanak. A napi órarend használatával lekérdezhető a tanárok óraterhelése, elfoglaltsága. Ez nagyon praktikus, hiszen a hektikus tanári órarend miatt gyakran nehéz személyesen találkozni a tanárkollégákkal, így mindig van információ arról, hogy az oktató éppen hol tartózkodik, és mikor lesz elérhető. Ugyanez az órarend személyre szólóan is lekérdezhető, így a tanárok is gyorsan heten, havi órarendet tudnak készíteni saját elfoglaltságukról. A főiskola vezetősége is tájékozódhat az oktatók félévre lebontott kapacitásáról, tevékenységeiről, óraterheléséről, és egyéb vállalt feladatairól, pl. tananyagfejlesztés, szakdolgozati konzultáció, vizsgáztatás. Így egyszerűen áttekinthető, hogy melyik oktatónak

milyen a terhelése, lehet-e még rábízni plusz tevékenységeket, vagy inkább könnyíteni kell a feladatain.

Az oktatási intézmény tanárai publikációkban osztják meg szakmai tapasztalataikat. Az oktatási keretrendszerben, vagy a portálon ezek a publikációk is megjelenhetnek. Így lehetőség nyílik a publikációs lista, önéletrajz tárolására, ami nagyon jól jön, ha pl. egy pályázathoz kell gyorsan összeállítani a résztvevők publikációs listáját, szakmai tapasztalatait. A folyamatok kodifikálásáról a minőségügyi dokumentumok gondoskodnak.

A tudásmenedzsment folyamat nehézségei

Bármilyen új rendszer bevezetésénél elsősorban a fejekben lévő korlátokat kell ledönteni. Különösen igaz ez, ha olyan rendszerről van szó, amely megtanulandó új eszközöket, technikai ismeretek elsajátítását is igényli. Mikulás (2004) felsorolja a tudásmegosztás akadályait, amelyek a következők lehetnek: a támogatás hiánya a felső vezetés részéről, ebből következően bizalmatlanság a munkavállalók oldaláról, az akadémiai és üzleti szektor közötti szakadék, és az, amit nagyon találóan könyvelői szemléletnek nevez, vagyis a támogatásra adható összegek elszámolásának nehézsége.

Stocker (Stocker, 2010) a már idézett cikkben rámutat, hogy a tudásvállalatok nem mindig alkalmazzák a fent említett menedzsment módszereket, úgymint az időfelhasználás mérése (time report), az improduktív idő menedzsmentje, illetve az up or out elv, vagyis a dolgozó vagy fejlődik, vagy kénytelen tőle az intézmény megválni. A felsőoktatásban, különösen az állami felsőoktatásban ez valóban nem jellemző, de a magánintézményekben a csökkenő hallgatói létszám, az élesedő versenyhelyzet és a gazdasági válság hatásai miatt kénytelenek ezekhez az eszközökhöz nyúlni.

Az e-learning illetve blended learning intézményi szintű bevezetése elképzelhetetlen - amennyiben a szolgáltatásokat szervesen beépítik az oktatási folyamatba - a teljes szervezetet érintő jelentős változások nélkül (Balogh & Budai, 2009). Új feladatok, munkakörök jönnek létre, amelyeket folyamatosan intézményi szinten menedzselni kell. A fejlesztések megindításának előfeltétele egy átgondolt stratégiai terv, amely a célkitűzések, az objektív és szubjektív feltételrendszer keretei mellett meghatározzák az új e-learning szolgáltatások helyét és szerepét a vegyes képzés rendszerében. Szervezeti stratégiát kell létrehozni, meghatározni a tervezés, az implementáció, és a működtetés részleteit.

Mivel az intézményben általában a fentiekben leírt LMS és oktatási adminisztrációs rendszereken kívül még információs, tudáskezelő-, és megosztó, Web 2.0-es lehetőségeket is kínáló belső portál is funkcionálhat, felmerülhet a tudás szétaprózódásának, és a redundanciának a veszélye. Miért van szükség

egyáltalán ennyi rendszer használatára? A válasz a különböző funkcionalitásban rejlik.

Az LMS alapvetően oktatási tartalmakat szolgáltat, az ETR és a Neptun pedig az adminisztrációt (órarend, vizsgajelentkezés) segíti. A két rendszer tehát kiegészíti egymást, és részben ugyanabból az adatbázisból építkezik, a hallgatók felhasználói neve és jelszava (amíg a jelszót meg nem változtatják), ugyanaz a két rendszerben. A single sign on (SSO)¹⁷⁵ azonosítás jelentősen leegyszerűsíti a két rendszer használatát, és kiküszöbölné a hallgatók egyébként teljesen jogos, és logikus kérdését, miszerint „És ha az egyikbe beléptem, akkor a másikba már nem kell?”. Az SSO rendszerek használata azonban a felsőoktatásban még nem elterjedt. A két rendszer között azonban sok kapcsolat megvalósulhat, adatok átvétele, jogosultságok automatikus kiosztása, stb. A rendszergazdák és fejlesztők folyamatosan összedolgoznak, és keresik a közös megoldásokat. A csak dolgozók számára érhető Intranet rendszer általában informálisabb, önálló tartalommegosztásra is ad lehetőséget.

A TM értékteremtése

A hallgatóknak

Az e-learning rendszerek bevezetésével a hallgatók egy új közegben mérettethetik meg magukat, szerezhetik meg a tudás aktívan közreműködve, és nemcsak passzívan befogadva az ismereteket. A virtuális csoportokban való tanulás, a közös projektek felkészítik a hallgatókat a team-munkára, amelyet majd jövő munkahelyükön kell alkalmazniuk. A Web 2.0 lehetőségei, pl. wikik, fórumok használata elősegíti a csoportmunkát, a tapasztalatok megosztását.

A hallgatók szemszögéből vizsgálva a kérdést, Noszkay az általa leírt O és Tumen modellben (2006) kiemeli a képzésben a hallgatók kompetenciáihoz rendelt szakmai, tárgyi ismeretek (explicit tudás), és problémamegoldó képességek (implicit tudás) fejlesztését, ezek modellbe foglalását, és képesség alapú gyakorlását problémamegoldással. Az így ciklikusan ismételt modell oktatási keretek között magas fokú hatékonyságot eredményez a tudásátadásban. Ebben a folyamatban a tanár, mint tudásmenedzser van jelen.

A tanároknak

---

175 Single sign-on (SSO) – Webes egyszeri bejelentkezési módszer, amely olyan speciális formája a szoftveres azonosításnak, ami lehetővé teszi a felhasználó számára, hogy egy adott rendszerbe való belépéskor mindössze csak egyszer azonosítsa magát és ezután a rendszer minden erőforrásához és szolgáltatásához további autentikáció nélkül hozzáfér. (Wikipedia)

Sokszor felmerül a kérdés a tanároknál: miért is jó az e-learning, blended learning? Folyamatosan új tananyagot kell fejleszteni, válaszolni a hallgatói fórumban feltett kérdésekre. Sok idő, és energiaráfordítás ez a hagyományos tanári feladatokhoz, szerepekhez képest. Hosszabb távon azonban megéri.

A tanár feladata a felsőoktatásban a tudás teremtése, a tananyag megírása. A tananyagot azonban csak egyszer kell megírni, utána évekig használható, az esetleges frissítéseket, változtatásokat folyamatosan lehet eszközölni. A hallgatói fórumokban a hallgatók nagyjából ugyanazokat a dolgokat szokták kérdezni, tehát elég egyszer válaszolni rá, és a válaszokból készíteni egy gyakran ismételt kérdésgyűjteményt.

Az egyetemeken, főiskolákon kutatás-fejlesztés is folyik, az értékteremtő kutató itt is a tanár a mindennapi oktatási tevékenységén kívül. Az eredményeket, cikkeket az intézmény különböző online felületein lehet publikálni, megosztva így a tartalmakat, illetve a publikációs kötelezettségeknek is megfelelni.

Az intézménynek

Az e-learning és oktatási adminisztrációs rendszerek használata nagymértékben segíti a tudásátadást úgy a hallgatók, mint a tanárok, dolgozók esetében. Ezen az eszközök hatékonyságának elősegítésére az intézmények a következő módszereket alkalmazhatják:

Bevált gyakorlatok terjesztése az intézményen belül, és intézmények között a redundancia kiküszöbölésére, és az újítások elterjesztésére.

Hallgatói, tanári, dolgozói képzések bevezetése, hogy a teljes intézményben átfogóan megismerjék az új eszközöket, módszereket.

Kutatás és fejlesztés támogatása, új innovatív eszközök megismertetése, pl. nyílt forráskódú segédsoftverek, virtuális, szinkron oktatást lehetővé tevő osztálytermek használata

Az informatikai szolgáltatók és az oktatási intézmények közötti párbeszéd felélénkítése, és a PPP-k támogatása

.A felsőoktatási intézmény az oktatási tevékenységen túl több tudományterületen működő kutató-fejlesztő intézménnyel és céggel tarthatja a kapcsolatot. Velük együttműködve kompetenciaközpontokat és kreatív laboratóriumokat működtethet.

Összefoglaló

A tudásmenedzsment alapvető célja a hatékonyság növelése. Bár a felsőoktatási intézmények és a profitorientált vállalatok sok tekintetben különböznek egymástól, ebben a tekintetben ugyanazt a célt szeretnék elérni; mindkét típusú szervezet számára fontos a hatékonyság növelése. Ugyanazok a szituációk mindkét

intézménytípusban előfordulnak, pl. a dolgozók távozása munkahelyváltás, vagy nyugdíjazás miatt. Ezekben az esetekben elsődleges fontosságú, hogy a dolgozó tudásanyaga ne vesszen el a szervezet számára. Ugyanazokkal az eszközökkel válik lehetővé ennek a tudásanyagnak a megtartása, kodifikálása, átadása. Ebben a folyamatban az e-learning és a blended learning nem mint csodaszer, hanem mint lehetőség jelenik meg, amely segítségével növelhető az eredményesség.

A harmadik generációs egyetemek esetében elsődleges fontosságú, hogy a felsőoktatás és a vállalati szféra szorosabban együttműködjön, egymás hatékonyságát erősítse. Az egyetemeknek és főiskoláknak folyamatosan figyelni, szondázni kell a munkaerőpiaci és vállalati igényeket, és olyan típusú tudásmunkásokat képezni, akik betöltik a hiányszakmákban mutatkozó réseket, piacképes tudással rendelkeznek, és így hosszútávon hozzájárulnak a gazdasági fejlődéshez.

Az elkövetkező években a tudásalapú gazdaság válik a gazdasági fejlődés motorjává. Ennek a folyamatnak a során a felsőoktatási intézményeknek tudásközpontként kell működniük, fejleszteni, publikálni, és átadni a tudást, és a megoldásokat, így szerepet vállalva a regionális fejlődésben is.

Irodalom

- Balogh, A., & Budai, A. (2009). *Organizational Integration of ILLIAS Services at Dennis Gabor Applied University*. Paper presented at the 8. Nemzetközi ILLIAS Konferencia.
- Bang, J. (2006). eLearning reconsidered. Have e-learning and virtual universities met the expectations? Retrieved 2010.10.13., from http://www.elearningeuropa.info/directory/index.php?page=doc&doc_id=7778&doclng=6
- Boda, G. (2008). A tudástőke mérési módszerei és használhatóságuk. *CEO magazin*, 9.(3.), Melléklet.
- Burton-Jones, A. (1999). *Knowledge Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Davenport, T. H., & Prusak., L. (1998). *Working Knowledge*. Boston, MA.: Harvard Business School press.
- Drótos, G., & Kováts, G. (Eds.). (2009). *Felsőoktatásmenedzsment*. Budapest: Aula.
- Drucker, P. F. (1973). *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. . New York: Harper & Row.
- Hansen, M. T., Nohria, N., & Tierney, T. (1999). What's Your Strategy for Managing Knowledge? *Harvard Business Review*, March–April 1999, 106-116.
- Harangi, L. (2008). A tudásgazdaság munkásainak kompetenciái – elvek és gyakorlat. *Humánpolitikai Szemle*, 19.(11.), 3-14.
- Kiss, J. (Ed.). (2003). *Az információs társadalom tudástranszfer innovatív módjai* Budapest: MTA Információtechnológiai Alapítvány.

- Majó, Z. (2009). Szervezeti működés, támogató környezet kialakítása a felsőoktatási intézményekben. In T. Horváth, L. Kiss, A. Nyerges & É. Roberts (Eds.), *Diplomás pályakövetés kézikönyv*. Budapest: Educatio Kht.
- Mikulás, G. (2004). *Tudásmenedzsment -- ismeretkezelési lehetőségek a felsőoktatásban* Paper presented at the A magyar kultúra napja, Kecskeméti Főiskola
- Nonaka, I., & Takeuchi, H. (1995). *The Knowledge-Creating Company*. Oxford: Oxford University Press.
- Noszokay, E. (2006). Új utak, új módszertani megoldások a felsőoktatásban - O & TUMEN, a kompetenciaalapú képzés tudásmenedzselési módszere. *Vezetéstudomány*, 10., 50-62.
- Noszokay, E., Kende, G., & Seres, G. (2007). Role of the knowledge management in modern higher education - the e-learning. *Academic and Applied Research in Military Science, Miklós Zrinyi National Defence University*, 6.(4.), 559 -573 p. .
- OECD. (2005). E-learning in Tertiary Education: Where Do we Stand? Retrieved 2009.03.25., from <http://browse.oecdbookshop.org/oecd/pdfs/browseit/9605041E.PDF>
- Probst, G., Raub, S., & Romhardt, K. (2000). *Managing knowledge: building blocks for success*: Wiley.
- Stankosky, M. (2005). *Creating the Discipline of Knowledge Management. The Latest in University Research*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Stocker, M. (2010). *Tudásszervezetek értékkeremtésének anomáliái*. Paper presented at the MTA Tudásmenedzsment Workshop.
- Sveiby, K.-E. (1996). What is Knowledge Management? Retrieved 2010.09.16., from <http://www.sveiby.com/articles/KnowledgeManagement.html>
- Sveiby, K.-E. (Ed.) (2009) Wikipedia, .
- Sveiby, K. E. (2001). *Szervezetek új gazdasága: a menedzselt tudás*. Budapest: KJK - KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.
- Varga, Z., & Szász, A. (2008). *Economic Analysis of Blended Learning from the Students' Point of view*. Paper presented at the EDEN 2008.
- Wiig, K. M. (1993). *Knowledge Management Foundations: Thinking about Thinking-How People and Organizations Create, Represent, and Use Knowledge*. Arlington: Schema Press.
- Wissema, J. G. (2009). *Towards the Third Generation University - Managing the university in transition*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Zhao, D., & Strotmann, A. (2008). Information Science during the first decade of the Web: An enriched author co-citation analysis. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 59(6), 916-937.

A jóléti állam modelljének változása az elmúlt két évtizedben

*Zagyai Orsolya adjunktus
Debreceni Egyetem*

ABSZTRAKT: A jóléti állam összetett jelenség. Problémája egyetemes társadalmi probléma, jelen vannak közgazdasági, ideológiai, politikai, filozófiai kérdések egyaránt. Kérdésköre általános és alapvető közgazdasági kérdéseket tartalmaz: gazdasági növekedés, hatékonyság, fenntarthatóság, beruházás, fogyasztás, jövedelem-elosztás, állami költségvetés, gazdasági egyensúly, globalizáció, információs társadalom, stb. Ebben a tanulmányban azt próbáljuk bemutatni, hogyan alakult át a jóléti államok funkciója, és ez hogyan viszonyult a gazdasági teljesítőképességhez az elmúlt két évtizedben. Elsősorban az európai országok tekintetében követjük nyomon a változásokat, kiemelten az Európai Unió országait szem előtt tartva. Kitérünk az európai szociális modell problémáira, és a reformok szükségességére. Végezetül a magyar jóléti állam változásait tekintjük át.

KULCSSZAVAK: Jóléti állam, globalizáció, szociális gondoskodás

Bevezetés

A jóléti állam összetett jelenség. Problémája egyetemes társadalmi probléma, jelen vannak közgazdasági, ideológiai, politikai, filozófiai kérdések egyaránt. Kérdésköre általános és alapvető közgazdasági kérdéseket tartalmaz: gazdasági növekedés, hatékonyság, fenntarthatóság, beruházás, fogyasztás, jövedelem-elosztás, állami költségvetés, gazdasági egyensúly, globalizáció, információs társadalom, stb.

„Jóléti államnak azokat az államokat szokták nevezni, amelyek elkötelezettek polgáraik anyagi és szellemi «jól-léte» (jó egészségi állapota, korszerű műveltsége és modern gazdaságban való foglalkoztathatósága, a munkára való alkalmassága, továbbá megfelelő lakhatása és táplálkozása) iránt, és ennek érdekében aktívan beavatkoznak a gazdasági folyamatokba” (Szabó 2000: 209). A jóléti OECD-államok szokásos csoportjába Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Hollandia, Norvégia, Svédország tartozik (Fekete 2005).

A jóléti rendszerek kialakítását, szükségességét a fejlett piacgazdaságokban három alapelv támasztja alá:

- a társadalmi igazságosság, ill. méltányosság elve;
- a piac kudarcainak korrigálása;
- a társadalom által elfogadott morális értékek megvalósítása.

A méltányosság elve azt kívánja, hogy a piaci verseny nyomán kialakuló jövedelmi egyenlőtlenségeket és annak negatív szociális következményeit csillapítsa. Hosszú távon ezek nem csak a társadalmi békét veszélyeztetik, hanem

a társadalom működőképességét is. Az elszegényedő tömegek a versenyből kiesnek, és a differenciálódás következtében a tehetséges emberek képességei, alkotókészségük a társadalom számára elvész beavatkozás híján. A piaci kudarcok is cselekvésre készítetik az államot. A piaci kudarcokat négy csoportba szokás sorolni: külső gazdasági hatások; közjavak kínálata, melyekben a magántőke nem érdekelt; tökéletlen verseny és monopolizált termelés (Bara & Szabó 2001).

A jóléti állam fogalmával kapcsolatos kérdések

Az állami beavatkozás K. Arrow szerint csak azzal indokolható, ha a piac nem működik vagy működése káros következményeket okoz, és egyértelműen bizonyítani lehet, hogy a kormányzati beavatkozás megoldja a piaci elégtelenségeket, anélkül, hogy súlyos mellékhatásai lennének (Idézi Szabó 2000). A beavatkozásokat tekintve két nagy intézménytípust lehet megkülönböztetni: az állam által közvetlenül működtetett termelő vagy szolgáltató jóléti intézmények és a magánszféra szabályozása törvényekkel, előírásokkal. A hatékonyságnak megfelelően ez kettős követelményt állít a kormányzat elé: az előbbi esetén a legkisebb költségekkel vagy az adott ráfordítással a lehető legnagyobb eredményt érje el, az utóbbi esetén ne sértse a magántőke hatékony tevékenységét (Bara & Szabó 2001).

A jóléti állam tevékenységét, annak időbeli alakulását és országonkénti eltéréseit az újraelosztás nagyságával szokás mérni. A redisztribúció mértéke azonban csak a finanszírozási forrást mutatja, s azt sem teljeskörűen. A jóléti állam emellett szolgáltatóként is működik, azaz a jóléti szolgáltatásokat (nyugdíjfolyósítást, gyógyítást, oktatást, segélyezést stb.) nyújtó intézményeket is működtet.

A jóléti állam tevékenységének országonként különböző köre és mértéke megnehezíti a közvetlen nemzetközi összehasonlítást. A teljes (nemcsak jóléti) redisztribúció mértékét és tendenciáit talán a legmegbízhatóbban az államháztartási kiadások GDP-arányának hosszú távú alakulása tükrözi (Szamuely 2004).

Az unió terminológiájában a szociális gondoskodást szociális védelemnek (social protection) nevezik, s közös statisztikai hivatalának, az Eurostatnak a gyakorlatában a szociális védelemre fordított kiadások (social protection expenditure) tartalma fogalmilag lényegében egyezik a szociális közkiadások OECD által használt kategóriájának tartalmával. Számítási módszereiben azonban a két kategória mégis eltér, s az Eurostat által számolt szociális védelmi kiadások számszerű értéke rendszerint nagyobb az OECD által publikált adaténál. Jóllehet a két párhuzamos adat értékei eltérnek egymástól, a külön-külön kimutatott tendenciák lényegében egyeznek.

A szociális védelem fogalmának nincs általánosan elfogadott definíciója, mint ahogy olyan sincs, amely minden célnak megfelelné.

A közösségi vagy magánszervezetek mindazon beavatkozását, melynek célja, hogy könnyítsen a különféle kockázatok vagy szükségletek miatt a háztartásokra és egyénekre nehezedő terheken, szociális védelemnek nevezzük, feltéve, hogy viszonzatlan és nem egyéni keretek között nyújtják. A szociális védelem alá eső kockázatok vagy szükségletek listáját általában a következőkben rögzítik:

- Betegség/egészséggondozás
- Rokkantság
- Öregség
- Hátrahagyottak
- Család/gyermek
- Munkanélküliség
- Lakás
- Máshova nem sorolt társadalmi kirekesztettség

A szociális védelem keretében nyújtott juttatások sok formát ölthetnek. Az Európai Unió közös statisztikai kimutatása az alábbiakra korlátozódik:

- készpénzkifizetés a védelemben részesíthető személyeknek;
- a védelemben részesíthető személyek kiadásainak visszatérítése;
- a védelemben részesíthető személyek részére közvetlenül juttatott áruk és szolgáltatások.

E korlátozás nem érvényes a *teljes jóléti kiadások körére*. Kimaradnak például az adókedvezmények, az adóvisszatérítések, vagy az olyan intézkedések, melyek elsődlegesen a gazdaság termelő-szférájába irányulnak, de közvetve a háztartásokat védik, mint a tartós munkanélkülieket felvevő munkáltatóknak fizetett bérkiegészítés és hasonló.

A szociális védelem részesedése a GDP-ből jól mutatja ugyan a redisztribúció mértékét az adott évben, de az arány időbeli tágulása vagy szűkülése nem feltétlenül a szociális gondoskodás dinamikáját fejezi ki. Az 1. táblázat idősorai a szociális közkiadások országonkénti alakulását mutatják (a GDP százalékában) a 21. század fordulóján az OECD statisztikája alapján (OECD 2009). Erre az időszakra Lindbeck, korábbi elemzése szerint (Lindbeck 1998) a jóléti állam jelentős összehúzódását becsülte. Szamuely László 1980-2000 közötti időszakra vonatkozó elemzésében (Szamuely 2004) arra a következtetésre jutott, hogy a jóléti állam szociális közkiadásai, ill. szociális védelmi kiadásai nemhogy csökkentek, hanem növekedtek mind az EU mind az OECD országok esetében.

Az 1. táblázat alapján az OECD-országok, s ezen belül az EU-országok összesített átlagainak változásából látható, hogy a szociális közkiadások aránya a GDP-ben nem csökkent, hanem stagnált vagy kis mértékben nőtt. 2003-ban érte el a legmagasabb értéket a vizsgált időszakban 20,8%-kal, de gyakorlatilag ez állandósult 2004-ben és 2005-ben is 20,6 százalékkal. 1995-höz képest 0,7 százalékpontos a változás. A 1995-től 2002-ig az OECD-országok átlagában a részesedés 20 százalék körül mozgott, csak 2003-tól figyelhető meg enyhe

1. Táblázat: Szociális közkiadások az OECD-országokban a GDP %-ában, 1995-2005

Ország	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Ausztrália	16,6	16,6	16,4	17,1	17,0	17,8	17,3	17,5	17,8	17,7	17,1
Ausztria	26,5	26,6	26,7	26,6	26,9	26,4	26,6	27,0	27,5	27,3	27,2
Belgium	26,2	26,8	25,7	26,1	26,0	25,3	25,8	26,2	26,5	26,6	26,4
Csehország	18,2	18,1	18,8	19,1	19,5	19,8	19,8	20,6	20,7	19,7	19,5
Dánia	28,9	28,2	27,2	26,6	26,6	25,8	26,1	26,8	27,8	27,7	27,1
Egyesült Államok	15,3	15,1	14,9	14,7	14,5	14,5	15,1	15,9	16,2	16,1	15,9
Finnország	30,9	30,8	28,5	26,3	25,7	24,3	24,2	25,0	25,8	26,0	26,1
Franciaország	28,6	28,9	28,7	28,9	29,0	27,9	27,9	28,6	29,0	29,1	29,2
Görögország	17,3	17,9	17,9	18,6	19,2	19,2	20,6	20,0	19,9	19,9	20,5
Hollandia	23,8	22,6	21,8	21,4	20,5	19,8	19,7	20,5	21,2	21,1	20,9
Írország	15,7	14,8	14,0	13,0	14,1	13,6	14,4	15,3	15,8	16,2	16,7
Izland	15,2	14,9	14,6	14,8	15,4	15,3	15,3	16,9	18,2	17,9	16,9
Japán	14,3	14,6	14,7	15,5	16,1	16,5	17,4	17,8	18,1	18,2	18,6
Kanada	18,9	18,1	17,4	17,8	16,7	16,5	17,0	17,1	17,2	16,6	16,5
Lengyelország	22,6	22,8	22,2	21,4	21,6	20,5	21,9	22,3	22,3	21,4	21,0
Luxemburg	20,8	20,9	21,2	20,9	20,4	19,7	20,8	22,0	23,4	23,9	23,2
Magyarország	..	..	..	..	21,1	20,0	20,2	21,4	22,2	21,7	22,5
Mexikó	4,7	4,4	4,5	5,0	5,7	5,8	6,5	6,8	7,3	7,2	7,4
Nagy-Britannia	20,2	19,9	19,0	19,4	19,1	19,2	20,1	20,0	20,5	21,1	21,3
Németország	26,5	27,1	26,4	26,3	26,3	26,2	26,3	27,0	27,3	26,7	26,7
Norvégia	23,3	22,5	22,0	23,6	23,6	21,3	22,2	23,6	24,5	23,2	21,6
Olaszország	19,9	22,0	22,7	22,9	23,3	23,3	23,5	24,0	24,4	24,7	25,0
Portugália	17,0	17,6	17,5	17,9	18,3	19,6	19,9	21,3	22,9	23,1	..
Spánország	21,4	21,3	20,7	20,6	20,3	20,3	20,0	20,4	21,0	21,2	20,2
Svájc	17,5	18,0	18,7	18,8	18,6	17,9	18,4	19,2	20,3	20,3	21,3
Svédország	32,1	31,7	30,5	30,4	29,8	28,5	28,9	29,5	30,4	29,9	29,4
Szlovákia*	18,6	18,2	17,9	18,0	18,5	17,9	17,6	17,7	17,1	16,5	16,6
Törökország	7,5	9,7	10,8	11,1	13,2	..	..	..	..	..	13,7
Új-Zéland	18,9	18,8	19,8	20,3	19,6	19,4	18,6	18,7	18,2	18,0	18,5
OECD - országok	19,9	20,0	19,7	19,8	19,8	19,3	19,7	20,3	20,8	20,6	20,6
EU - országok	27,7	27,9	27,5	27,1	27,0	26,6	26,8	27,1	27,4	27,3	27,2

*Szlovákiára vonatkozó adatok alábecsültek, mert még nem tartalmazták az egészségügy területét. Forrás: OECD 2009

növekedés. Az EU-országok átlagában pedig 1995 és 1997 közötti időszakban a 28 százalékhoz közelített, majd 27 százalék körül állandósult a mutató értéke. 2005-ben a szociális közkiadások az OECD átlagában 0,7 százalékponttal voltak nagyobbak, az EU átlagában pedig 0,3 százalékponttal voltak kisebbek az 1995-ös aránynál.

Az EU-n kívüli OECD-országokban – az Kanada, Új-Zéland és Norvégia kivételével – a szociális közkiadások aránya emelkedett. Különösen Japán közkiadásai emelkedtek 4,3 százalékponttal, de jelentős az átlaghoz képest a 2,8 százalékos növekedés Svájc esetében is. Svájc ezzel a 20,3 százalékos aránnyal megközelítette az OECD átlagot.

Norvégiában 1995-höz képest csökkenés mutatható ki, az eltérés mértéke 1,7 százalék. Norvégiáról elmondható, hogy általában a 23 százalékos sávban mozgott az arány ebben a 10 évben, és csak 2005-re sikerült leszorítani. Új-Zéland folytatva a korábbi költségvetési politikáját újabb 0,4 százalékos csökkenést ért el. Kanada esetében azt figyelhetjük meg, hogy a vizsgált periódusban összesen 2,4 százalékponttal esett vissza szociális közkiadások aránya 2005-re. Ezzel Írország és Csehország arányait közelíti. Az Egyesült Államok maradt a 16 százalék körüli sávban, jelentősen nem növekedett a szociális közkiadások aránya 2005-re, mindössze 0,6 százalékponttal.

A szociális kiadások esetében az OECD-országok külön csoportját alkotja a fejlett világ peremén elhelyezkedő Mexikó és Törökország. Mexikó szinte másfélszer többet költ a GDP-ből szociális közkiadásokra, de még így is csak 7,4 százalékát. Törökország adatai hiányos, így csak a 2005-ös becslést viszonyíthatjuk a 1995. évihez. Eszerint a vizsgált periódusban rendhagyóan, a közkiadások aránya a GDP-hez viszonyítva 6,2 százalékponttal emelkedett 13,7%-ra. Az egyes országok relatív helyzetére vonatkozó ismereteket korrigálni kell, ha figyelembe vesszük az adózásnak a statisztikai adatokban nem tükröződő hatásait is.

Az EU-tagországok tendenciáit az Európai Unió saját statisztikai hivatala, az Eurostat adatai alapján vizsgáljuk. A 2. táblázatból látható, hogy az Eurostat azt mutatja ki, hogy a szociális védelmi kiadások uniós átlaga a GDP-hez viszonyítva a vizsgált évtized folyamán a 28 százalékos sáv alatt maradt, 1996-ban érte el a legnagyobb értéket 27,9 százalékot, majd 2000-ben 1,1 százalékponttal alacsonyabb lett. Újabb emelkedés után 2005-ben 27,2 százalékot érte el. A GDP-részesedés növekedésének vagy esésének vizsgálatakor azonban szem előtt kell tartani azt az összefüggést, hogy a mutató értéke a szociális kiadások és a bruttó hazai termék nagyságától egyaránt függ, azaz a kialakuló arány a kettő együttes változásának eredménye. A kilencvenes évek végére jellemző konjunktúra közepette a GDP a szociális kiadásoknál gyorsabban nőtt, tehát az utóbbiak aránya mérséklődött. Az arány konjunktúraérzékenységét az is erősíti, hogy a rossz vagy jó konjunktúrában nő, illetve csökken a munkanélküliség és a vele kapcsolatos szociális költség. Ebből az következtethető, hogy Európában az elmúlt időszak dekonjunktúrája

következtében a 2000 utáni évek statisztikájában már nem mérséklődik tovább a szociális kiadások GDP-aránya, hanem változatlan marad vagy emelkedik.

**2. Táblázat: Szociális védelmi kiadások folyó áron a GDP%-ában
1995-2005 között**

Ország	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
EU (1)	27,7	27,9	27,5	27,1	27,0	26,6	26,8	27,1	27,4	27,3	27,2
Euróövezet (2)	27,2	27,6	27,3	26,9	27,0	26,8	26,9	27,4	27,8	27,8	27,8
Ausztria	28,8	28,7	28,6	28,3	28,7	28,1	28,4	29,0	29,3	29,0	28,8
Belgium	27,4	28,0	27,4	27,1	27,0	26,5	27,3	28,0	29,1	29,3	29,7
Bulgária	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	16,1
Ciprus	:	:	:	:	:	14,8	14,9	16,2	18,4	17,8	18,2
Csehország	17,5	17,6	18,6	18,5	19,2	19,5	19,5	20,2	20,2	19,3	19,1
Dánia	31,9	31,2	30,1	30,0	29,8	28,9	29,2	29,7	30,9	30,9	30,1
Észtország	:	:	:	:	:	14,0	13,1	12,7	12,6	13,1	12,5
Finnország	31,5	31,4	29,1	27,0	26,2	25,1	24,9	25,6	26,5	26,6	26,7
Franciaország	30,3	30,6	30,4	30,1	29,9	29,5	29,6	30,4	30,9	31,3	31,5
Görögország	19,9	20,5	20,8	21,7	22,7	23,5	24,1	23,8	23,6	23,6	24,2
Hollandia	30,6	29,6	28,7	27,8	27,1	26,4	26,5	27,6	28,3	28,3	28,2
Írország	14,8	13,9	12,9	12,0	14,6	14,1	15,0	17,3	17,8	18,2	18,2
Izland	18,9	18,7	18,5	18,3	18,8	19,2	19,4	21,2	23,0	22,6	21,7
Lengyelország	:	:	:	:	:	19,7	21,0	21,1	21,0	20,1	19,6
Lettország	:	:	15,3	16,1	17,2	15,3	14,3	13,9	13,8	12,9	12,4
Litvánia	:	13,4	13,8	15,2	16,4	15,8	14,7	14,1	13,6	13,3	13,2
Luxemburg	20,7	21,2	21,5	21,2	20,5	19,6	20,9	21,6	22,2	22,3	21,9
Magyarország	:	:	:	:	20,7	19,3	19,3	20,4	21,1	20,7	21,9
Málta	15,7	17,1	17,5	17,5	17,3	16,5	17,4	17,5	17,9	18,4	18,3
Nagy-Britannia	28,0	27,8	27,3	26,7	26,2	26,9	27,3	26,2	26,2	26,3	26,8
Németország	28,2	29,3	28,9	28,8	29,2	29,3	29,4	30,0	30,3	29,6	29,4
Norvégia	26,5	25,8	25,1	26,9	26,9	24,4	25,4	26,0	27,2	25,9	23,9
Olaszország	24,2	24,3	24,9	24,6	24,8	24,7	24,9	25,3	25,8	26,0	26,4
Portugália	21,0	20,2	20,3	20,9	21,4	21,7	22,7	23,7	24,1	24,7	:
Románia	:	:	:	:	:	13,2	13,2	13,4	12,6	15,1	14,2
Spanyolország	21,6	21,5	20,8	20,2	19,8	20,3	20,0	20,3	20,4	20,6	20,8
Svájc	25,6	26,4	27,3	27,3	27,3	26,9	27,6	28,5	29,1	29,3	29,2
Svédország	34,3	33,6	32,7	32,0	31,7	30,7	31,2	32,2	33,2	32,7	32,0
Szlovákia	18,4	19,3	19,6	20,0	20,0	19,3	18,9	19,0	18,2	17,3	16,9
Szlovénia	:	24,1	24,5	24,8	24,8	24,6	24,8	24,8	24,1	23,7	23,4

(1) EU-15 1995-1999 között; EU-25 2000-2004 között; EU-27 for 2005-ben

(2) EA-13 helyett EA-15. Forrás Eurostat (tps00098)

Forrás: Eurostat Yearbook 2009

A jóléti állam típusai és a globalizációval való kapcsolata

Noha az európai államokban a második világháború óta végbement változásokat egységes névvel illették, az egyes országokban a jóléti állam nagyon is különbözőképpen valósult meg.

A jóléti államok típusait Esping-Andersen (1991) a következőképpen vázolta fel:

1. Az első csoportba a *liberális* jóléti állam jelzőjével ellátott országok – Anglia, Kanada, Ausztrália és az Egyesült Államok – kerültek. Ezekre az államokra a rászorultság igazolásához kötött segélyezés, a szerény színvonalú univerzális transzferek és az ugyancsak szerény színvonalú társadalombiztosítási rendszerek a jellemzőek. „Az ilyenfajta állam támogatja a piacot, akár passzívan – azáltal, hogy egy minimális ellátást biztosít –, akár pedig aktívan, a „magán” jóléti rendszereknek nyújtott szubvenciókkal.” (Esping-Andersen 1991 124. o.) Ez egy olyan társadalmat eredményez, melyben a legrászorultabbak a jóléti állam juttatásaitól függenek, míg a többség – főként a középrétegek – a piac által nyújtott jóléti szolgáltatásokat veszi igénybe.
2. A következő csoportba azok az államok – Németország, Olaszország, Franciaország és Ausztria – kerültek, amelyek korporativista örökségből építették fel a jóléti államot. A jóléti funkciókat ezekben az országokban a piac helyett az állami intézményrendszer biztosítja. Ezekben a *konzervatív* jóléti államokban a szociális jogok biztosítása sohasem képezte vita tárgyát. A jogokat viszont osztályhoz és státushoz kapcsolták. Ebből következően ezekben az országokban a közösségi programok jóval kiterjedtebbek és magasabb juttatást biztosítanak, mint a magánbiztosítás. A konzervatív jóléti rendszerben a társadalombiztosítás játssza a központi szerepet, ahol a jogosultságok a foglalkozási és a társadalmi státushoz kötődnek. Hagyományosan jellemző ezekre az országokra az egyház jelentős szerepe a jóléti szolgáltatások biztosításában.
3. A harmadik csoportot az úgynevezett szociáldemokrata berendezkedésű *skandináv* jóléti államok alkotják. A szociáldemokrata működésű állam jóléti politikája egyszerre veszi célba a piacot és a hagyományos családot. Itt a szolidarisztikus elvek érvényesülnek, melyek célja, hogy előre társadalmasítsák a család költségeit. A skandináv modell legszembevetőbb jellemzője a munka és a jólét összekapcsolódása, amely a deklarált teljes foglalkoztatásban nyilvánul meg.
4. A negyedik csoport a *dél-európai országoké*, amelyekre jellemző, jóléti államuk kezdetleges, a jogosultság nehezen érvényesíthető. A támogatások nagy része jövedelemhez kötött, de még azon belül is szelektív. Viszonylag

kevesen részesülnek támogatásban, és a támogatások összege is alacsony. Ennek következtében a szociális állami és a jóléti kiadások szintje is alacsony.

Genschel (2004) ad áttekintést azokról az elméletekről, amelyek az 1990-es években születtek annak magyarázatára, hogyan is hat egymásra a globalizált piac és a kiterjedt jóléti állam. Az 1990-es években a piac globalizációja miatt a kormányzatok neoliberális politikát folytattak.

A recesszió időszakában a piac nemzeti szintre korlátozódott, a minimális állam megvalósítása lett a cél. A kormány beavatkozása a piaci erők működésébe, torzítja a gazdaság működését, és rosszabb eredményt hoz létre, mint amelyet a piaci erők szabad játéka alakíthatna ki. Nagy szakadék kezdett kialakulni a társadalmi igények és a jóléti államok kielégíteni tudó képessége között. Az eltérés nem abból adódott, hogy a globális piac külsőleg korlátozta a jóléti állam cselekvőképességét, hanem az, hogy maga a jóléti állam ösztönzött olyan váratkozásokat, amiket nem tudott kielégíteni. Azt sugallata, hogy a társadalom szociális szükségleteit úgyis kielégíti, ezért ez arra ösztönözte az embereket, hogy mindig új igényekkel lépjenek fel.

Az 1970-es évek elején nem volt semmilyen látszata egy ilyen válságnak: a gazdaság növekedett, a munkanélküliség alacsony volt, a jóléti állam nagylelkűsége egyre növekedett, anélkül, hogy ez befolyásolta volna a költségvetést. A közvélemény szerint a fő probléma az volt, hogy a jóléti állam nem bővült elég gyorsan. Amikor az első problémák jelentkeztek az olajválságok nyomán, úgy gondolták, ezek okai a külső, nemzetközi környezetben keresendőek. Ennek nyomán vált egyre népszerűbbé a globalizációt okolni a jóléti állam válságáért. Genschel (2004) három elméletet mutat be cikkében, amelyek a jóléti állam válságát próbálták magyarázni a globalizáció tükrében.

1. *Globalista iskola*: azt állítja, hogy a gazdaság nemzetközi kiterjedése valóban veszélyezteti a jóléti államot. Szerintük az állam ott vállal feladatot, ahol a piac kudarcot vall, de ezt csak akkor teheti meg, ha független a piaci erőktől.
2. *Szkeptikus iskola*: hívei tagadják, hogy jelentős befolyással lenne a globalizáció a jóléti állam működésére. A jóléti állam mérete, jelentősége nem csökken, a közvélemény félelmei megalapozatlanok. Ugyanakkor felteszik a kérdést miért éri a jóléti államot folyamatos kritika.
3. *Revizionista iskola*: azt állítja, hogy a jóléti állam a problémáit maga okozza, és a globalizáció éppen hogy segít ezek megoldásában, azáltal, hogy a nemzetközi piacok fegyelmező ereje hat a jóléti politika káros kilengéseinek visszafogásában.

A jóléti állam feladata mindhárom elmélet szerint kettős:

- makro-szinten a gazdasági fejlődés ellenőrzése,
- mikro-szinten az újraelosztó szociális politika révén a megfelelő életszínvonal biztosítása.

A makrogazdasági ellenőrzés alatt rendszerint egy aktív „keynesi” politikát értenek, ami folyamatos növekedést és teljes foglalkoztatottságot biztosít egy anticiklikus monetáris és fiskális politika által. Az újraelosztó szociális politika az egyéni kockázatok kivédésére szolgál (pl. szegénység, betegség, munkanélküliség); valamint a „jólétjesítőktől” származó bevételek újraelosztásán keresztül a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésére. Minél inkább bekapcsolódik a jóléti állam a gazdaság irányításába, annál inkább kiteszi magát a globalizáció hatásainak.

A globalizáció hatása a makrogazdasági ellenőrzésre:

- A *globalisták* szerint a globalizáció a makrogazdasági ellenőrzést felpuhítja, mert a tőke nemzetközivé válásával a kamatláb meghatározását nem lehet függetleníteni a világban érvényes árfolyamoktól. Egy – egy ország kamatlábnak mértékét csupán a határokon átfolyó tőkeáramlás szabályozza. Azt állítják továbbá, hogy a fiskális politikát korlátozza a tőkeáramlás. Egyrészt azáltal, hogy a nemzeti kormányokat rákényszeríti a költségvetési hiányuk finanszírozásánál a világban érvényes, aktuális kamatláb fizetésére; másrészt a tőketulajdonosok alkupozícióját növeli; harmadrészt inflációs nyomást gyakorol az árfolyamra. Mindhárom esetben a globalizáció költségessé és kevésbé hatékonyá teszi az anticiklikus költségvetési politikát.
- A *skeptikusok* azzal érvelnek, hogy a tőke nemzetközivé válása pont olcsóbbá teszi a hiánygazdálkodást, mert a kormányok nagyobb tőkerészhez férnek hozzá. A tőkeáramlás felerősíti a tőketulajdonosok közötti versenyt, ezáltal csökkennek a hitelek kamatlábai és a kockázati prémiumok összege. Elismerik, hogy lazul az állam hatalma a kamatlábak meghatározása terén, de tagadják, hogy ezáltal hatástalanná válik a monetáris politika. A kamatláb csökkentése helyett a pénzkínálat növelése váltja ki a tőkeáramlást. Ez az árfolyamon keresztül a nemzeti valuta leértékelődéséhez vezet, ami serkenti az exportot és visszafogja az importot. Összességében nő a kereslet a hazai árupiacon.
- A kormány nem tudja megtartani monetáris politikai autonómiáját, ha a tőke szabadon áramlik és az árfolyam stabil. A kormány azonban liberalizálhatja a tőke ellenőrzését és megtarthatja a monetáris politikai autonómiáját, ha hajlandó feladni a stabil árfolyamokat.
- A 80-as évek óta gyakorlatilag minden európai kormány ugyanolyan politikát folytat: párhuzamosan liberalizálja a tőkét és rögzíti az árfolyamokat. Az egységes piac és a Monetáris Unió ennek példája.

- A *revizionisták* azt állítják, hogy a kormányok tudatosan liberalizálták párhuzamosan a tőkét és rögzítették az árfolyamokat. Azért, mert saját szabadságukat akarták korlátozni a keynesi makrogazdasági politika követésének tekintetében. A kormány egy időre megpróbálja túlszárnyalni a polgárok várakozásait azzal, hogy még több pénzt költ el, de az infláció és a költségvetési hiány növekedése végül elviselhetetlenné válik, így maga hagy fel éppen azzal a keynesi politikával, amivel a várakozásokat kiváltotta.

A globalizáció és az újraelosztó szociálpolitika

- A *globalisták* attól félnek, hogy a határon átnyúló tőke mozgásokat nehezebb nemzeti adózás alá vonni, így a kormány az adóterheket már nem alakíthatja a jóléti állam bevételi szükségletei szerint, hanem figyelembe kell vennie a külföldi adópolitikát. *Konvergencia tézis*: Az adóverseny következményeként csökken a jóléti állam bevételi alapja, valamint a progresszív adózás kudarcot vall, amikor az adóverseny csökkenti a tőke adóterheit. Így a minimális újraelosztás és a szociális védelem felé mozdulnak el a jóléti államok.
- A *szkeptikusok* szerint a tőke megadóztatása soha nem játszott nagy szerepet a jóléti állam finanszírozásában. A fő terhet mindig is a munkából származó jövedelem viselte. Így arra a következtetésre jutottak, hogy a jóléti állam egy globális gazdaságban is megtarthatja adóztatási hatáskörét. *Kompenzációs tézis*: A globalizáció megnöveli a jóléti államra rótt feladatokat: minél nagyobb a gazdasági integráció, annál több a külső kockázat, ez viszont a piaci vesztesek számát növeli, akiket az újraelosztó politikán keresztül kompenzálni kell. A konvergencia és kompenzációs mechanizmus a globalizáció hatására egyszerre van jelen, együttes hatásuk azonban meghatározhatatlan, mert egyéni hatásuk fokozatosan elhal, ezért kevés a változás a jóléti törekvések összesített mutatóiban.
- A *szkeptikusok* bizalmatlanok a kompenzációs tézissel kapcsolatban és a konvergencia tézissel szemben is. Kétklik, hogy a globalizáció növeli a külső kockázatot, mert bár a nemzetközi kereskedelem növeli a kockázatot, ami specializációhoz vezet, egyben diverzifikálódnak is a kockázatok, mert több piacra terjednek ki. Azt, hogy melyik hatás dominál, azt elméletileg nem lehet meghatározni. (Manow 1999)
- A *revizionisták* úgy vélik, hogy a jóléti állam problémáit elsősorban maga okozza azáltal, hogy a magas adók és levonások a magánszektorra olyan erőforrásokat vonja meg, amelyet jóval hatékonyabban használna fel, mint az állami szektor. A szociális szabályzatok és előírások torzítják a munkapiac bérpolitikáját és lassítják a gazdasági növekedés ütemét. A jóléti állam hozzájárul a népesség elöregedéséhez, mert nagy hangsúlyt fektet az idősek jövedelmére és egészségügyi ellátására.

- Azt állítják, minél jobban elmélyül a piaci integráció, annál inkább nő a globális piac differenciálódása. Az országok olyan ágazatokra specializálódnak, amiben komparatív előnnyel rendelkeznek, ennek következtében az egyes országok gazdasági struktúrája egyre inkább eltér egymástól, országokon belül viszont egyre homogénebbé válik. A kicsi, viszonylag homogén államok megengedhetnek maguknak egy koordinált piacgazdaságot, amíg a nagy belső eltéréssel bíró országok gyakran ezt nem tehetik meg. A kis országok tehát a globalizáció nyertesei, mert gazdasági szempontból nem önállóak, így nyitott határok mentén kell boldogulniuk, és ezzel egy időben a globalizáció politikai következményeit is tudják kezelni. A magas fokú belső homogenitás pedig megkönnyíti, hogy olyan stratégiákat dolgozzanak ki a globalizációval szemben, ami egyetlen erős, hazai szektor érdekét sem sérti (Genschel (2004).

Az, hogy melyik iskolának van igaza, nem egyértelmű, statisztikai adatok nem bizonyítják egyértelműen sem egyik, sem másik iskola álláspontját, a globalizációnak a jóléti államra gyakorolt hatását. A három globalizációs iskola legnagyobb érdeme, hogy a globalizációs vita középpontjába – a hogyan formálja a jóléti államot a globalizáció?- helyett, a – hogyan formálják a jóléti állam belső jellemzői a nemzet reakcióit a globalizációval szemben? – került. Genschel ([2004).

Az európai szociális modellek¹⁷⁶

Az Európai Unió növekedési problémája egy olyan gazdaság tünete, amely beragadt a tömeggyártás, a nagyvállalatok, a meglévő technológia és a hosszú távú munkavállalási minták rendszerébe, és amely már nem megfelelő a mai

---

176 Az európai szociális modellnek nincs általánosan elfogadott definíciója. Itt a felelősség, szabályozás és újraelosztás fogalmi segítségével értelmezzük. *Felelősség:* Az egyének jóléte érdekében egy elég tágan értelmezett társadalmi felelősségvállalás érhető tetten, amely véd a szegénység ellen, és támogatást nyújt betegség, rokkantság, munkanélküliség és idős kor esetére. A társadalom támogatja, aktívan elősegíti, és gyakran magára vállalja az oktatást, az egészségmegőrzést és a családi támogatás körébe tartozó feladatokat (az utóbbit transzfereken, illetve lakásépítési és karbantartási támogatásokon keresztül). *Szabályozás:* A munkaadó-munkavállaló viszonyok intézményesítettek. Alapjukat a társadalmi párbeszéd, a munkajog és kollektív szerződések alkotják. A gazdasági környezet elég szabályozott, és a társadalmi partnerek által alakított (ágazati és vállalati szinten egyaránt). A termékpiacon adminisztratív és gazdasági szabályozás érvényesül. A cégalapítás az engedélyek, illetve részben a tulajdonosok és vezetők képzésének függvénye. *Újraelosztás:* A transzferek, pénzügyi támogatások és szociális szolgáltatások mindenki számára hozzáférhetők. A jövedelmek közötti különbségek – a redisztributív pénzügyi transzfereken, illetve tulajdon-, hagyaté- és más adókon keresztül – korlátozottak. (Aiginger & Guger 2007)

világban, hiszen azt gyors technológiai változások és erős globális verseny jellemzi. Európának jelentős gazdasági és szociális reformok felvállalására van szüksége ahhoz, hogy kialakítson egy újításra alapozó gazdaságot, amely a kutatásra és a fejlesztésre, a technológiára és az emberi tőkére összpontosít (Sapier 2006).

Olyan sok különbség van a nemzeti jóléti államrendszerek között, hogy maguk a fogalmak, hogy „európai modell” vagy „szociális Európa” meglehetősen bizonytalanok. Sapier (2006) a nemzeti rendszerek ma ismert négy különböző szociálpolitikai modellbe való csoportosítását használja azért, hogy megvizsgálja az egyes modellek relatív teljesítményét több dimenzió mentén. A négy modell négy különböző földrajzi területet takar.

- *A skandináv országokat* (Dánia, Finnország és Svédország, plusz Hollandia) jellemzi a szociális védelmi kiadások és az univerzális jóléti ellátások legmagasabb szintje. Kiterjedt pénzügyi intervenciót alkalmaznak a munkaerő piacokon egy sor „aktív” politikai eszköz alapján. Erős szakszervezetek biztosítják a jól szabályozott bérszerkezeteket.
- *Az angolszász országok* (Írország és az Egyesült Királyság) aránylag nagy szociális segítséget nyújtanak mentsvárként. A készpénzátutalások elsősorban a munkaképes korú személyek felé irányulnak. Az aktiválási eljárások fontosak, valamint a programok, amelyek feltételekhez kötik a rendszeres munkavállalással járó juttatásokhoz való hozzáférést. A munkapiaci oldalon ezt a modellt gyenge szakszervezetek, aránylag széles és növekvő munkabér szóródás keveréke és az alacsony bérezésű munkák viszonylag nagy előfordulása jellemzi.
- *A kontinentális országok* (Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország és Luxemburg) főként biztosítás alapú munkanélküli segélyekre és öregkori nyugdíjakra támaszkodnak. Bár a tagságuk hanyatlik, a szakszervezetek továbbra is erősek, mivel a szabályozások kiterjesztik a kollektív bértárgyalások körét a szakszervezeteken kívüli helyzetekre is.
- Végül a *mediterrán országok*, (Görögország, Olaszország, Portugália és Spanyolország), amelyek a szociális kiadásaikat az öregkori nyugdíjakra koncentrálnak és lehetővé teszik a jogosultságok és státuszok nagy szegmentálását. A szociális jóléti rendszereik jellemzően a munkahelyek védelméből és a kordedvezményes nyugdíjrendelkezésekből merítenek, hogy mentesítsék a munkaképes korú lakosságot a munkaerő piacon való részvételtől. A bérszerkezet, legalábbis a hivatalos szektorban, kollektív bértárgyalások körébe tartozik és erősen nyomott.

Ha a jóléti ellátórendszer mérete és szerkezete alapján szeretnénk az európai országokat tipizálni azok liberális, skandináv, konzervatív, vagy dél-európai

típusba sorolhatók.¹⁷⁷ A típusok közötti különbségek az államháztartás méretén kívül az eszköztár megválasztásában – a jövedelemfüggő és univerzális, a pénzbeli és természetbeni támogatások, és a különböző adófajták és járulékok relatív jelentőségében – mutatkoznak meg (Benedek et al. 2006).

A jövőben egy ötödik – még nem kidolgozott – modell alakulhat ki az újonnan csatlakozó (államszocialista múlttal rendelkező) országok körében. A rendszerváltás után számos szociális intézményt alapítottak, de ezek mind pénzügyi eszközeik, mind felzárkózás melletti elkötelezettségük tekintetében elmaradnak a régi tagállamokéhoz hasonló, átfogó jóléti rendszerektől. Ezért ezt az ötödik modellt „felzárkózó modellnek” hívjuk. (Aiginger & Guger 2007: 55)

Boeri (2002) a négy modell teljesítményét hasonlítja össze a társadalompolitikák három céljának az elérése szerint: az első a jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység csökkentése, a második a nem biztosítható munkaerő piaci kockázat elleni védelem, és a harmadik a munkaerő piacon való részvétel díjazása.

- *A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység csökkentése* kapcsán azt találta, hogy az adók és az átutalások által megvalósított újraelosztás mértéke a skandináv országokban a legmagasabb és a mediterrán országokban a legalacsonyabb, miközben az angolszász és a kontinentális országok közepén helyezkednek el. Ugyanakkor a négy csoport rangsorolása valamelyes eltérő, ha az adózás és az átutalás utáni szegénység előfordulásáról van szó. Itt is a skandináv országok állnak az első helyen és a mediterrán országok a sor végén, de most a kontinentális országok olyan jól teljesítettek, mint az első helyezett, az angolszász országok pedig olyan rosszul, mint a sereghajtó. (Sapier 2006)
- *A nem biztosítható munkaerő piaci kockázat elleni védelmet* munkahely védelmi törvénnyel (EPL), amely megvédi a dolgozókat az elbocsátástól, vagy munkanélküli juttatásokkal (UB) lehet biztosítani. A két rendszer közötti különbség egyértelmű: az EPL azokat védi, akiknek már van munkájuk és nem jelentenek adóterhet, miközben az UB biztosítást nyújt a lakosságnak általában és jellemzően a dolgozókra kivetett adókból finanszírozzák. Mivel az EPL és az UB két olyan eszköz, amelyeket hasonló cél elérésére terveztek, kompromisszum van közöttük. A nagyvonalú munkanélküli biztosítási rendszer lecsökkenti az elbocsátási korlátozások szükségességét, és fordítva. A négy európai társadalompolitikai modell nagyon különbözően viselkedik. A mediterrán modellt nagyon szigorú munkahelyvédelmi szabályozás és eléggé alacsony munkanélküli juttatási fedezet jellemzi. A másik oldalon a skandináv modell bőkezű és átfogó munkanélküli juttatásokat nyújt, miközben az EPL szigorúsága elég kismértékű. A kontinentális modell bőkezű munkanélküli

---

177 Ez a csoportosítás Espring & Anderson (1991) politikai szociológiai munkáján alapszik.

juttatásokat nyújt, de az EPL-je szigorúbb. Végül az angolszász modell aránylag kisebb védelmet nyújt, mint a többi, sokkal kisebb EPL szigorúsággal, de a munkanélküli juttatások olyan mértékűek, mint a kontinentális és a skandináv modellek esetében. Minél erősebb a modell munkahelyvédő törvénye, annál alacsonyabb a munkavállalási arány. Ez azt jelenti, hogy a munkahelyek törvényekkel való megvédése határozottan káros a munkahelyekre, miközben a dolgozók munkanélküli biztosítással való védelme potenciálisan hasznos a munkavállalásra nézve.

- *A munkaerő piacon való részvétel díjazása* nagyban különbözik a négy európai szociális modell esetében. A munkavállalás aránya sokkal magasabb a skandináv és az angolszász országokban (72 százalék, illetve 69 százalék 2004-ben), mint a kontinentális és a mediterrán országokban (63 százalék, illetve 62 százalék), a különbség nagy része a korszpektrum két végén lévő különbségeknek tulajdonítható. Az 55-64 éves korosztályban a munkavállalási arány jelentősen magasabb a skandináv (56 százalék) és az angolszász (53 százalék) országokban, mint a kontinentális (34 százalék) és a mediterrán (40 százalék) országokban. A 15-24 éves korosztályban a munkavállalási arány jóval alacsonyabb a skandináv (13 százalék) és az angolszász (10 százalék) országokban, mint a kontinentális (17 százalék) és a mediterrán (22 százalék) országokban. (Sapier 2006)

Sapier másik két szempont, a szociális igazságosság és a fenntarthatóság szerint is vizsgálja az európai jóléti rendszereket. A szociális igazságosság vagy méltányosság mutatószámaként a szegénységi kockázatot¹⁷⁸ használja. A fenntarthatóságot a foglalkoztatási szinttel méri, ha ugyanis a jóléti rendszerben megfelelő munkaöztönzők működnek és magas a foglalkoztatás, akkor elegendő bevétel keletkezik a rendszer fenntartásához. A négy modell ezen összehasonító elemzését hasznosan össze lehet foglalni a hatékonyság és a méltányosság szempontjából. A modellt hatékonynak minősítik, ha elegendő ösztönzést ad a munkához és ezáltal aránylag nagy munkavállalási arányokat generál. Igazságosnak fogják tartani, ha a szegénység kockázatát viszonylag alacsony szinten tartja. Ezen a két szemponton alapul az európai országok 1. ábrán látható csoportosítása.

Az 1. ábrát a hatékonyság és a méltányosság jól ismert *kompromisszuma* szerint is lehet értelmezni. A skandináv és a mediterrán országok látszólag nem szembesülnek ilyen kompromisszummal. A skandinávok irigylésre méltó pozíciót tudhatnak magukénak egy olyan szociális modellel, amely hatékonyságot és méltányosságot is nyújt, miközben a mediterránok olyan szociális rendszerben élnek, amely

---

178 A szegénység kockázatát a tartós szegénységben élők arányával, a foglalkoztatást pedig a 15-64 éves népesség foglalkoztatási rátájával mérték.

nem nyújt sem hatékonyságot, sem méltányosságot. Másrészt az angolszász és a kontinentális országok úgy tűnik, szembesülnek a hatékonyság és a méltányosság kompromisszumával. Az angolszászoknak hatékony, de egyenlőtlen szociális modelljük van, míg a kontinentális országok sokkal nagyobb méltányosságot, de sokkal kisebb hatékonyságot élvezhetnek. Az 1. ábra másik olvasata a szociális modellek *fenntarthatóságát* hangsúlyozza. A nem hatékony modellek egyszerűen nem tarthatóak fenn a globalizációból, a technológiai változásából és a lakosság öregedéséből eredő államháztartás növekvő megterhelésével szemben. Néhány jel arra utal, hogy a kevésbé hatékony kontinentális és mediterrán modellek súlyos fenntarthatósági korlátozásokkal szembesülnek. Az egyik az államadósság szintje a GDP arányához viszonyítva, amely sokkal magasabb a kontinentális (73 százalék) és a mediterrán (81 százalék) országokban, mint az angolszász (36 százalék) és a skandináv (49 százalék) országokban. (Sapier 2006)

1. ábra: A négy európai modell a hatékonyság és a méltányosság szempontja alapján

		HATÉKONYSÁG	
		<i>Alacsony</i>	<i>Magas</i>
MÉLTÁNYOSSÁG	<i>Magas</i>	kontinentális	skandináv
	<i>Alacsony</i>	mediterrán	angolszász

Forrás: Sapier (2006)

Mind a skandináv, mind az angolszász modellek fenntarthatóak, miközben a kontinentális és a mediterrán modellek fenntarthatatlanok és ezért azokat meg kell reformálni a nagyobb hatékonyság irányába úgy, hogy lecsökkentsük a munkavállalás és a növekedés ellenérdekeltségeit. Az összes skandináv és kontinentális ország átlagon felül teljesít a szegénység elkerülésének a valószínűségében, miközben az angolszász és a mediterrán országok az átlag alatt teljesítenek. Mi okozza ezt a különbséget? Az újraelosztás mértéke nem lehet magyarázat, mert ez legtöbb országban aránylag magas, a mediterrán csoport országainak a kivételével. Jobb magyarázat az emberi tőke, amelyet az egyének a piacra visznek, eloszlásának a különbsége. Minél alacsonyabb a középfokú végzettségűek aránya, annál magasabb a szegénység kockázata. Ezzel szemben az újraelosztási politika csak másodlagos szerepet játszik.

A reformok szükségessége

A globális gazdaság ilyen gyors változása lehetőségeket és veszélyeket is teremt. Lehetőségeket teremt azoknak, akik képesek gyorsan és a megfelelő technológiával

és képességekkel reagálni, és veszélyeket azoknak, akik lassan alkalmazkodnak, elavult technológiával és képességekkel rendelkeznek. Ugyanakkor a lehetőségekkel összekapcsolt előnyök megvalósulása időbe telik, mivel ezek új befektetést igényelnek, miközben a veszélyekhez kapcsolódó költségek gyorsabban felmerülnek, hiszen a meglévő befektetésből származnak. A gazdaságpolitika kihívása ezért az, hogy a lehető leghamarabb gazdasági és szociális reformokat gondoljanak ki és alkalmazzanak, amelyek célja a nagyobb gazdasági rugalmasság és a jobb szociális védelem. A cél az kell, hogy legyen, hogy rugalmas környezetet hozzanak létre, amely képes a legjobban kihasználni az új gazdaság által teremtett lehetőségeket, és ezáltal a veszélyre hatékonyan reagálni. Európában a gazdasági és szociális reformoknak mindenekelőtt a munkaerő piaccal és a szociális irányelvekkel kell foglalkozniuk. (Sapier 2006)

Az 1980-as évek közepén az egységes piac programját kifejezetten azért fejlesztették ki, hogy friss dinamizmust vigyenek az európai gazdaságba és alkalmazkodjanak az új gazdasági környezethez. Ugyanakkor az EU fontos szponzora lett kutató-fejlesztő tevékenységeknek, amelyek célja, hogy megfeleljenek a globalizáció és a technológiai változások kihívásainak. A monetáris unió, amely mind a makrogazdasági stabilitást, mind az egységes piacot támogatja, Európának a globalizáció kihívására adott részválaszaként is tekinthető. Ugyanakkor ezek a fontos intézményi eredmények úgy tűnik, nem tudtak nagyobb gazdasági dinamizmust generálni. Európa gazdasági teljesítménye folyamatosan gyengül.

Ennek egyik oka az, hogy az intézményi eredmények gyorsasága és intenzitása nem megfelelő a globalizáció és a technológiai változások gyorsaságához és intenzitásához képest és az egységes piac létrehozása túlságosan lassan halad. De a legfőbb ok az lehet, hogy az EU szintjén meghozott változtatásokat nem kísérték a szükséges nemzeti szintű változtatások. Az idejétmúlt munkapiacok és társadalompolitikák egyszerűen nem teszik lehetővé az egységes piacot, a kormányzati kiadások kutatásra és fejlesztésre való fordítását és a valutauniót, hogy azok teljesen kibontakozzanak és megfeleljenek a globalizáció és a technológiai változás kihívásainak (Sapier 2006).

A megreformált európai szociális modell a következőkben különbözik a régi jóléti államtól: (Aiginger & Guger 2007)

- A szociális rendszer befogadó és erős marad, de a szegénységet csökkenteni hivatott támogatások mértéke függ az egyéni hozzájárulástól, és a juttatások bizonyos feltételekhez kötöttek.
- A munkapiaci aktivitás serkentése érdekében csökkennek a jövedelempótló támogatások arányai, de nemzetközi viszonylatban még mindig magasak.
- Az egyenlőség megteremtése érdekében a jóléti rendszer inkább szolgáltatáscentrikus, mint juttatáscentrikus.

- Az adók relatíve magasak, de összhangban vannak a kiadásokkal, annak érdekében, hogy a jövőbeli nyugdíjak és a jelenlegi adósságok finanszírozásának mérlege középtávon pozitív egyenleget mutasson.
- A bérek magasak, ám a piaci körülmények változása esetére az egyének pozíciói nem garantáltak. A munkanélkülivé válók számára felkínált segélyek és képzési lehetőségek személyre szabottak, kevésbé bürokratizáltak, decentralizáltabbak, és a közszolgáltatásokat a magánügynökségek egészítik ki.
- A munkajóléti szolgáltatások bevezetése decentralizált – esetenként a magánszféra által támogatott – módon megy végbe. A feltételek a nehézségek méreteitől és körülményeitől függenek, de a mögöttes filozófia értelmében a munkanélkülieknek nyújtott segítség során inaktivitásuk miatt nem büntetik őket.
- A részmunkaidős és az életciklushoz alkalmazkodó munkakörök létrehozását támogatják. Ebben a megközelítésben a részmunkaidős foglalkoztatásban dolgozók (arányosan részesülve a szociális juttatásokból) saját szabad akaratukból, személyes döntésük alapján, nem pedig a nemek közötti egyenlőtlenség kényszerétől vezérelve választanak ilyen munkát.
- A politika által felkarolt új technológiák és fejlesztési stratégiák – a régi iparágak támogatásával szemben – a jóléti állam túlélésének előfeltételei, továbbá érdekesebb és nagyobb kihívást jelentő munkaköröket teremtenek.

Ugyanakkor az új európai modell különbözik az amerikai modelltől is, legalábbis a következőkben: (Aiginger & Guger 2007)

- A jóléti költségek karcsúsítása és az ösztönzők fejlesztése ellenére a szociális háló még mindig átfogó védelmet nyújt a gazdasági, társadalmi és különösen az egészségügyi kockázatok ellen.
- A környezetvédelmi és társadalompolitikai célok, a bevételek méltányos elosztása és a szegénység elleni küzdelem továbbra is fontos szerepet tölt be a politikai napirendben.
- A kormányzati és közintézmények proaktív szerepet játszanak a fejlesztések, a hatékonyság, a strukturális változások, a magasabb képzettség és az élethosszig tartó tanulás támogatásában, illetve meghatározó arányban a közösségi intézmények látják el az oktatási és egészségügyi feladatokat, amelyek minden állampolgár számára elérhetők, kiváló minőségben és megfizethető áron.

- A társadalmi partnerek (munkaadókat és munkavállalókat képviselő intézmények) beleszólnak a bérek alakulásába és a munkajog fejlődésébe, illetve általában jelen vannak a gazdaságpolitikai döntéseknél.
- Az állami szektor nagy, és az adók magasak, bár vannak a költségek növekedését gátló mechanizmusok, és a józan pénzügyi politikát támogató fiskális szabályok a nagy kereslet időszakában is.
- A vállalatok részben védettek a magas adóktól. A magas adók a fogyasztást és különösen az energiát érintik.

Ezek a reformok az európai modellt versenyképessé teszik a magas jövedelmű régiókban, és a globalizációt egy lefelé tartó versenyből egy felfelé törő versennyé alakítják, érvényre juttatva a jövőt megalapozó olyan fontos szempontokat, mint amilyen az innováció, az oktatás, az élethosszig tartó tanulás és az új technológiák.

Összefoglalás

A jóléti állam kérdésköre általános és alapvető közgazdasági kérdéseket tartalmaz: gazdasági növekedés, hatékonyság, fenntarthatóság, beruházás, fogyasztás, jövedelem-elosztás, állami költségvetés, gazdasági egyensúly, globalizáció, információs társadalom, stb. Az európai államokban a második világháború óta végbement változásokat egységes névvel illették, az egyes országok tekintetében a jóléti állam nagyon is különbözőképpen valósult meg.

Az Európai Unió növekedési problémája egy olyan gazdaság tünete, amely beragadt a tömeggyártás, a nagyvállalatok, a meglévő technológia és a hosszú távú munkavállalási minták rendszerébe, és amely már nem megfelelő a mai világban, hiszen azt gyors technológiai változások és erős globális verseny jellemzi. Európának jelentős gazdasági és szociális reformok felvállalására van szüksége ahhoz, hogy kialakítson egy újításra alapozó gazdaságot, amely a kutatásra és a fejlesztésre, a technológiára és az emberi tőkére összpontosít.

Irodalom

- Aiginger, K. – Guger, A. (2007): Az Európai Szociális Modell: az állítólagos akadálytól a versenyelőnyig. In: Progresszív Politika – Az Európai Szociális Modell. Demos Magyarország Alapítvány. Bp.
- Bara István & Szabó Katalin (2001): A jóléti államtól az esélyteremtő államig. In Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Aula Kvk.
- Benedek Dóra & Firlé Réka & Scharle Ágota (2006): A jóléti újraelosztás mértéke és hatékonysága. Pénzügyminisztérium, Kutatási Füzetek, 17. sz.
- Boeri, T. (2002): Social Policy: one for all? letöltés ideje: 2009. 06.15. <http://www.cepii.fr/anglaisgraph/communications/pdf/2002/29301102/boeri.pdf>
- Esping - Andersen (1991): Mi a jóléti állam? In Ferge Zs., Lévai K.(szerk.) A jóléti állam. Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék, 116-135. o.
- Fekete Judit – Szigeti Péter (2005): Az állam szerepe a jólétben és a mindennapi hatalomgyakorlásban. MTA Politikai Tudományok Intézete. 36 o.
- Genschel, Philip (2004): Globalization and the welfare state: a retrospective. Journal of European Policy, Vol. 11. Nr. 4. 613-636. pp.
- Lindbeck, Assar (1998): A svéd kísérlet I. Külgazdaság, 42. évf. 7-8. sz. 57-89. old.
- Lindbeck, Assar (1998): A svéd kísérlet II. Külgazdaság, 42. évf. 9. sz. 56-74. old
- Manow, P. (1999): The uneasy Compromise of Liberalism and Corporatism in postwar Germany. CGES-Working paper 5/88. Center for German and European Studies, University of California, Berkeley.
- OECD Economic Outlook [2009]: letöltés ideje: 2009. 11. 20.http://www.oecd.org/document/61/0,3746,en_2649_37443_2483901_1_1_1_37443,00.html
- Sapier, Andre (2006): Globalization and the Reform of European Social Models. Journal of Common Market Studies. Vol. 44. Nr 2. 369-390. pp.
- Szabó Katalin (2000): A jóléti államtól az esélyteremtő államig: 6. fejezet. In: Szabó K., Bara Z. (szerk.) Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba. Bp. Aula kiadó 209-242. o.
- Szamuely László (2004): A „haldokló” jóléti állam válsága az 1990-es években. Közgazdasági szemle, 51. évf. 10. sz. 948-969. old.

A nonprofit szektor humán- és pénzügyi erőforrásokkal való ellátottságának jellemzői

Dr. Juhász Zita PhD¹⁷⁹ adjunktus
Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar

ABSZTRAKT A nonprofit szektor erősen differenciált. A szektorról leggyakrabban összefoglalóan jelennek meg statisztikai adatok. Így a merőben eltérő helyzetű és finanszírozási igényel-, feltételekkel rendelkező szervezetek jellemzőit a statisztikai adatok teljesen elfedik. Az elméletek elsősorban a klasszikus civil szervezetekre vannak kalibrálva. Magyarországon gyakran éppen ezek azok, amelyek csekély mértékű forrásokért is küszködnek napjainkban. A bevételi szerkezet alaposabb, szervezeti típusonként történő megvizsgálása tehát sok tanulsággal szolgál. A harmadik szektort tekintve a foglalkoztatás terén való elmaradásunk az Európai Unió fejlettebb országaihoz – és azoknak is az Egyesült Államokhoz – jelentős. Szakértők egybehangzó véleménye alapján a foglalkoztatási arány növekedése a szektorban borítékolható. Fontos a pályázatok szerepe is, amelyek célja elsősorban a közszférából elbocsátott dolgozók számára a nonprofit szférában való munkahelyteremtés. A másik terület a munkaerő piaci feladatokat ellátó nonprofit szervezetek által végzett tevékenység. Ezek a szervezetek és programjaik – a foglalkoztatási projektek és munkaerő piaci programok megvalósításában - számos kézzelfogható eredménnyel jártak.

KULCSSZAVAK: nonprofit szektor, humán erőforrás, pénzügyi erőforrás, forrásteremtés

Bevezetés

A tanulmány célja a nonprofit szervezetek forrásellátottságának vizsgálata, az elért eredmények bemutatása, megkülönböztetve a klasszikus civil szervezeteket és a jelentős gazdasági potenciált képviselő, az állam által jelentősen támogatott szervezeteket. Egymással ellentétes megállapítások látnak napvilágot a harmadik szektort illetően. Alapvetően a nyugati, fejlett országokhoz való közeledésről beszélnek, akár a szolgáltatások mennyiségét és minőségét, akár a forrásellátottságot illetően. Azonban a jelentős szerzők egyre gyakrabban hívják fel a figyelmet (pl. Kuti 2003, Bartal 2005, Bocz 2009), hogy a mennyiségi fejlődés mögött inkább kedvezőtlen, mint kedvező minőségi változások állnak. A szakirodalmak összevetésével, ütköztetésével érdekes következtetések vonhatóak le mind a humán erőforrás kihasználtság és a szektor e téren ismert funkcióinak teljesülése, mind a pénzügyi erőforrások szempontjából. Miközben jelentősen megnöttek

a pályázati és állami források, a klasszikus civil szervezetek ezrei sodródtak a működésképtelenség szélére. Különösen igaz ez a kisebb településeken működő szervezetek esetében.

A nonprofit szektor és a foglalkoztatottság

A nonprofit szervezetek súlyának növekedése során számos szerző utalt rá, hogy a továbbfejlődés várható útja a második, vagy másodlagos munkaerőpiac kialakulása és növekedése. Legtöbbször a német gazdaságról kívántak példát venni, amely a rendszerváltás után kidolgozott programjában a kelet - német gazdaság munkanélküliségi problémáinak kezelésére hozta létre a második munkaerőpiacot. Célja volt a foglalkoztatási gondok enyhítésén túl a képességek megőrzése, pszichikai feltételek karbantartása és nem utolsósorban a szaktudás fejlesztése is. A közhasznú foglalkoztatás intézményesült. Létrejött egy szocio-ökológiai szektor. E szektor működése a környezetvédelem, a lakókörnyezet élhetőbbé tétele, szociális szolgáltatások és kulturális szolgáltatások területére volt jellemző. A program akkor és ott sikeresnek bizonyult, mintát és példát mutatva a mai fejlett gazdaságoknak. Ma Hollandia folytat egy hasonló, elsősorban uniós finanszírozású programot, melynek eredményeit a magyar munkaerő piaci orientációjú szervezetek is figyelemmel kísérik. Ha áttekintjük napjaink szakirodalmát a témakört tekintve, azt ismerhetjük fel, hogy az értelmezés Magyarországon többretű. Három fő értelmezés van jelen:

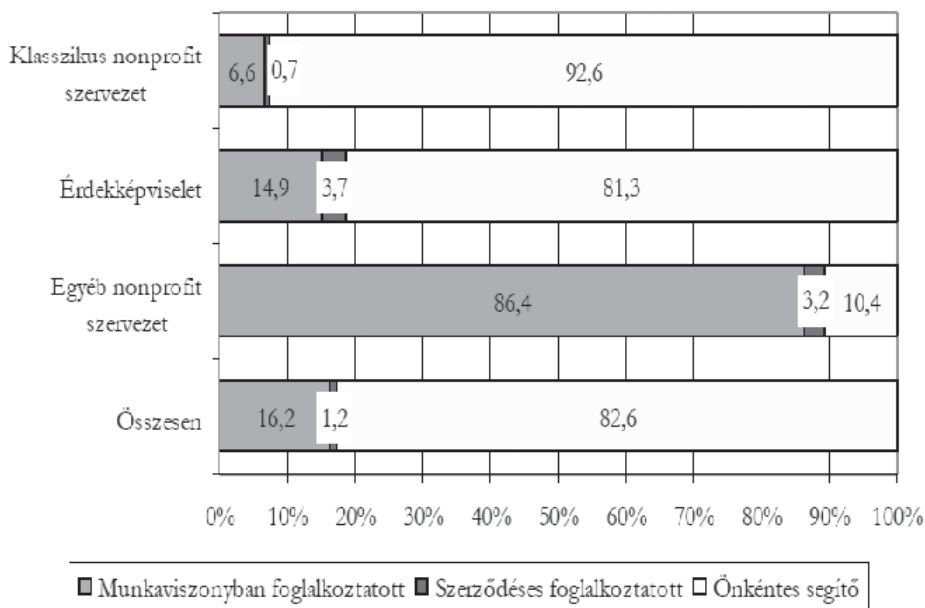
1. A másodlagos munkaerőpiacot elsősorban az önkormányzat és a nonprofit szervezetek alternatív, egymást kiegészítő és helyettesítő szerepeként értelmezi. A közmunkaprogramok és a helyi pl. városszépítési feladatokra kötött szerződésen túl gondolhatunk az önkormányzat különböző pl. szociális jellegű feladatainak kiszervezésére.
2. A másodlagos vagy alternatív munkaerőpiac másik értelmezése nagyjából megegyezik a védett munkahelyek intézményével (decent work) és a tranzitfoglalkoztatással. Magyarországon elsősorban a pályakezdők foglalkoztatása és a csökkent munkaképességűek tekintetében alkalmazzák. A holland modell is így értelmezi e fogalmat.
3. A nonprofit szektor közvetítő szerepe ebben az értelmezésben lényegében a munka közvetítésével és koordinálásával részben az egyébként nehezen ellenőrizhető területeken a „kifehértést” is szolgálja. Ide tartoznak a „munkacseré” programok is.

A közgazdasági elméletek a másodlagos munkaerőpiacot azonos értelemben használják a szekunder munkaerőpiaccal. E kifejezésekkel az új munkaerő piaci elméletek közül a szegmentációs elméletek között találkozhatunk, amelyek Doeringe és Piore nevével fémjelvezhetők. (hiv. Polónyi, 2002). Eszerint két

munkaerőpiac van, az elsődleges piacon dolgozók jó munkakörülményeket, a biztonságos munkavégzés lehetőségét, előrejutási lehetőségeket, jó fizetést mondhatnak magukénak, a másodlagos munkaerőpiac munkavállalói mindebből nem részesülnek. Jellemzően alacsonyabban képzettek, mint az elsődleges piacon foglalkoztatottak. E megközelítésnek valószínűleg nem sok köze van a másodlagos munkaerőpiac fentebbi értelmezéseihez. Az elmélet következtetései között találjuk, hogy a konjunktúra időszakában a másodlagos munkapiacról sikerülhet bejutni az elsődleges piac recesszió idején zárt világába, recesszió idején azonban az elsődleges piacról a másodlagos piacra való kisodródás veszélyei megnövekednek. Tehát tulajdonképpen itt másodlagos piacként az elsődleges piac tartalékait nevesítjük, amely biztosítja a konjunktúrához való rugalmas alkalmazkodást. E szerepét tekintve azonban jelentős a hasonlóság a nonprofit szektor által közvetlenül foglalkoztatott másodlagos munkaerőpiaccal.

Az értelmezésbeli különbség könnyen belátható akkor is, ha megvizsgáljuk a nonprofit szférában és a versenyszférában foglalkoztatottak számát és összetételét. Lejjebb látható a magyar nonprofit szektor által felhasznált munkaerő összetétele.

1. ábra. A különböző jellegű nonprofit szervezetek által igénybe vett munkaerő összetétele

Ez az ábra a teljes humán erőforrást mutatja, tehát a foglalkoztatottak száma nem került átszámításra a ledolgozott munkaórák alapján. Az átszámítással e szektorban gyakran találkozhatunk, főleg az önkéntesek szórványos foglalkoztatása miatt. Az átszámítás lényege, hogy megállapítják, hogy foglalkoztatottak hány teljes állásúnak felelnek meg. A csoportosítás során a „klasszikus nonprofit szervezet” kifejezés az alapítványokat, egyesületeket jelenti. Az „érdekképviseltek” alatt elsősorban a szakszervezeteket, munkáltatói érdekképviselőket jelenti. A nonprofit gazdasági társaságok az egyéb kategóriába tartoznak. A legelső sor a nonprofit szektor átlaga.

Ha a másodlagos munkaerőpiac recesszió idején felszívna a másik két szektorból, így a versenyszférából elbocsátottak egy részét is, akkor ellenkező irányú folyamat lenne megfigyelhető a foglalkoztatott létszám alakulásában, mint valóságosan. Ez azonban nem csak Magyarországon nincs így. Ahhoz, hogy ez így lehessen, újonnan indított központi programokra, támogatásokra van szükség, ezeknek az intézkedéseknek pedig pénzügyi korlátai lehetnek.

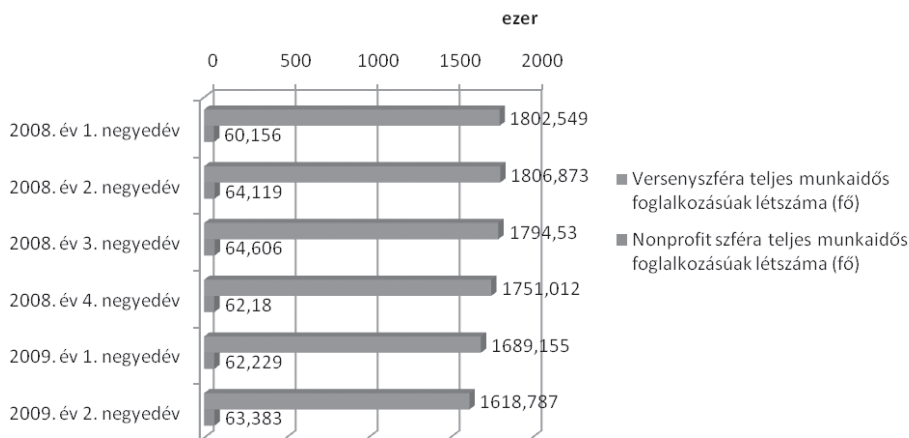
Nem igazán alakulhatott ki a védett munkahelyek intézménye vagy a tranzitfoglalkoztatás. Az, hogy a nonprofit szektorban kevésbé képzett a munkaerő, tehát nem igaz. Legalábbis feltételezhető, hogy ott képzettebbek a foglalkoztatottak, ahol a szellemi foglalkozásúak aránya a fizikai foglalkozásúakhoz nagyobb. A szektorban dolgozók nagy része valószínűleg az ügyek viteléhez szükséges valamiféle az adott területen szükséges szakértelmet mondhat magáénak.

Ugyanez az arány a versenyszférára, a teljes munkaidős szellemi és fizikai foglalkozásúakra nézve nem hogy kisebb, hanem fordított: kevesebb a szellemi foglalkozású, mint a fizikai.

A nonprofit szféra tehát nincs híján a képzett munkaerőnek. Annál is inkább, mert a közérdekű célok képviselője és az eredményes működtetés jelentős szakértelmet igényel. A nonprofit szektor sehol a világon nem a jóindulatú laikus szakképzetlenekből áll sem az önkéntes, sem a fizetett munka tekintetében. Annak ellenére is igaz ez, hogy a védett munkahelyek vonatkozásában nyilvánvalóan léteznek kizárólag szakképzetlenekre irányuló programok és itt a munkaerő a nonprofit szektor foglalkoztatottjai között jelenik meg. Az azonban sajnos igaz, hogy a bérek sokkal jobbak a versenyszférában, mint a nonprofit szektorban.

Azt láttuk, hogy recesszió idején nem feltétlenül töltődik fel a nonprofit szektor. Magyarországon ugrásszerű volt a növekedés a nonprofit szektorban foglalkoztatottak számát illetően. Azonban recesszióban inkább stagnálást tapasztalhatunk. A gazdasági válság begyűrűzése előtt dinamikus növekedés volt megfigyelhető. De ez csupán a szektor szinte a semmiből való fejlődésének, erősödésének, a nyugat-európaihoz való felzárkózási folyamat része.

2. ábra. A nonprofit szférában és a versenyszférában teljes munkaidőben foglalkoztatottak számának alakulása

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

A foglalkoztatott létszám növekedési ütemét a 3. ábrán figyelhetjük meg, összefüggésben a szervezetszám és a bevétel nagyság alakulásával. 2000-ben minőségi változást feltételezhetünk, részint mert a bevétel nagyság növekedése ettől az évtől meghaladja a szervezetszám növekedést, részben pedig a foglalkoztatott létszám ez évtől meredekebben nő. Igaz, valóban csak feltételezhetjük, hogy az ugrásszerű változás 2000-tól történt, mert a következő adatgyűjtés 2003-ban volt. A kelet- közép európai régió elmaradottságát jelzi e tekintetben az is, hogy még a nonprofit szektor alacsony fejlettségének példaként emlegetett Japán „nonprofit foglalkoztatási rátája” is sokszorosa a magyar adatoknak.

Magyarországon sem egységes a nonprofit szektorban való foglalkoztatás, e tekintetben a Központi Statisztikai Hivatal szerint Vas megye és Győr-Moson-Sopron megye a sereghajtó. De akár csak Magyarországon, itt sem jellemző, hogy a válság kibontakozása, a munkanélküliségi ráta kritikus növekedése (a legfejlettebb EU államokban, az EU-15 átlagában 9,1%) miatt jelentős növekedés következett volna be, inkább stagnálás a jellemző. Magyarországon úgyszintén. Szembeállítva a versenyszféra adataival, láthattuk, hogy semmiféle ellensúlyozásra utaló trend nem jelentkezik. Természetesen nem csak a versenyszférában vannak elbocsátások. Ugyanakkor indokolt lenne, hogy éppen recesszió idején indítsanak nagyobb számban ilyen programokat. Ha azonban a pályázati források, amelyek lehetővé teszik ezeket a programokat, amelyek az általunk értelmezett alternatív munkaerőpiacot is erősítik, éppen recesszió idején válnak elérhetetlenné, - beleértve az európai uniós forrásokat is – akkor nem tudja a gazdaságot stabilizáló, erősítő

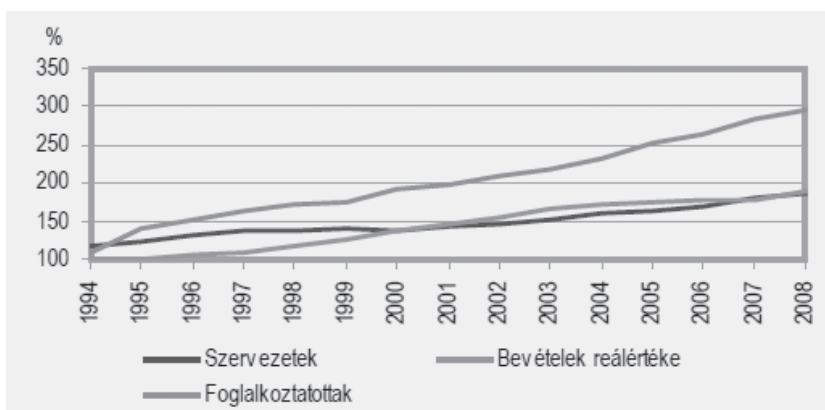
szerepét betölteni. Csak remélni lehet, hogy a Tanács által forráselvonásokra tett javaslatai nem járnak sikerrel.

A foglalkoztatási adatok alapján (2. ábra) látható, hogy annak, ellenére, hogy úgy mutatjuk be a nonprofit szektort, mint létszámát folyamatosan növelni képes szektort, ennek ellenére sajnos, csak minden ötödik szervezet engedheti meg magának, hogy teljes munkaidős fizetett alkalmazottja legyen. Nem csak ez az adat árulkodik az abszolút számadatok megtévesztő voltáról, hanem a nemzetgazdaság állami és piaci, profitorientált társaságainak aránya is. Látható, hogy ez az arány ma, Magyarországon elenyésző. Az összes foglalkoztatott 3 százalékára tehető.

Egy növekvő és sikeres szektor?

A kifejezés, hogy egy szektor növekvő, az elsősorban talán azt alkotó szervezetek egyre nagyobb számát jelenti, vagy a bevételek stabil növekedését reálértéken, vagy a foglalkoztatottak számának növekedését. A sikeresség kifejezés eredhet abból, hogy azt gondoljuk, ez a számbeli növekedés maga a siker. De eredhet abból is, hogy a hazánkban tevékenykedő nonprofitok, köztük azok, akikre sokan elsőként asszociálnak a kifejezés hallatán, a klasszikus civil szervezetek, sikeresek. Sikeresek, mivel életképességük egyre jobb, egyre teljesebb körűen tudják szolgálni célkitűzéseiket, egyre eredményesebbek. Talán egyre jobban ki is terjesztik alaptevékenységüket, hogy a társadalom számára hasznos tevékenységüket egyre több részterületen és szélesebb körben végezzék. Így nyilván a szektor a fejlett gazdaságok fejlett nonprofit szférájához fog hasonlítani. Talán a finanszírozási szerkezet tekintetében is igaz ez. Azonban először vegyük figyelembe, hogy a nonprofit szektor differenciáltsága miatt mélyebb és alaposabb igazolásra van szükség, mint az a kép, amelyet a 3. ábra mutat.

3. ábra. A nonprofit szektor fejlődése 1993=100

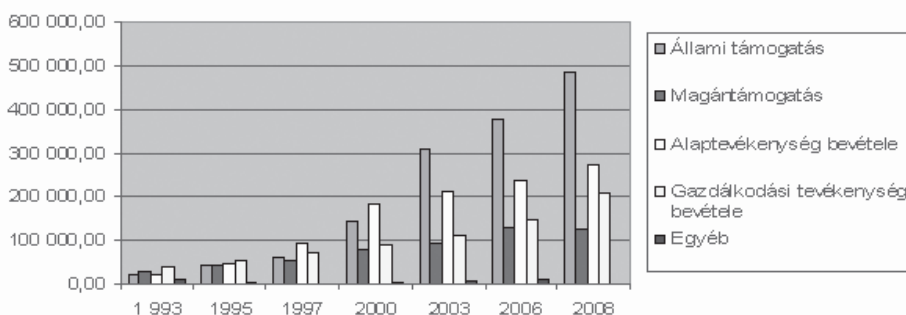
Forrás: Statisztikai tükör, KSH, 2009/192.

Egyáltalán nem megszokott, hogy ennél bővebb és részletesebb bontásban tüntessék fel az adatokat. A 3. ábra sajnos, csak azt jelzi, hogy összességében, a számbeli illetve értékösszegbeli növekmény tekintetében hogyan alakult a nonprofit szféra helyzete. Azt azonban nem, hogy ez alatt kedvező irányba mozdult-e el a különböző szervezettípusok aránya, illetve kedvezően alakult-e a bevételi szerkezet. Kérdés azonban, mit tekintünk kedvező-, vagy kedvezőtlen változásnak. A nonprofitok megítélése országonként eltér, valójában létrejöttük okai, jogi szabályozásuk, még elnevezésük is merőben eltérő lehet. Az, hogy melyik ország milyen történelmi feltételek mellett, milyen feladatok ellátása érdekében alakította ki harmadik szektorát, meghatározó. Ezért mondhatjuk, hogy a nonprofit szektor jellemző vonásai egy-egy országban az útfüggőség jeleit mutatják. A különböző országok nonprofit szektorának eltéréseit tanulmányozó Solomon & Sokolowsky & List tanulmány (2003) az eltérések széles spektrumáról tanúskodik. Aligha van ekkora különbség a globalizációs jelenségként is folyamatosan közeledő jogi, funkció szerinti vagy megítélésbeli szempontokban a többi szektort illetően. A kelet-közép-európai országokban a rendszerváltások után (vagy inkább a körül) alakultak ki a létrehozásukhoz szükséges jogszabályok és a működésüket szabályozó törvények és rendeletek. A gazdasági, társadalmi, politikai életben betöltött szerepüket pedig a „civilség” hangsúlyozása jellemezte; a civilek, az ő beleszólási lehetőségük, az ő érdekeiket védő szabályozás vált a demokrácia biztosítékává. A „civilség” pozitív jelzőként vonult be a köztudatba és az öntevékenység, önkéntesség, a társadalom ügyeivel való szabad foglalkozás gyakorlása és az egyén társadalomban való fontosságának erősítése jelent meg benne. Bővülésével kapcsolatban a pozitív érzéseket ezen túl az altruista, jótékony, közhasznú tevékenységek kialakítása is jelentette. Mi az, ami mégis ellenérzéseket vált ki a szektort illetően? Több felmérésből kiderül (pl. Civil szemle, 2006.) hogy a magyar lakosság ellenszenvvel viseltetik a nonprofit szervezetek átláthatatlan körülményei (egy-egy forrásszerzési módok, korrupciógyanús ügyek, hivatalosan meg nem szüntetett, de nem működő szervezetek) miatt. E jelenségek konkrét esetek kapcsán vizsgálhatók, a nonprofit szervezeteknek azonban csak elenyészően kis százalékára jellemzőek. Azok közül a körülmények közül, amelyek az ellenőrizhetetlenséget kiváltják, különösen érzékenyen érintik az adófizetőket az állami támogatásokkal kapcsolatos kérdések.

A 4. ábrán megfigyelhető a magántámogatások csekély növekedése az állami támogatások nagyságrendileg is roppant jelentős megnövekedésével szemben. A megnövekedett bevételek forrása tehát az adófizetők zsebe; a közhasznú feladat-ellátás sem feltétlenül teszi ezt szimpatikussá, hiszen számos vélemény alapján a civileknek elsősorban civil forrásokból kellene gazdálkodnia; saját bevételeikből (pl. alap- vagy gazdálkodási tevékenység és magánadományok). Az azonban, hogy ez mennyire jogos felvetés, azt az dönti el, mennyire lát el a civil szféra olyan feladatokat, amelyek kiemelten közhasznú jellegűek. Ha elsősorban a közfeladat-

ellátás teszi jogossá az állami támogatások jelentős szintjét, akkor ebben Magyarországon jelentős közfeladat-átvállalásnak kellett volna végbemennie a '90-es évek közepétől. Ezt azonban kevésbé tapasztaljuk és semmiképpen sem az állami támogatások növekedésének megfelelő mértékben. A gazdálkodási tevékenység bevétele csak kisebb mértékben nő, de a magánadományokhoz képest jobban. Tekintve, hogy Magyarországon a vállalkozási, gazdálkodási alaptevékenység (de mint kiegészítő tevékenység) is elég szigorú szabályozás alá esik a nonprofitoknál, mondván nem szabad, hogy ez legyen létrehozásuk célja, más feladatok betöltése a céljuk. E feladatok elsősorban a közhasznú társaságok illetve ma nonprofit gazdasági társaságok hatókörébe vannak utalva. Ebből arra lehet következtetni, hogy az ilyen jellegű társaságok száma vagy mérete is jelentősebb növekedést mutat. Ennek részletes vizsgálatára a következő fejezetben kerül sor.

4. ábra. A magyar nonprofit szektor bevételi forrásai (millió forint)

Forrás: Nagy & Nizák (2009), saját szerkesztés

Annak vizsgálatára is szükség van, vajon miért nem a civilekre utaló valamely elnevezés, miért a negatív módon megfogalmazott „nonprofit” vált Magyarországon elfogadottá. Magyarországon - a civilség fogalmának társadalmi jelentősége ellenére - a nem profitorientált jelleg a legfontosabb a nyolc alapvető kulcsjellemző közül (az intézményesültség, a formalizáltság, a profitszétosztás tilalma, a kormányzattól való intézményes elkülönülés, az önkéntesség, az öntevékenység, a közérdekűség, a közhasznúság, a közjó szolgálata, a politikai (pártpolitikai) tevékenység kizárása). A nyolc kulcsjellemzőnek egyszerre kellene érvényesülnie, azonban a szűken értelmezett nonprofit jelleget csupán az egyetlen említett kulcsjellemző adja (Bartal 2005). A kormányzattól való elkülönülés például ugyanúgy képezhet kivételt, mint az öntevékenység. Tehát, ha a kulcsjellemzőket inkább a civilség kulcsjellemzőinek tartjuk, lesznek olyan szervezetek, amelyek inkább csak nonprofitok, mint civilek, mert a kulcsjellemzőknek akár többsége sem igaz rájuk. Sajnos, annak a kérdéskörnek, hogy mit tekintünk civil szektornak és mit

a nonprofit szektornak, jelentős szerepe van a téma kifejtése szempontjából, mert a bevételi szerkezetük nem ugyanaz. A nonprofit szektor nevének kialakításáról szóló vita eredményeképpen a nonprofit szektor kulcsjellemzői közül leginkább a nonprofit jelleg bizonyult a legátfogóbbnak. Ugyanakkor a civil szektorral való azonosítás miatt fontos leszögezni, hogy nem minden nonprofit szervezet civil, noha – legalábbis a törvényeknek való megfelelés szellemében valamennyi civil szervezet nonprofit. Kétségtelen, hogy a nonprofit szektor bevételeire, a szervezetek számára és foglalkoztatottakra vonatkozó összesített adatok azt jelzik, hogy a szektor töretlenül erősödik és akár a bevételi szerkezet, akár a szervezetek és a foglalkoztatottak számaránya tekintetében közelít a fejlett országok hasonló adataihoz. Azonban többen azon a véleményen vannak, hogy a civil- és nem civil nonprofit szervezeteket külön kell vizsgálni.

Nonprofit szervezetek bevételei

A nonprofit szervezetek bevételeit a következők szerint csoportosíthatjuk:

- Lakossági támogatás: a civil szervezetek között a legnagyobb történelmi múlttal az adománygyűjtő és adományozó szervezetek rendelkeznek. A gazdasági válság e források jelentős beszűkülését hozta magával. (A gazdaság ciklikussága egyébként is felveti a tartós finanszírozhatóság kérdését a szektorban).
- Vállalati támogatás: a vállalati támogatások sokfélék lehetnek, ugyanakkor Magyarországon még – az eltelt 20 év ellenére – nem olajozottan, inkább ad hoc módon működő bevételi forrás.
- Külföldi támogatás: bizonyos tevékenységeket érdekeltség miatt (pl. nemzetiségek anyaországi támogatása) nemzetközi ernyőszervezeteken keresztül támogatnak.
- Pályázati bevételek: egyre jobban működő bevételi források, amelyekre az egységesedő szabályrendszer, az elektronikus pályázati rendszer elterjedése és bizonyos mértékű adminisztratív teher csökkenés a jellemző.
- Normatív állami támogatásból származó bevételek: e bevételek jellemzők elsősorban az államtól átvállalt közfeladatok végzésére. E bevételtípus sem biztos azonban, például a válság, de egyszerűen a költségvetési hiány csökkentésére alkalmas gazdaságpolitikai döntések okozta bizonytalanság miatt gyakran fűnyírólév alapú csökkentésükre kerül sor. Ugyanakkor még mindig erre alapozva tud leginkább a közfeladatot ellátó szervezet a leghosszabb távú terveket megalkotni, jövőképet kialakítani.

- Önkormányzati támogatásból származó bevételek: jóval kisebb nagyságrendben, de elsősorban helyi érdekeltségű kérdésekben van lehetősége az önkormányzatoknak a támogatásra.
- Gazdálkodási tevékenység bevételei: gazdálkodási tevékenység alatt a bevétel megszerzését, a megszerzett bevétel cél szerinti felhasználását, kiadások teljesítését, kötelezettségek vállalását és az ehhez kapcsolódó nyilvántartási, beszámolási rendszer működtetését értjük.
- Alaptevékenység bevételei: közvetlenül a létrehozás célját szolgáló tevékenység bevétele; pl. működésre kapott támogatás, pályázaton elnyert támogatás, adomány, tárgyi eszköz beszerzésre, stb.
- Vállalkozási tevékenység bevétele: e tevékenység alapvető célja a tevékenységet végző számára a minél több jövedelem, vagyon és nyereség megszerzése. Természetesen a non-profit szervezet a vállalkozási tevékenysége során elért eredményét tagjai, alapítója vagy legfőbb szervének tagjai között nem oszthatja fel, azaz ezt az elért eredményt a szervezet céljaira kell fordítani.
- Nem normatív állami támogatásból származó bevételek: ide az államháztartás különböző alrendszeraitől beszedett nem normatív támogatások tartoznak, amelyek nem feltétlenül esetiek, ugyanakkor nem a tartós fennmaradást, hanem inkább a tartós fennmaradásra való alkalmasságot, a tartós fennmaradás feltételeinek megteremtését célozzák.
- Központi költségvetésből származó állami támogatások: ide tartoznak például a központi költségvetés által kiírt pályázati források, amelyek hátránya az, hogy a gyakori egyedi bírálatok miatt könnyen válnak korrupció gyanúsakká, nincs kialakult értékelésük, monitoringjuk.

A bevételek sokfélesége arra enged következtetni, hogy a nonprofit szervezetek bevételeinek, finanszírozásának menedzselése komoly szaktudást igénylő terület. Ugyanakkor, ahogy minden huszadik nonprofit szervezet alkalmazhat teljes munkaidőben foglalkoztatottat, még ennél is kisebb arányban áll rendelkezésre kellő menedzsmen- és pénzügyi ismeretekkel rendelkező szakember e szervezeteknél. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban jellemző, hogy ingyenes tanácsadást illetve tanfolyamokat szerveznek civil szervezetek fennmaradásához szükséges ismeretek átadására. Egyik fontos témája ennek az ismeretátadásnak a bevételi források megszerzésére irányul. Az állami bevételekre irányuló lobbis, a pályázatírás és a magánadományok megszerzéséért folyó tevékenység tartozik ide. Ezen belül személyes (pl. utcai meggyőzés, bekapogtatásos pénzszerzés), események szervezésével való- (pl. tombola vagy jótékonyági kiállítás), vállalkozással történő (pl. kereskedelem, hirdetési díj) forrásteremtés. Magyarországon e tanfolyamok nagyon drágák azoknak a kis, klasszikus civil szervezeteknek (magánalapítvány,

egyesület) képviselő személyek számára, akik mindezt a feladatot önkéntes tevékenységként látják el. Ugyanakkor a TÁMOP 5.5.3. számú pályázat, amely a „Civil szervezeteknek szolgáltató, azokat fejlesztő szervezetek támogatását,” az aránytalanságok megszüntetése tűzte ki célul, ezt a célt csak korlátozottan tudja megvalósítani.

A pályázatok sokféleképpen csoportosíthatóak, akár maguk a bevételek. Léteznek minisztériumok, közalapítványok, magánalapítványok, nagykövetségek, nemzetközi szervezetek, önkormányzatok, üzleti szervezetek által kiírt pályázatok. A legnagyobb tévhit ezeket illetően a pályázati források jellege: sokan úgy gondolják, a pályázati források megszerzésére újabb és újabb szervezetek létrehozására van szükség, tehát a szervezetek alapvetően erre a forrástípusra létrehozhatóak. Azonban ennek ellentmond, hogy a pályázati forrás nem lehet kizárólagos forrás, hiszen elenyésző azoknak az eseteknek a száma, amelyek nem igényelnek jelentős önrészt. A pályázatok zöme utófinanszírozású is, bár igaz, erre alapozva létrejöttek hitelkonstrukciók. Azonban egy, a pályázati forrás megszerzésére frissen létrejött szervezet sem a hitelintézet, sem a pályázat kiírói részéről nem élvez előnyöket. A pályázati források leggyakrabban hozzájárulást jelenthetnek, célok eléréséhez, a szervezet fejlődéséhez, a működési feltételek javulásához, az ismertség, elismertség javításához.

Ma mindenképpen megfigyelhető tendencia, hogy a kiírások egyre specializáltabbá váltak és a pályázatok zömükben projektfinanszírozásúak lettek. Ez azt jelenti, hogy a cél eléréséhez szükséges megfelelő önálló szervezeti keretben kell működni, önálló költségvetést, értékelési rendszert kell létrehozni. Fontos tendencia még a pályázati kiírások egységesedése, az internet alapú pályázati folyamat általánossá válása. Jó példa az elektronikus pályázati módok térnyerésére az Elektronikus Pályázatkezelési és Együttműködési rendszer (EPER), a nonprofit szektor fejlesztését szolgáló, nonprofit hitelek és támogatására létrejött Trust Program, az EU Bizottság kiírásai, vagy az Open Society Institute (OSI) kiírásai.

A kiírók szerinti csoportosítás alapján elmondható, hogy minden pályázattípus sajátos hibákkal és problémákkal küzd. Az üzleti szervezetek például ritkán írnak ki pályázatokat, tehát e pályázatok ad-hoc jellegűek. Nincsenek jól strukturálva, ugyanakkor nincsenek közös szttenderdek, kimunkált célrendszer. Az állami pályázatok a sok egyedi döntéssel, a nehezen követhető értékelési szabályokkal, partneri viszony hiányával jellemezhetőek. A nemzetközi szervezetek is gyakran írnak ki pályázatokat, ugyanakkor ezekről nehéz információkat elérni, az egyes országokat, az ott működő nonprofit szervezetek igényeit nem ismerik eléggé, tehát sajátosságaikat nem is vehetik figyelembe e pályázatok kiírása során. Végül az EU pályázatok: hibájuk a túlzottan bürokratikus eljárás, emiatt nagyok az adminisztratív terhek. Ennek ellenére elmondható, hogy az utóbbi évek során talán inkább a pozitív fejlemények kerültek túlsúlyba. Ilyen a szabályrendszer egységesedése, a minisztériumi és NCA (Nemzeti Civil Alapprogram) kiírásainak

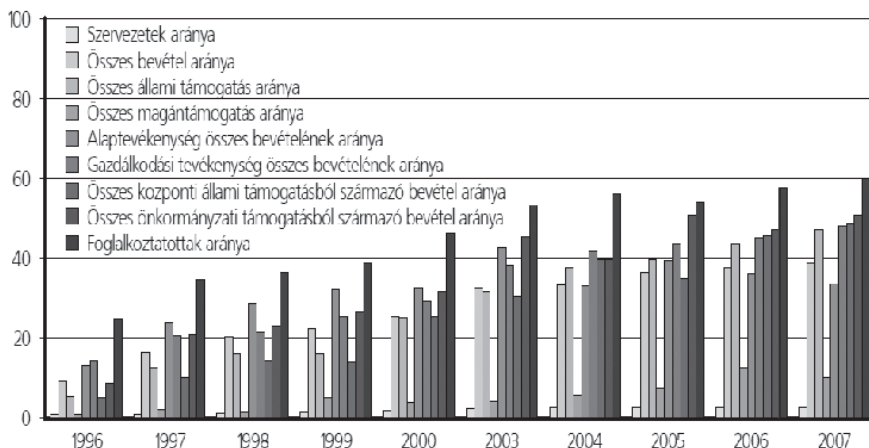
egyre csökkenő adminisztratív terhei, az elektronikus pályázati rendszerben rejlő előnyök érvényesülése.

A gazdasági erőforrások koncentrációja

A szakemberek által „szervezeti és erőforrásbeli dualitásnak” nevezett jelenség (Bartal, 2008) arra utal, hogy a '90-es évek közepétől kinyílt az olló és a támogatások, gazdálkodási tevékenységek bevételei, a foglalkoztatottak száma tekintetében néhány nagy szervezet aránytalan mértékű részesedése és a kicsik, a klasszikus civil szervezetek között, amelyekre inkább térvesztés jellemző e területeken. A lényegi változások akkor indultak el, amikor 1993-ban a törvényhozók a közalapítványok, köztisztviselők és a közhasznú társaságok létrehozásának lehetőségéről döntöttek. 1994-től jöhettek létre az új formációk, melyek fő jellemzője az volt, hogy a nyolc kulcsjellemző közül szinte csak a nonprofit jelleg volt jellemző. Mivel a legnagyobb ellentmondás az állam egyes alrendszereivel való jelentős kapcsolat és a kormányzati befolyás alól való gyakran még névlegesen sem meglévő függetlenség, Bocz e szervezeteket egyenesen „félállami” szervezeteknek nevezi (Bocz, 2009.), szembeállítva a klasszikus civil szervezetekkel. Az állam impozáns tervekkel rendelkezett a rendszerváltás utáni években a közfeladatok nonprofit szervezetek számára való kiszervezését illetően. Tervei között szerepelt többek között, hogy az egészségügyet a nonprofit szektorra bízva. Azonban látható volt, hogy a kicsi, pénzügyi forrásokban szűkölködő klasszikus civil szektorra nem bízhatja a közfeladatok ellátását; ezért születtek meg, az állam óriási anyagi erőfeszítései árán a feljebb említett szervezettípusok. Hogy mennyire nem volt arányban a ráköltött összeg az eredménnyel, a közfeladatok kiszervezésével, arra talán jelentős igazolás, hogy a közalapítványok alapítási lehetősége mára megszűnt, a közhasznú társaságokat pedig átszervezték nonprofit gazdasági társaságokká; ez nyilvánvalóan nem csak névváltoztatás: közelebb szeretnék hozni a működési feltételeiket a piaci szektorban működő gazdasági társaságokéhoz.

Az 5. ábrán látható, hogy akár az állami támogatások, vagy a gazdálkodási tevékenység bevételei, akár a foglalkoztatottak aránya tekintetében felülreprezentált a közhasznú társaságok köre. E társaságok 2007-ben az összes nonprofit szervezet 3%-át adták. A többi nem civil jellegű nonprofit szervezettel együtt 12 %-ot jelentenek, miközben a „klasszikus civilek” (magánalapítvány és egyesület) adja az összes többit, tehát számbelileg csaknem nyolcszoros a túlerejük. A '90-es évek közepétől kezdődően „hullámokban” hoztak létre újabb és újabb közhasznú társaságokat közfeladat ellátásra. Jellemzően az volt az elvárás, hogy folyamatosan átveszik a feladatok mind nagyobb részét, de e szervezetek (bár létrehozásukkor jelentős számban vették át a közszféra által leépített elsősorban önkormányzati dolgozókat), nem voltak ösztönözve arra, hogy bizonytalan gazdálkodási

5. ábra. A közhasznú társaságok aránya az összes nonprofit szervezet között, és részesedésük a különböző bevételi forrásokból, 1996–2007

Forrás: KSH-adatfelvételek.

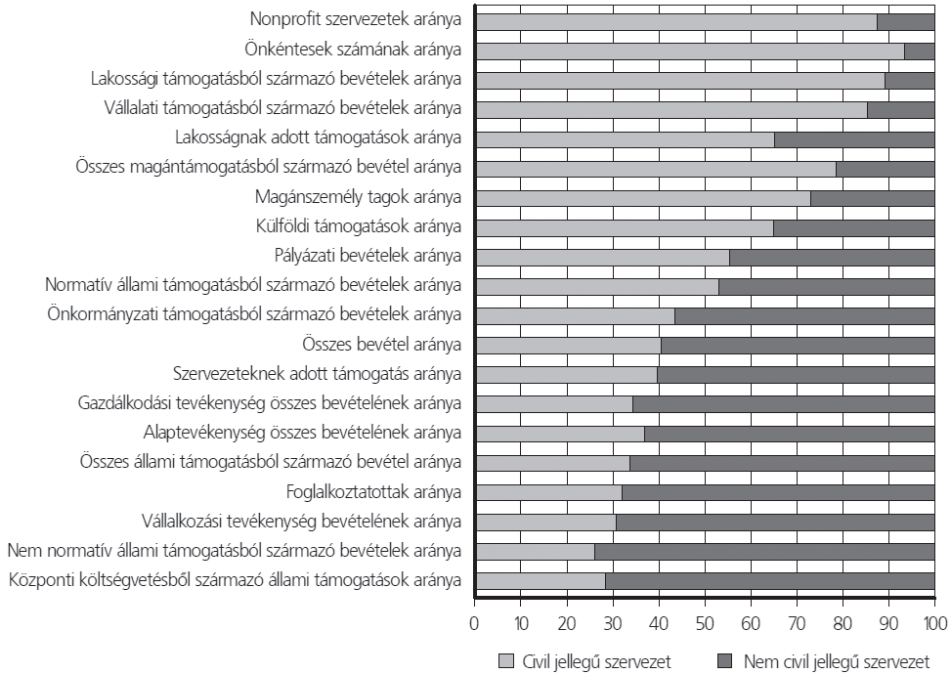
Forrás: Bocz 2009.

körülmények között működve, az önkormányzati támogatások elapadó tendenciája mellett magukra vegyék ezt a felelősséget. A szektor munkaerőpiaci súlya nagyon alacsony, ugyanakkor 2007-ben az összes, a szektorban teljes munkaidőben foglalkoztatott 60%-a közhasznú társaságnál dolgozott. A többi szervezet számára túlnyomórészt az önkéntes tevékenység marad, amely e vállalatoknál egyáltalán nem jellemző (ahogy az öntevékenység sem).

A 6. ábrát tekintve világossá válik az arányeltolódás és kibontakozik, mely területeken jellemző az említett dualitás. Könnyen átgondolható (a számbeli növekedés korábbi adatainak átgondolásával a bevételi szerkezetet is bemutató ábra alapján), hogy a kis civil szervezetek gazdasági potenciálja nem nőhetett, sőt csökkennie kellett: az erősödés szinte kizárólag a vegyes megítélésű „nem civil” nonprofit szervezeteket érintette. 2006-ban például az összes bevételnövekmény 64 %-a a 3% arányt képviselő közhasznú társaságokat illette. E szervezetek az őket létrehozó és kivételezetten kezelő törvényi háttér következtében jelentős előnyökhöz jutottak. A piaci szereplőkkel szemben számos adókedvezményt, elszámolási sajátosságokat élveztek. Az állami tulajdonú és irányítású szervekhez képest jóval kötetlenebbül tudtak gazdálkodni, miközben a civilekhez képest állami tőkejuttatást, támogatást kaptak, gyakran biztosították számukra az infrastruktúrát.

Megvizsgálva az elmúlt évtized törvényhozását, azt láthatjuk, hogy e tendenciával a törvényhozók is tisztában voltak; számos változtatás háttérben tetten érhető a szándék, hogy e koncentrációt csökkentsék. A legújabb törvények hatása (kb. 2007-től) még nem ismerhető fel tisztán, de a korábbi törvényekről

6. ábra. A civil és nem civil jellegű nonprofit szervezetek fontosabb mutatói 2007-ben, %

(Forrás: Bocz 2009)

elmondható, hatástalanok voltak az említett problémát illetően. Ez aggodalomra ad okot az újabb törvények hatásosságát illetően is. Két törvényt emelnék ki, amelynek papírforma szerint csökkentően kellett volna hatnia a koncentrációra. Az egyik az 1%-os törvény, mely az által, hogy lehetőséget ad a lakosság számára, hogy az általa preferált területre juttassa az adóbevételből keletkező állami forrást. Ebből az következne, hogy a lakosság elsősorban a civileket választja, amely számára a civilség pozitív vonatkozásait jeleníti meg, jólékonysággal vagy egyéb alulfinanszírozott, de társadalmilag fontos területtel foglalkozik. Jobbára így van, azonban e lehetőségből sincsenek kizárva a nem civilek, akik jobb anyagi helyzetük révén jobb és hatékonyabb PR tevékenységet végezve szállnak harcba az 1%-okért, amelyek egyébként többnyire nem jelentenek komoly mértékű finanszírozási forrást. Legnagyobb előnye a törvénynek az adományozási kultúra terjesztése Magyarországon. De hogy e tekintetben sikeresnek ítéelhetjük-e meg, annak megítélése vegyes, hiszen az adózók 50%-a nem ajánlja fel adóforintjai 1%-át egyetlen szervezetnek sem. Az így szétosztani kívánt összegek felosztása egy új, (2003-ban létrehozott) „támogatás szétosztó mechanizmus” amely nevében is jelzett módon a civileket helyezi előtérbe. Elmondható azonban, hogy

bár számos – elsősorban szabadidős, sport, szociális területen tevékenykedő – szervezet fennmaradásához járult hozzá, semmiféle hatása nem érzékelhető az erőforrásokhoz való hozzájárulás terén fennálló dualitás megszüntetését, vagy akár enyhítését illetően.

Térszerkezeti eltérések

Sajnos, az erőforrás koncentráció vizsgálatát nem elegendő a szervezettípusokra kiterjeszteni. Az 5. ábra alapján jól látható, hogy az erőforrások megoszlása térszerkezetiileg is torz. A szervezetek szinte ugyanolyan hányada működik községben, mint városban, megyeszékhelyen, vagy a fővárosban. A források elosztása azonban mégsem erről tanúskodik. A bevételek 60%-a a fővárosban koncentrálódik, miközben a községek az összes bevétel mintegy 7%-ával rendelkeztek 2006-ban.

1. táblázat. A nonprofit szervezetek számának és bevételeinek megoszlása településtípus szerint, 2006

Településtípus	Szervezetszám %	Bevétel %
Budapest	24	60
Megyeszékhely	22	16
Egyéb város	29	17
Község	25	7
Összesen	100	100

Forrás: Kuti (2008)

Jelentős ellenérzések tapasztalhatóak a vidéki szervezetek részéről a fővárosi, illetve megyeszékhelyeken működő szervezetek „tűzközeli” helyzete miatt. Meg kell azonban a kérdés objektív megítélése érdekében jegyezni, hogy az optimális arány és elfogadható mértékű bevételi szerkezet eltolódás a nagyobb települések felé, nem ismert, annak mértékét kizárólag körültekintő kutatások során lehetne megállapítani. Az bizonyos ugyanis, hogy a szervezeti központok miatt bizonyos mértékű arányeltolódás elfogadható, sőt természetes is. Ezen túl azonban érdemes figyelni a problémára, hiszen erőteljesen romboló hatású a szektor kohéziója, de akár érdekérvényesítő képessége szempontjából is.

Természetesen a vidék/ főváros ellentét vizsgálata pusztán ugyanannak a problémának a másik vetülete: a nagy szolgáltatók, amelyek a bevételek zömét birtokolják, általában a fővárosban koncentrálódnak, illetve székhelyük ott található. Minél kisebb települést vizsgálunk, annál kevésbé jellemző ez.

Összefoglalás

Mivel nagymértékben nőtt a nonprofit szektor állami támogatása, mellyel nem tartott lépést a közfeladatok átvállalása, mindenképpen szükséges lenne a hatékonyság mérés módszereinek és a támogatások feltételeinek kidolgozására. Mivel a támogatások végső forrásaként a lakosság adóforintjai jelölhetőek meg, így a hatékonyságra vonatkozó objektív mutatószámok és eredmények nyilvánosságra hozatala volna kívánatos és célravezető. Ilyen, alkalmas, objektív eredményekre épülő indikátorok kidolgozása nélkül a támogatások nyomon követése nehezen elképzelhető.

Érdemes lenne azoknak a hatástanulmányoknak a nyilvánosságra hozatala – ha nem készültek, akkor ezek elkészítése, amelyek a „nonprofit törvények” hatásait mérik. Felismerhető ugyanis az a tendencia, hogy a törvények már közel tíz esztendeje célozzák az erőforrás koncentráció csökkentését, ugyanakkor arra teljesen hatástalanok. Sőt, a szándékokkal ellentétesen bizonyos esetekben nem csökkentették, hanem növelték a szektoron belüli egyenlőtlenségeket. E kedvezőtlen jelenségek megakadályozása az egyik legfontosabb feladat a nonprofit szektort illetően.

A statisztikai adatokat felhasználók tisztábban látnának, következtetéseik árnyaltabbak lehetnének, jobban hozzájárulhatnának a szektor egészségesebb működését szolgáló döntések meghozatalához, ha a statisztikai adatok részletesebben jelenítenék meg az egyes szervezettípusok közötti eltéréseket. Ha mindig külön feltüntetve jelennének meg a „civil nonprofitok” és „nem civil nonprofitok” adatai, akkor teljesülhetne ez az elvárás. A dualitás miatt keletkezett feszültségek állandósulása szétszakíthatja a szektort.

Irodalom

- Bartal A. M. (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek.* Századvég, Budapest.
- Bocz J. (2009): „Jéghegyek”. *Tévhitok, avagy a magyar nonprofit szektor mélyrétegei*, Civil Szemle, 21. szám.
- Juhász Z. (2009): *A nonprofit szervezetek szerepe a foglalkoztatottság növelésében*, Gazdaság és Társadalom Konferencia elektronikus kiadványa, NyME KTK Sopron.
- Juhász Z. (2010): *A nonprofit szektor forrásteremtésének jellemzői napjainkban*, Hitel, Világ, Stádium Konferencia elektronikus kiadványa.
- Kuti É. & Marschall M. (1991.): *A harmadik szektor. Tanulmányok*, Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- Kuti É. (2003): *Kinek a pénze? Kinek a döntése?* Nonprofit Kutatócsoport
- Kuti É. (2008): *A magyarországi civil társadalom és a nonprofit szektor helyzete, uniós kapcsolatai, fejlődési irányai*, szakértői anyag, Gazdasági és Szociális Tanács,

14-17. oldal (http://www.mgszt.hu/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=19&Itemid=17).

Nagy R. & Nizák P. (2009): A nonprofit szektor életképessége. Civil Szemle 1-2.

Nagy R. & Nizák P. (2008) A civil szektor pénzügyi életképessége. Civil Szemle, 18-19.

Polónyi I.(2002): Az oktatás gazdaságtana, Osiris kiadó Budapest.

Salamon, S. & W. Sokolowski & R. List (2003): A civil társadalom «világnézetben». Civitalis Egyesület L. M., Budapest

Helyünk a világban: Állandóan változik vagy változatlanul állandó?

[Csaba László, Jeszenszky Géza, Martonyi János: *Helyünk a világban. A magyar külpolitika útja a 21. században*, Éghajlat könyvkiadó 2009, 217o. ISBN 978 963 9862 15 9]

Varga Norbert

Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron

A kiadó álláspontja szerint az olvasó egy, a „szaktudományok tárgykörébe tartozó” kötetet tart a kezében, amely a magyarság sorskérdéséről értekezik, a világba való beágyazottságunkat vizsgálva. A válaszokat párbeszéd formában kapjuk meg a közgazdásztól, a történéstől és a jogásztól, akik igazi „homo politicus”-ként a politika világában is jelen voltak/vannak. A kötetet azonban annak ellenére sem nevezném tudományosnak, hogy a beszélgetések résztvevői egyben az egyetemi oktatói szféra szereplői is - elismervén, hogy Csaba László források megjelölésével tárja elénk gondolatait. Mindezek ellenére nem szeretném azt állítani, hogy az olvasó egy olyan könyvet tart a kezében, amely ne lenne érdeklődésre számot tartó. Elsősorban a politológiai kérdések iránt fogékony réteg számára fog örömteli pillanatokot okozni a könyvben való elmerülés. A mű élményanyagát tovább fokozza, hogy diplomáciai, történeti és ökonomiai aspektusok egyaránt szerepet kaptak mind a 12 fejezetben. A kötet szereplői szinoptikusok Magyarország stratégiai iránymutatásában, amely számukra megkérdőjelezhetetlenül atlantista. A magyar társadalomfejlődésben és annak megszakítottágaiban azonban már eltérő látásmódról is tanúskodnak.

A „Családtörténetek”-ből világosan kiderül, hogy a Kárpát-medence egy valódi melting pot, amely a rokonságokon belül is igazi ideológiai, etnikai és vallási törésvonalakat eredményezhet. Szintén szembeötlő, hogy az ideológiai értelemben egy platformhoz tartozó beszélőpartnerek jelen pillanatban meghatározónak tartják szocializációs folyamataiknál a keresztény/keresztyén gyökereket. A múlthoz való relációjukban azonban a Jeszenszky család kivételesnek tekinthető, náluk a „múltat végképp eltörölni” korszellem hatástalannak bizonyult, és a Szent István-i Magyarország képe élő maradt.

„Trianon árnyéka” kérdését mindnyájan kataklizmaként ragadták meg, és kínzóan nevezték az eljárási módot. Felvetődött bennük Magyarország történetével kapcsolatban a balítélet versus balsors dilemma, egyben hangsúlyozták, hogy véglegesen lezárt állapotról a história során nem lehet beszélni. Együttesen fogalmazták meg azt az optimista - voluntarista látásmódot, hogy egy nemzet rossz helyzetén mindig lehet változtatni. Kiemelték azt a tényt, hogy Magyarországnak

szövetségesekre van szüksége abból kifolyólag, hogy se nem nagy nemzet, se nem kis nemzet. Csaba László szélesebb aspektusba helyezi Trianon dilemmáját, amikor az oktatási rendszerünkben található fundamentális hibára tapint rá. Azt is megfogalmazza, hogy nem ért egyet az Akadémia elnökének azon álláspontjával, hogy a problémamegoldó képességgel van baj; az okot ennél sokkal mélyebb gyökerűnek feltételezi (a nyelvi és a történeti tudat gyengeségében látja).

A „Vágykép és tévutak” című fejezetben felmerül bennük a szocializmus felelősségének kérdése az oktatás területén. A legnagyobb bajnak az értékek, az igazság relatívá tételét tartják. Ez felerősíti a fiatalabb generációkban a cinizmust és a nemzeti nihilizmust. Martonyi János mutat rá: nem baj az, ha a közgondolkodásban jelen vannak az olyan mítoszok, melyeknek nincs tudományos alapjuk, ezt azonban azzal a megszorítással teszi, hogy nem szabad aktualizálni azokat. Ilyen esetben kerülhet a magyar nemzetstratégia centrumába a történelmi határok visszaállításának rendkívül veszélyes gondolata, amelyet a trianoni trauma permanensen erősít. Csaba László a műben többször a mainstream-től eltérően nyilvánul meg, amelyet jól tükröz, hogy hibás lépésként tünteti fel a humboldt-i felsőoktatási hagyományok kiszorítását. A tudomány teljesítményének csekély mértékű ismeretében a politika és média közös felelősségét látja, amely a közjó iránti közömbösségre is affirmatív. Közösen mutatnak rá a határon túl működő magyar egyetemek jelentőségére, egyben a szomszéd népek kultúrájának hiányos ismeretére. A magyarság megtartásában stratégiai jelentőségűnek tartják az ország gazdasági és kulturális állapotát, melyeknek prosperálónak és befogadónak kell lenniük. Az anyaország sikeressége nélkül a diaszpórák veszett helyzetbe kerülnek, amelyet saját politikai elitjük pártosodása tovább mélyíthet.

A „Lehetséges modellek: autonómia és regionalizmus” címet viselő fejezetben Csaba L. és Jeszenszky G. értelmezése között eltérés mutatkozik. A közgazdász szemében az EU létrejötte óta a szubszidiaritás felé tolódott el a hangsúly, amely az autonómia törekvéseket azóta is megnehezíti. A történész ezzel szemben úgy gondolja, Anglia példája azt mutatja, hogy a devolúció továbbra is működik. Csaba L. válaszában Románia segítségével prezentálja, hogy a „régiók Európája” koncepciót milyen könnyen el lehet buktatni. A jövőt inkább a transeurópai hálózatok kiépítésében látja, amely képes beindítani a gazdasági véráramlást, és a magyarságot is összekapcsolná. Az autonómia törekvések legfőbb nyugat-európai kerékkötőinek Franciaországot és Spanyolországot tartják, a kontrasztot pedig Koszovó esetében. A Belgiummal kapcsolatban felvetődő dilemmákra, valamint a szlovák közigazgatási berendezkedés kérdőjeleire Martonyi J. hívja fel a figyelmet.

Az ötödik rész a „Mégis élünk...” felütéssel a magyar múlt optimista megközelítési módjának követésére buzdít. A szerzők szinte a lehetetlennel kísérleteznek, a magyar történelmet kvázi sikersorozatként interpretálják. A jelent nem látják kilátástalannak, úgy gondolják, hogy európai uniós tagként befolyásolni

tudjuk az eseményeket. Elengedhetetlennek tartanak az önsajnálattudásnak levetkőzését. Mielőtt túlzott eufóriába esne az olvasó Csaba L. lehúzza a kedélyeket, felröppenti a 20. század katalizátorainak hosszú sorát, és rámutat a politikai elit által használt rotációs mechanizmus felelőtlenségére. Óriási hiányosságnak látja, hogy még műhelymunkák sem folynak egy magyar Európa-politikáról, pedig megszűntünk kompromisszum lenni. Martonyi J. szerint az Európa-képről csak a jobboldalon belül van diskurzus, de ott is veszélyesen markáns az euroszeptikusok tábora. Egyedül saját politikai családjában véli felfedezni a reális EU-képet, amely egy globális rendszerbe is beilleszthető, s amelyet nemzetpolitikai prioritásainkkal is összekapcsolhatónak tételez.

A rendszerváltás kérdését tranzitológiai aspektusok felvetésével tárgyalja a „Remény és realitás” dichotómiájában megjelenített következő rész. Közös vetik fel, hogy a Nyugat ambivalens érzésekkel figyelte a '80-as évek végének eseményeit, még a Varsói Szerződés felbomlását sem akceptálták. Kiszámíthatatlan, irreverzibilis események bekövetkeztétől tartottak: egyrészt a két Németország egyesülésének napirendre kerülésétől, másrészt a Gorbacsov bukása esetén megjelenő keményvonalasaktól. Csaba L. emeli ki, hogy még Fukuyama és Huntington sem számított arra, hogy a világ nem az integrálódás, hanem helyette/mellette a fragmentálódás felé fog fordulni: Jugoszlávia, Baszkföld, Irak, Szomália, Kaukázus, Szudán, Afganisztán. Kérdés az is, hogy hány „bukott állam” fog születni, amelyek az államiság valódi attribútumai közül egyikkel sem rendelkezik, és milyen mértékben erősödik fel a transznacionális terrorizmus. Újra rámutat az írástudók felelősségére, hiszen egyre kevesebben képesek közülük a funkcionalitáson túlmenően is gondolkodni. Az egypólusú világgéppel való leszámolást hangsúlyozza Martonyi J., s arra is rámutat, hogy a multipoláris világ megjelenése egyben az ENSZ Biztonsági Tanácsának professzionális működését is megakasztotta. Fukuyama és Huntington helyes értelmezését tartja fontosnak, egyben kifejti, hogy a történelem, ciklikus fejlődésen keresztül, a liberális szabadságjogok lassú kibontakozásához jut. A nemzetközi szervezetek szerepét - amelyeknek a tagállamok hatásköröket adnak át - fontosnak tartja, hiszen több olyan folyamat is létezik, melyeket csak globális szinten lehet szabályozni. Egy másik út létezését is lehetségesnek tartja azonban: a gazdaság deglobalizálását. Azt vélelmezi, hogy a hatalom még mindig a kormányok kezében van. Bismarck aktualitására Jeszenszky G. hívja fel a figyelmet, és rámutat, hogy az igazi döntéseket a vér és a vas hozza. Ez egyben indokolja a beszélgetőpartnerek Amerika-barát megközelítéseit, másrészt Obamától való túlzó várakozásra készíteti őket. Csaba L. bizonyos feltételek között a közélet és a külpolitika számára a Machiavelli nevével jelzett útról való letérést is elképzelhetőnek tartaná, újból meghonosítva az etikai szempontokat, Morus tanítását. Együttesen hangsúlyozzák, hogy a transzatlanti útról való letérés azonban Magyarország számára zsákutca és halálos.

„Változó erőviszonyok?” - teszi fel a narrátor a parázslónak ígérkező kérdést a következő részben, amelyet Csaba L. gyorsan lehűt. Még nem jött el az idő az amerikai kapitalizmus végéről vizionálni, az USA előnye óriási. A szerzők úgy látják, hogy a kihívóállamok (Oroszország, Kína, India) erősen korlátozott lehetőségek között mozognak. Hibának látják, hogy Magyarországon az emberek külpolitikai tájékozottsága és ismeretei több generáció óta nagyon alacsonyak. Arra is rámutatnak, hogy a Medgyessy - kormány óta rossz az irányvonal, mert a magyar külpolitikának nem keleten van a jövője. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne fontos az orientalista piaci szerepvállalás. Magyarország funkcióját egy európai energiapolitika megteremtésében látnák fontosnak, amely egy energiaközösség kiépítését jelenthetné. Mindezen jóhiszemű elképzelések taglalása közben Martonyi J. a realisabb álláspontot képviseli és elismeri, hogy az EU-ban nem különösen erős az új csatlakozók érdekérvényesítési lehetősége – de hozzáteszi azt is, hogy a helyzet javulni fog.

A nyolcadik felütés „Veszélyes világ” címmel a környezetvédelem és a globális klímaváltozás témáját járja körbe. Martonyi J. szerint a világ eseményeinek apokaliptikus (antiglobalista, neomarxista) megközelítése is ugyanilyen veszélyeket rejt magában. Csaba L. a nemzetközi terrorizmus hálózatosodásában, a pandémiákban, az információs társadalom diszfunkcionális kiszélesedésében, a demográfiai helyzet alakulásában és az értékrendi válságban látja a fő problémákat. Jeszenszky G. a magyar autonómia törekvések nyugati támogatásának elmaradását szintén az etnikai konfliktusokban látja.

„Közép - Európa jövője” mindegyikük számára a kooperációban bontakozhatna ki, amelyre jó példa a Visegrádi Együttműködés és a CEFTA szerződések megkötése. Működésüket azonban a sovinszta politikai elvárások választási ciklusonként erősíthetik vagy gyengíthetik. Jeszenszky G. elismeri, hogy a '90-es évek elején naivítás volt azt gondolniuk, hogy a szomszédos államokkal jó viszonyt alakíthatnak ki.

A következő három fejezetben a beszélgetéseket moderáló Kovács Lajos Péter egyesével szólítja meg partnereit, kezdve Martonyi Jánossal, aki egy új nemzetstratégia építésére hívja fel a figyelmet. Tapasztalatai alapján vázolja fel elképzeléseit, hiszen 1979-től kisebb - nagyobb megszakításokkal a nemzetközi viszonyok tényleges szereplője, hol gazdasági, hol külügyi szempontból. Büszkén vállalja azt a közéleti funkcióját, amellyel az antallianus értelmiséget a Fidesz felé orientálta. A külügyi stratégiát illetően nemzeti konszenzusra van szükség, amit, véleménye szerint, a rendszerváltás után több mint tíz éven keresztül sikerült tartani. 2002 óta minden területen lemaradás figyelhető meg, amelyet felerősített a határokon túli magyarság 2004-es megtagadása. Martonyi J. zárszóként elmondja, hogy a 20. századot minden nehézsége ellenére gyümölcsözőnek látja a magyar sikerek szempontjából.

A Kádár - éra gazdaságpolitikája hibás lépéseinek ismertetésével folytatódik a párbeszéd Csaba Lászlóval. Elmondása szerint a Nemzeti Bank a Nemzetbiztonsági Hivatallal és a Belügyminisztériummal együtt a legretrográdabb szervezetnek számított. Ennek az időszaknak az egyik legnegatívabb aktoraként Fekete Jánost nevezte meg, aki katasztrófapolitikát folytatva hitelből finanszírozta az életszínvonal-emelést, amelyen a Németh - kormány '89-es tevékenysége csak súlyosbított. Az adóság állomány fizetésének megtagadását (Soros szorgalmazta) az Antall kormány nem fogadta el. Csaba L. önkritikusan állapítja meg, hogy az Antall – kormány idején nem volt minden lépésük megfelelő, de csodát nem tudtak tenni. A globális átrendeződésnek Magyarország mindössze mellékszereplője volt, és azt el is szenvedte.

Jeszenszky Géza a befejező részben kifejti, hogy az Antall – kormány idején a világ Magyarországra figyelt. Az akkori politikai vezetés az atlanti integráció megkérdőjelezhetetlen híve volt. Ő maga ezt külügyminiszterként is teljesen saját hitvallásának tekintette. A balkáni válság és Antall szakértelme miatt még az USA elnöke is hazánktól kért tanácsot. Fontosnak tartja Raffay Ernő történész azon megállapítását cáfolni, amelyben a volt államtitkár a rendszerváltás utáni időben elképzelhetőnek tartott volna bizonyos határrevíziót.

Befejezésésképpen meg kell jegyezni, hogy a könyv fontos kordokumentumnak számít, de nem a szaktudományok körébe tartozó alkotás. Inkább tekinthető egy atlantista ismeretterjesztő és apologetikus műnek. Ez alól Csaba László tudományos igényű, hivatkozásokkal tarkított beszédrészletei tekinthetőek kivételnek. A könyv koncepciója azonban, mint jeleztem, más lehetett, amelyet jól tükröz az Atlanti integráció kizárólagosságát megkérdőjelezőkkel szembeni elitista retorika – úgy érzem, ezekben a pillanatokban nem érvényesült a „sine ira et studio” elve. Ugyanis nem csak revolúciót hirdető, és a polgárság nyugalma megzavaró anarchista csoportok tesznek fel kérdéseket, hanem tudósok hosszú sora is (Pokol, Drábik, van der Pijl, Krysmansy, Bourdieu, Stiglitz). Ők egyben az államok vezető szerepét is megkérdőjelezve ezt a szerepet a nemzetközi pénzügyi körök kezébe helyezik. Az Antall - portré megrajzolása számomra Nagy Katalin kori udvari festők metodikájára emlékeztet. Azt gondolom, hogy túlzottan optimistára sikerült az EU-n belüli szerepvállalásunk felvázolása, holott csupán Navracsics Tibor Európai belpolitika című könyvét (Korona Kiadó Bp. 1988.) átolvasva is rájöhetünk, hogy a nagy- és régi tagállamok szerepe a pozíciók elosztásánál milyen súllyal esik latba.

Szerencsés lett volna, ha az olvasó pontos dátumot talál a beszélgetések időpontjáról, bár elhangzanak olyan adatok, amelyekből ezt ki lehet következtetni. Számomra elért volna a könyvben három rövid szakmai önéletrajz is, annak ellenére, hogy önéletrajzi vonatkozások bőven szerepelnek az interjúkötetben.

Az informális gazdaság és az informális piac világa

[Czakó Ágnes, Giczi Johanna, Sík Endre (szerk.): Piachely – KGST piac – Emberpiac. ELTE TáTK Budapest 2010. ISBN 978 963 284 139 7]

Kulcsár László

Nyugat-magyarországi Egyetem Sopron

A gazdasági jellegű intézmények és magatartások sajátos világát mutatja be az ismertetésre választott tanulmánykötet. Mint Sík Endre nemzetközi kitekintést is tartalmazó írásaiból kiderül, az informális gazdaság világszerte elterjedt jelenség, nem kis fejfájást okozva a közgazdászoknak és a politikusoknak. A közgazdászok a közgazdaságtan tiszta törvényszerűségeinek érvényesülését féltik az informális gazdaság áttekinthetetlen szövevényétől, s a GDP érvényességét kikezdő jellegétől. A politikusok, főként Kelet Európában bizonytalanok a jelenség funkcióit és hatásait illetően.

A fogalmak bizonytalanságaira Czakó Ágnes már az első tanulmányban felhívja a figyelmet. A piac, a kereskedés, a csere fogalmainak értelmezésbeli problémái mellett hasonlóan bizonytalan az informális gazdaság elkülönülése a formális gazdaság közgazdászok által preferált világától. Sok esetben nehéz elkülöníteni egymástól az informális és illegális gazdasági magatartásokat is, noha a jogászok nagy része ezt a megállapítást feltehetően erősen opponálná.

Czakó Ágnes nemcsak a fogalmak bizonytalanságait veszi sorra, hanem a téma szempontjából fontos, különböző közgazdasági, regionális gazdaságtani és szociológiai elméletek áttekintését is elvégzi.¹⁸⁰ Az informális gazdasággal foglalkozó munkák egyik lényeges megállapítása az, hogy ez a fajta intézményi szerveződés és magatartás a pénzgazdaságok mindegyikében jelen van, függetlenül azok fejlettségétől. A gazdaság fejlettsége, de még inkább a regionális eltérésekben is szerepet játszó kulturális, történeti (politikai) sajátosságok az intézmények és a magatartások hallatlan gazdagságát hozták létre és éltetik ma is a legfejlettebb piacgazdaságokban éppúgy, mint a kelet-európai, vagy afrikai társadalmakban.

„Az informális piachely sokféle formája voltaképpen egy *informális – formális kontinuum* eltérő pontjain helyezhetők el.”¹⁸¹ – írja Czakó Ágnes, s ebben a dimenzióban valóban elhelyezhető az összes vizsgált intézmény, magatartás. A formális – nem formális skála mellett azonban még több más dimenzió is értelmezhető lenne. Ilyen például a legális és illegális skála, vagy a pénz és barter

180 Czakó Ágnes: A csere, a piac és a kereskedés – fogalmak és értelmezések (9-37 oldal).

181 Czakó Ágnes: Hiv. mű. 34. oldal.

csereügyletek, szolgáltatások egymás mellett létező gyakorlata. A piachelyek sokféleségére és azok értelmezésének nehézségeire is rávilágít Sík Endre nemzetközi kitekintést tartalmazó tanulmánya.¹⁸² A fogalmi nehézségekre példa lehet az, hogy Sík nem tekinti informális piachelynek az Amerikában népszerű „garázsvásárt” (garage sale vagy yard sale), mivel, mint írja, ott csak egy eladó vesz részt a kereskedésben. Ha csak az eladók száma lenne a fogalom kritériuma, akkor Magyarország és Románia keleti területein egyedül vándorló és egy napra letelepedő árusok is kiesnének a fogalomból. Ettől eltekintve Sík tanulmánya igen komoly hozzájárulást jelent az informális gazdaság szociológiai értelmezéséhez. Piachely tipológiája és a jelenség konceptualizálására irányuló törekvése nagyon megkönnyíti a témát érintő empirikus vizsgálatokat tervező kutatók dolgát.

A kötet legtöbb tanulmánya az informális gazdaság sajátos Kelet-európai jelenségével foglalkozik. Ezen belül érthetően a magyar sajátosságok állnak a középpontban, de olvashatunk az erdélyi¹⁸³ és a mongol¹⁸⁴ helyzetet leíró tanulmányokat is.

Az informális gazdaság sajátos jelensége volt Magyarországon az ún. KGST piac, vagy „lengyel piac”. A hiánygazdaságok politikai viszonyainak kényszerű lazulása megteremtette az ilyen informális piacok elterjedésének, felvirágzásának lehetőségét, amely minden „szocialista” országban megtalálható volt, az adott ország gazdasági és politikai viszonyai által befolyásoltan. Sík Endre tanulmánya¹⁸⁵ nemcsak a különböző kelet- európai országokban kialakult informális piacokat mutatja be, hanem elemzésében ezek továbbélését is elemzi „poszt-szocialista” körülmények között.

A szocializmusban az informális piachelyek egyfelől, mint gazdasági korrekciós mechanizmusok működtek, másfelől viszont, ahogy a tanulmány rámutat, társadalmi funkciót is elláttak: szórakoztató, izgalmas, egzotikus időtöltési lehetőséget nyújtottak a „shoppingolásra” vágyóknak. Egyik – másik piac turista látványosságként is sikert aratott.

A rendszerváltozás után ezek a piachelyek tovább virágoztak, de funkciójuk az évek során megváltozott. A szórakoztató jellegük visszaszorult, s előtérbe került a rendkívüli mértékben elmélyülő társadalmi – gazdasági egyenlőtlenségek következtében a gazdasági funkciója: a „szegények piaca” lett.

Nemcsak a funkciók, hanem a szereplők is nagy változatosságot mutatnak. A regionális egyenlőtlenségek ezen a téren is „hozzák magukat”. Érdekes

---

182 Sík Endre: Az informális piachely a világban. 39-91 oldal.

183 Vitos Katalin: A kőrösfőiek gazdasági migrációja (325- 339). Gál Katalin: „Dobozolók, cápák, ószeresek” – informális gazdasági stratégiák Kolozsváron (335-339).

184 Giczi Johanna: Városi informális kereskedelem Mongóliában. 134-142

185 Sík endre: A KGST-túl, a kgst - piachelyig és tovább.93-127 oldal.

összehasonlításra ad alkalmat két térkép, amely két különböző tanulmányból és szerzőktől származik.¹⁸⁶ A két térkép világosan mutatja az ország Nyugat – Kelet lejtőjét: A „lomizás,” mint informális gazdasági jelenség szinte csak Nyugat – Magyarországra szorítkozik. Ausztria közelsége és a magasabb életszínvonal értékesebb „lomokat” is jelent. Kelet Magyarországon viszont az informális piachelyek dominálnak, amelyekben kapható olcsó, silányabb minőségű áruk igazodnak a vásárlóerő alacsonyabb színvonalához.

A kötetet Giczi Johanna alapos módszertani tanulmánya zárja, amelyből kiderül az a sokféle módszertani megközelítés, amelyet az évek során a kutatók alkalmaztak e sokrétű társadalmi jelenség megközelítésére. A feldolgozott szakirodalom anyaga is jól hasznosítható a téma iránt érdeklődők számára.

Remélhetően a következő időszakban megindul egyfajta elméletalkotás is, amely a kötetben közölt elemzések, esettanulmányok alapján a közös és eltérő sajátosságokat egyaránt rendszerbe szervezi és láttatni engedi az informális gazdaság Kelet-európai modelljét. Ez a lépés igen hasznos lenne mind a közgazdaságtan, mint pedig a politológia számára, nem is beszélve a szociológia számos ágáról.

---

186 Czakó Ágnes & Giczi Johanna: A kgst-piachely néhány jellemzője a mai Magyarországon (199. oldal) és Kovács Ernő & Lőke Zsuzsanna & Bacsí Zsuzsanna: Lomizás a mai Magyarországon (292. oldal).

Economy & Society

VOLUME 3.

MARCH 2011

NUMBER 1.

Table Of Contents

Abstracts

ARTICLES

The Torn-apart Nation of the Carpathian Basin: Do the Hungarians Know Each Other?

*Dr. Miklós Duray, Bratislava
University of West Hungary, Sopron*

Since 1920 it has been the most depressing and challenging task for Hungarian researchers with a patriotic attitude to keep - in a mental sense - the torn-apart nation in one block. These Hungarian national problems are corresponding to the problems appeared in the 16th-18th century. Today the principal task is to reveal the anti-national totalitarianism of the single party communist state as the phenomena inherited from the communist era are still demoralizing the nation. The problem of developing apart appeared in the studies of Gyula Illyés, Lajos Für, Gyula Fekete during the communist era. In the early 1970s it caused general consternation among intellectuals that, according to a survey, secondary school leavers did not know what the mother tongue of Szekler people was, however, Szeklers associate themselves more Hungarian than Hungarians. Research of Hungarian national identity clearly proves that the communist regime started a systematic attack against the nation after 1956. The most significant basis of this was the socialist nation-conception formulated in Moscow, which was used to weaken national identity in Hungary and to assimilate Hungarians living over the borders. The consequences of this conception are still in existence in Hungary as well as in the neighbouring countries even 20 years after the fall of the communist regime.

KEYWORDS: National identity, single party communist state, anti-national totalitarianism, assimilation

Competition and „Efficiency“: The Ethical Reef of Neoliberalism

Ulrich Thielemann

Director, MeM – Think Tank for Business Ethics in Berlin, Germany

Visiting professor, University of Vienna, Austria

Based on the assumption that the enthronement of the market as the moral principle ethically fails, as the market principle comes down to an ethics of the right of the powerful, it might seem that a principled market apologia, i.e. economism, does not need to surrender. Instead of concentrating on exchange and pure self-interest, this variant of market apologia points to competition; and it does not fall prey to an ethics without morality, as it claims that we do have duties – the duty to secure that the market proceeds competitively.

Among the numerous “good” features, attributed to competition one feature stands out: its “efficiency”. The paper examines two versions of the “efficiency” argument, utilitarianism and “prosperity for all”. The respective shortcomings of both views are elucidated by employing the concepts of “creative destruction”, “outer market values”, and (the compulsion to) “entrepreneurship”. The paper concludes with the normative prospect of constraining, instead of ever increasing, the competitiveness not just of the economy, but of society in general.

KEYWORDS: competition, ethics, efficiency, utilitarianism, economism

How to defuse the time bomb of the global monetary system?

Dr. Márk Joób PhD lecturer, researcher

University of West Hungary, Sopron

University of Zurich, Centre for Ethics

Our current monetary system has to be regarded as a time bomb because in the foreseeable future it leads to a monetary and economic collapse. The constraint of economic growth arises namely from our monetary system. It is the circulation of money that keeps modern economy alive. Money is predominantly credit-money since it comes into being by borrowing. On a credit however interest is charged. Hence, for the economy just to be in balance an extent of growth is necessary that covers the interest on credit-money – otherwise the system breaks down. The amount of money in circulation has to be extended as a minimum in proportion to economic growth in order to avoid paralysing deflation. And an extended amount of money requires further interest payments and further economic growth. So, due to its inherent, self-generating constraint of growth our monetary system is

nothing else but a Ponzi scheme that sooner or later will collapse because the Earth's resources are limited.

The primary prerequisite for a solution is the understanding of the problem just described. It is also clear that only a fundamental reform of our monetary and economic system may constitute a durable solution. A seigniorage reform is surely worth of consideration.

KEYWORDS: sustainability, credit, growth, monetary system

Civic and Religious Identity

*Norbert Varga assistant professor
University of West Hungary*

In the states of the former socialist block in Eastern Europe the social role of churches and the community activity patterns of religious people have not come to mutual agreement even in the beginning of the 21st century. Some vision a terrifying image and can see the incarnation of the Middle Ages in civil activities of the church. Others focus on social passivity of religious people and the contraction of the church. Presenting the contextual analysis of the Bible and the catholic social teaching, I make an attempt to contribute to the above mentioned discourse. In my study I follow a social science oriented approach rather than a theological oriented one.

KEYWORDS: non-profit, civil, state, the Church, religion

Hungarian academic and public writing on the Albanians at the beginning of the XX. century

*Dr. László Márfa Molnár, PhD
University of West Hungary*

Following the Austro-Hungarian Compromise in 1867 the attention of the leading circles of the Austro-Hungarian Monarchy (AHM) turned to the Balkan, and in particular the territories inhabited by the Albanians. Motivated by the aspiration for a territorial expansion at the expense of the Russian and the Ottoman Empires, there was a strong intention of "discovering" the Albanians, who had been previously known by mere reports. The political power strongly supported this initiative in order to facilitate future plans for domination in the region. In the common space of foreign policy the Austrians regarded the German academic influence as vital. German scholars identified several archaic elements of the language, culture and anthropology of the Albanians, and they thought that they

could clarify many issues of the Indo-European past by the academic study and description of the Skipetars. As for the Hungarians, the main motivations were the historical heritage of the late Middle Ages but occasionally we can also observe heroic-romantic gestures and adventurous elements in the biographies of the first Hungarian scholars in Albania. These scholars, who had won an international reputation, were later totally forgotten, and they were re-discovered only after the turn of the millennium, thanks to a new kind of scholarly attention.

KEYWORDS: Balkans, Albanians, influence, foreign policy, anthropology

Knowledge Management and the University as a Company

Anikó Balogh, PhD student

Assistant Lecturer Dennis Gabor College Budapest

In the era of knowledge society and knowledge economy higher education institutions play an important role both in society and economy. Knowledge becomes capital goods, thus knowledge management is key. After a theoretical overview I examine the processes, tools and strategies associated with knowledge management at higher education institutions. The paper also tries to find the means and methods of higher education institutions may utilize knowledge management tools in cooperation with other players of economy.

KEYWORDS: Knowledge Management, higher education, e-learning

The Changing European Welfare State: Concepts and Lessons

Orsolya Zagyi assistant professor

Debrecen University, Nyíregyháza

Social welfare is a complex phenomenon. Its problem is a universal social one where economical, ideological, political and philosophical questions can also be found. It contains several ordinary and basic economical questions such as economic development, efficiency, sustainability, investment, consumption, income distribution, state budget, economical balance, globalization, monitoring, etc. In this study we would like to introduce how changed the function of the social welfare and how it approached to the economical fulfillment in the last two decades. First of all we follow the changes in case of European countries especially in the European Union. We also mention the European social problems and the need of reforms.

KEYWORDS: social welfare, European welfare policy

Features of the nonprofit sector's human- and finance fundraising in our days

*Dr. Juhász Zita PhD assistant professor
University of West-Hungary, Faculty of Economics*

The nonprofit sector is very various. We often find this sector's data in statistics all in one and we could meet several opinions in connection with this question. In this wise, these data completely hide the features of these organizations with different conditions and financial requirements. The theories give starting points how the financing and fundraise should operate in this sector, but these are mainly calibrated for the classical civil organizations. In our days the civil organizations in Hungary really have to grapple for only slight funds. Consequently, the analysis of revenue's structure in organizations could be edifying and if we know the financial process in detail, it should be worthwhile to examine the geographical differences of nonprofit's structure. Our arrears in the field of employment considering the third sector is significant compared to the European developed countries, and to USA also In expert's opinion the increased of the employment rate in the nonprofit sector is sure. The growing number of the tenders is a significant issue. More programs have been started for the dismissed public servants. The other field is the nonprofit organizations in the labor market. These organizations and their programs - employment projects and labor market programs - brought a number of nice results.

KEYWORDS: nonprofit sector, human resources, finance resources, fundraising

BOOK REVIEWS

Csaba László, Jeszenszky Géza, Martonyi János: Helyünk a világban. A magyar külpolitika útja a 21. században, Éghajlat könyvkiadó 2009, 217o. ISBN 978 963 9862 15 9 (Where We Are In The World. The Hungarian Foreign Policy in the 21th Century)

*Norbert Varga
University of West Hungary*

Czakó Ágnes, Giczi Johanna, Sík Endre (szerk.): Piachely – KGST piac – Emberpiac. ELTE TáTK Budapest 2010. ISBN 978 963 284 139 7 (Informal Economy, Informal Markets in Eastern Europe)

*Kulcsár László
University of West Hungary*

JOURNAL OF ECONOMICS AND BUSINESS
RESEARCH

No. 2/2010

ISSN 2068 - 3537

Edited by
"AUREL VLAICU" University Arad, 2010

CONTENTS

Decision making based on assessing the welfare gained.....	7
By G. Cristescu, L. Jitaru, , L. NeamŃiu, S.G. Szentesi	
Environmental monetary valuation - an important step to estimate the economic-ecologic balance	26
By S.G. Szentesi, G. Cristescu	
Designing a management model for achieving economic-environmental balance in investment projects	40
By S. G. Szentesi, M. FranŃescu, S.CriŃan	
Evaluation model for the economical-ecological balance.....	49
By S. SzenteŃi	
The environmental impact of electro-thermal plant (CET) Arad	61
By S. G. Szentesi, M. FranŃescu	
Etude sur la relation entre la performance financiŃre et performance sociale de l'entreprise.....	70
By C. Nicolaescu, M. Vizental	
Develop economic-ecological balance of investment objectives with the model confirmation/infirmation.....	76
By G. Szentesi, M. FranŃescu	
Modern approaches in modeling the economic-environmental balance modeling for investment projects affecting the environment.....	84
By S.G. Szentesi	
Achieving the economic-environmental balance for investment projects based on modified utility model.....	100
By S.G. Szentesi, M. Viezental	
Electre Method in Multicriterial Projects Evaluation Form Economic and Ecologic Point of View.....	112
By M.Viezental, S. G. Szentesi, G.	

Address

*University "Aurel Vlaicu" of Arad Romania, 77 RevoluŃiei Avenue, Arad
Tel/fax: 0040-257-280679 E-mail: luielacs@yahoo.com*

TERÜLETI STATISZTIKA

2011 MÁRCIUS

TARTALOM

SZERKESZTŐI OLDALAK

Százhetvenöt – Faluvégi Albert 99

TANULMÁNYOK

Adatok, információk a vörösiszap-katasztrófa térségéből – Berta Györgyné 101
Építésügyi feladatok a 2010. évi katasztrófák után Borsod-Abaúj-Zemplén
megyében és Devecser térségében – *dr. Szaló Péter – dr. Bálint Krisztián*
– *Barkóczi Zsolt – dr. Bedő Katalin – dr. Gerzánics Annamária*
– *dr. Halász Lajos – Horváth Balázs – Juhász Géza* 121

A kedvezményezett térségek besorolásának alakulása,
a lehatárolások módszertanának sajátosságai
– *Nagy András* 148

A válság területi konzekvenciái az iparban – *dr. Kiss Éva* 161
Északkelet-Magyarország jövedelmi térszerkezetének változásai a rendszerváltás után
– *dr. Pénzes János* 181

ISMERTETŐK

Mit tehet a vidékkutatás a vidék érdekében? Konferenciabeszámoló – *Bódi Mátvás* ... 198

Magyarország jövője – a jövő Magyarországa egy nagyszabású
akadémiai kutatás alapján – *dr. Kóródi József* 201

Mi hiányzik egy működőképes NUTS 2-es régióhoz?
Látélet Dél-Dunántúlról – *Palkó Katalin* 204

Társfolyóiratok tartalma 207

Helyreigazítás 208

A kéziratok formai és szerkezeti követelményei 208

*A Területi Statisztikában megjelenő tanulmányok
kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe
a KSH vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.*

Utánnnyomás csak a forrás megjelölésével!